

SOCIOLOGICKÝ ČASOPIS

Vydává

Ústav pro filosofii a sociologii ČSAV

Ročník VI

1970

Redakční rada: Karel Rychtařík (vedoucí redaktor), Vladimír Čech, Blanka Filipcová, Karel Galla, František Charvát, František Kahuda, Karel Kára, Jaroslav Krejčí, František Kutta, Jiří Loukotka, Martin Marušiak, Milan Matouš, Přemysl Maydl, Karel Pomaizl, Eduard Urbánek.

Adresa redakce: Praha 1 - Staré Město, Jilská 1. Telefon 249391

15

03455/71/

STATI

	čís.	str.
Bauerová J.: Rodinná problematika vedoucích pracovníků	5	449
Beneš M.: Lenin a mírové soužití socialismu a kapitalismu	3—4	356
Blahopřejeme průkopníkovi marxistické sociologie v Československu (K 70. výročí narození akademika Andreje Siráckého)	6	513
Čech V.: Energetismus v československé sociologii a vědecké řízení	2	166
Davidová-Turčínová E.: K vymezení a specifice současného cikánského pro- blému v Československu	1	29
Filipcová B.: Sociologie volného času a společenská intervence	1	1
Fišera I.—Vláčil J.: Výzkum hodnotových orientací a model D.O.S.A.	2	192
Fišerová V.: Vztah základních civilizačních proměnných ke změnám ve vzor- cích rodinného chování	5	419
Formánek M.: Marxismus a pluralismus	3—4	319
Háková L.: Úvaha a podněty k chápání společenských funkcí ženy	5	436
Houška J.: Kapitalisticky vyvinuté země a socialismus	3—4	370
Houška J.—Kára K.—Thustý V.: Sociologická teorie a společenská praxe	3—4	236
Huláková M.: Lenin a kultura	6	528
Hübschmannová M.: Co je tzv. cikánská otázka?	2	105
Hübschmannová M.—Rehák J.: Etnikum a komunikace	6	548
Charvát F.—Soukup M.: Obecné teoretické poznámky k výstavbě teorie modelování v politické vědě	2	133
Chlumský V.—Kunstová A.: Styl řídicí práce a sociální klima ve stavebním podniku	2	154
Kahuda F.: Marxistická metodologie v Leninově vědeckém díle	3—4	253
Kahuda F.: Prolegomena k metodám diagnostické analýzy lidské osobnosti	6	516
Kapř J.—Petrusek M.—Safář Z.: Odpovědnost sociologů	5	385
Kohout J.: Sociologie a řízení socialistického podniku	6	541
Kohout J.: Lenin o řízení a vedení lidí	3—4	288
Köttner M.: K sociologii morálky	2	198
Kučera S.: K bojům za marxistickou sociologii	3—4	232
Kutná F.: Lenin a vědecká organizace práce	3—4	273
Librová E.—Veselá A.: Rodina v bytě. Některé výsledky průzkumu	5	463
Malická L.: Vysokoškolští studenti a masová kultura	1	10
Merton R. K.: Efekt sv. Matouše ve vědě (Úvaha o systémech odměn a komunikací ve vědě)	2	121
Milek M.: Racionalizace počtu podřízených	5	400
Forkeš J. L.—Tomšík M.: Mistr jako objekt sociologického zkoumání	2	177
Rehan R.: Stranickost leninismu	3—4	263
Rumjancev A. M.—Osipov G. V.: Marxistická sociologie a konkrétní sociální výzkumy	3—4	311
Rychtařík K.: Sociologie a její dluh principu stranickosti	3—4	217
Slejška D.: Typologické modely mnohostranně skupinových vztahů	2	143
Soukup M.: Řízení socialistické společnosti v Leninově díle	3—4	297
Urbánek E.: Lenin a sociologie	3—4	221
Vančurová E.: Sociálně psychologická východiska analýzy interpersonálních vztahů v rodině se zřetelem k socializačnímu procesu dítěte	5	477
Večerník J.: K problému ekonomické funkce rodiny	6	560
Večerník J.: Sociologické problémy vlastnických struktur v československé sociologii	1	21

METODOLOGICKÁ RUBRIKA

Hirner A.: Metodologické problémy dějin sociologie s osobitným zřetelem na dejiny sociologie československé	1	42
Holda D.—Linhart J.: Faktorová analýza	6	575
Kahuda F.: Meze kvantitativní metody a kategorie poznání (Model mentál- ního zrání člověka)	5	483
Mirkin B. G.: O jednom přístupu k analýze prvotní sociologické informace	6	571
Stěpánek P.: „Path analýza“ a možnosti jejího uplatnění v sociologii	1	58
Vodáková A.—Holda D.: Metodologické problémy výzkumu hodnotových orientací (modelu D.O.S.A.)	5	498

RECENZE

(V závorce je uvedeno jméno autora recenze)

<i>Aranguren J. L.: Sociologie de l'information</i> (Marušiak M.)	6	595
<i>Ariés Philippe: Centuries of Childhood. A Social History of Family Life</i> (Langmeierová D.)	6	597
<i>Attitudes in British Management</i> (Sedláček O.)	6	600
<i>Blau P. M.—Duncan O. D.: The American Occupational Structure</i> (Šafář Z.)	1	86
<i>Erameld Theodor: Cultural Foundations of Education</i> , New York 1957 (Sychrová H.)	1	74
<i>Eisenstadt S. N.: Von Generation zu Generation</i> (Nováková E.)	6	599
<i>Freund Julien: The Sociology of Max Weber</i> (Jezdinská J.)	1	82
<i>Kubičková M.: Typologická metoda v sociologii a společenských vědách</i> (Jech M.)	1	73
<i>Jones E. E.—Gerard H. B.: Foundations of Social Psychology</i> (Křivohlavý J.)	5	511
<i>Loewenstein B.: „Železný kancléř“</i> (P. Horák)	1	84
<i>Petrusek M.: Sociometrie, její možnosti a meze</i> (Prudký L.)	1	71
<i>Sociologie v SSSR</i> (Kahuda F.)	3—4	379
<i>Szczepańskiego základní sociologické pojmy v novém vydání</i> (J. Sedláček)	6	593
<i>Tondl Ladislav: Člověk a věda</i> (Horák P.)	2	205

ZPRÁVY A INFORMACE

<i>Dubská I.: Acta Universitatis Carolinae Philosophica et Historica 1968</i> , 4	1	94
<i>Dubský I.—Maršálková M.: Adornova smrt</i>	2	207
<i>Fibich J.: K problémům moci a humanity</i>	1	93
<i>Friedová L.: Z činnosti Slovenskej sociologickej spoločnosti</i>	1	97
<i>Illner M.—Steinová H.: Český sociologický výzkum 1968—1969 v archivu</i> <i>Sociologického ústavu ČSAV</i>	1	88
<i>Jestřáb V.: O volném čase v Bergisch Gladbachu</i>	2	212
<i>Manek A.: XIX. mezinárodní kongres psychologie</i>	2	213
<i>Řehák J.: Porada zástupců filosofických a sociologických časopisů 1969</i>	2	211
<i>Šafář Zd.: II. ročník metodologického semináře — Mikulov 1969</i>	1	92
<i>Todlová M.: Seminář k problematice mládeže</i>	1	95
<i>Tomin M.: Z činnosti Čs. sociologické společnosti. Nová sekce sociální</i> <i>patologie</i>	1	97
<i>Weiner B.: Sociologie a historie zemědělství 1969</i>	1	94

Z DOPISŮ REDAKCI

<i>Kostolná E.: Pozůstalost dr. Antona Štefánka</i>	1	99
<i>Potužil F.: Za české názvosloví v sociologii</i>	1	100

Z VĚDECKÉHO ŽIVOTA

<i>Petrusek M.: Todor Pavlov osmdesátiletý</i>	3—4	381
--	-----	-----

ANOTOVANÉ PRÁCE

(V závorce je uvedeno jméno autora anotace)

<i>Demondion Pierre: La promotion sociale</i> (Potužil F.)	6	605
<i>Charvát F.: K některým otázkám exaktních přístupů ve společenských vě-</i> <i>dách</i> (Filáček A.)	6	604
<i>Milgram Stanley: Conditions of Obedience and Disobedience to Authority</i> (Langmeierová D.)	6	605
<i>Nové vydání Maxe Webera</i> (Peška Z.)	6	605
<i>Sztumski Janusz: Kształtowanie się poglądów na wartość moralna pracy</i> <i>ludzkiej</i> (Bárta M.)	6	604

SDĚLENÍ REDAKCE	1	101
------------------------	---	-----

Sociologie volného času a společenská intervence*

BLANKA FILIPCOVÁ
Sociologický ústav ČSAV, Praha

I. Dovolte úvodem krátkou *úvahu o vztahu společenské vědy ke sféře společenské decize.*

1. Proč otevírám svůj referát právě touto otázkou? Pociťujeme ji jako naléhavý problém. Neustále na nás doléhá tlak nej-různějších společenských institucí — od místních po celostátní, jež vyžadují naši spolupráci v otázkách a rozhodnutích často dalekosáhlého a dlouhodobého do-sahu. Mám dojem, stvrzený řadou rozhov-orů, že tato situace není nějakou zvlášť-ností Československa, ale mutatis mutandis se opakuje v různých zemích a předsta-vuje tak určitý rys, který nás přes možné a předpokládané rozdíly nejrozumnějšího charakteru spojuje.

Ať se již k tomu stavíme jakkoliv — odmítavě či s porozuměním —, tento tlak především existuje a má podle mého ná-zoru své oprávnění. Má ovšem i svá úskalí, staví nás před určité problémy.

2. K paradoxům sociologie volného času patří otázka, zda intervence, ba do-konce plánovaná intervence do této sféry, jejímž atributem je svoboda, nenarušuje samotnou podstatu volného času (jak říká Fourastié: „Un loisir qui serait planifié ne serait plus tout à fait un loisir“). Neimpli-kuje takto formulovaná teze pojetí svo-body ve volném čase v jakési absolutní podobě? Nepřehlídí, že tato svoboda je pouze relativní, a to několikanásobně?

Zásahy společnosti do této relativně svobodné sféry existují přece v mnoha podobách a zprostředkováních a proto i tázaní po tom, jakým směrem mají být tyto zásahy orientovány, je oprávněné.

Spornější se zdá být otázka, zda a jak je vůbec možné předvídat budoucí vývoj v oblasti, jejíž podstatou je relativně svo-bodné rozhodování individua. Neboť lze formulovat hypotézu, že čím je společen-ský proces živelnější, čím méně do něj

vstupuje vědomý lidský prvek, tím je předvídatelnější, a naopak.

Hlavní rozpor je tedy situován poněkud jinde: předvídat možný vývoj v oblasti volného času je nezbytné, ale je to vůbec možné?

3. Jakmile však akceptujeme přímou spolupráci s oblastí decize, vznikají pro nás určitá nebezpečí, na která tak nalé-havě upozorňuje M. F. Lanfant. Doposud ne plně konstituovaná sociologie volného času, pracující se systémem velmi vágních pojmů, jež nemá vypracovanou solidní teoretickou bázi, která by jí umožnila vy-manit se z převládající popisnosti, riskuje, že nebude schopna dostatečně čelit ideo-logickým vlivům, že bude, jak říká M. F. Lanfant, více řízena mimovědeckými im-perativy.

Cesta, jak čelit těmto rizikům, není podle mého soudu v odmítnutí spolupráce vědy a decize. Ta je za určitých podmínek nezbytná. Vidím ji naopak v analýze charakteru jejich vzájemného vztahu a ve vědomém směřování k optimalizaci tohoto vztahu. To je ovšem možné jen za pod-mínky, že mezi oběma sférami existuje alespoň v nezákladnějších otázkách určité společenství cílů. Není-li tato podmínka splněna, pak sociologovi nezbyvá než být především kritikem své společnosti, tj. pozice, jejímž logickým vyústěním je ono marcusovské „veliké odmítnutí“. Domní-vám se, že lze hovořit o třech možných typech vzájemného vztahu mezi vědou a decizí.

Dva z nich jsou typy určené nadvládou jedné ze stran, a v praxi jsou daleko běžnější než typ třetí, založený na part-nerské aktivitě obou zúčastněných stran. Pokusím se tuto myšlenku konkretizovat.

První typ nadvlády fetišizuje roli moci, jejímž atributem je rozhodovat v procesu přeměny sociální reality. Jsou to lidé de-

* Referát přednesený 26. 4. 1969 na semináři „A Conference on the Sociology of Leisure“ v Bergisch-Gladbachu (NSR). Seminář byl uspo-

řádán Institutem pro srovnávací studie při uni-versitě v Kolíně n. Rýnem a Evropským středis-kem pro volný čas a výchovu v Praze.

cize, kteří znají skutečné problémy života, neboť nejsou od něj odtrženi, vědí, či zájmy je třeba hájit, proti komu a proti čemu. Cíle, k nimž se má praktickou činností směřovat, jsou jasné a nesporné. Od vědy se pak očekává, že se bude pohybovat v rámci tohoto předem vymezeného prostoru. Nežádá se ani tak vědecké poznání skutečnosti, jako spíše ideologické argumenty. Takovýto postoj popírá relativní autonomii vědy. Sporné či negativní stránky skutečnosti, negativní konsekvence rozhodování, jež jsou imanentní každému činu, se pak jeví jako produkt ideologických úchylek, k nimž mají zejména intelektuálové zvláštní nadání. Takovýto vztah převládal v Československu padesátých let.

Druhý typ nadvlády fetišizuje všemocnost vědy v procesu změny společenské skutečnosti. Složitý proces změny společenské reality je vlastně redukován na její vědecké poznání. Jedinou otázkou je, zda v oblasti decize je dostatek osvícených lidí, kteří by byli schopni přijmout vědeckou pravdu za svou a podle ní orientovat své jednání; sporné či negativní stránky skutečnosti, negativní konsekvence rozhodování se jeví jako produkt nepochopení, deformací pravdivých idejí ze strany těch, kteří mají moc a prostředky rozhodovat, jako produkt jejich naprosté neschopnosti.

Tato koncepce považuje za nejdůležitější a jediný článek změny skutečnosti její poznání, je však značně necitlivá vůči dalšímu nezbytnému článku a jeho specifické, relativně autonomní problematice — totiž vůči sféře decize. Tento postoj, který je dnes v Československu velice častým jevem, je *ideologií* produkovanou a pěstovanou především samotnými vědci.

Třetí typ vztahu mezi vědou a decizí je založen na partnerské aktivitě obou zúčastněných stran, respektující relativní autonomii a specifiku obou sfér. Základem tohoto vztahu je respektování rozdílu mezi myšlenkou a činem.

V této koncepci mají obě sféry významnou roli v procesu změny skutečnosti; řídicí orgány kladou vědě konkrétní otázky a tím ovlivňují její badatelské zaměření, nezasahují však do samotného poznávacího procesu. Věda naopak má formulovat různé alternativy možného vývoje, vlastní rozhodování jí však nenáleží.

Vztah mezi oběma sférami má charakter oboustranné aktivity, oboustranného toku informací, oboustranné korekce. Tento vztah spolupráce v plném slova smyslu otevírá snad i možnost překonat alespoň částečně i omezení vlastní jim oběma.

Plěduji pro tento typ vztahu s plným vědomím, že i on má své otevřené problémy. Jaké podmínky je třeba vytvořit, aby byla vůbec komunikace mezi oběma sférami možná? Jak zajistit, aby si věda mohla uchovat kontrolu nad tím, jak je s jejími závěry nakládáno, jak jsou v procesu rozhodování využívány, eventuálně zneužívány? Jak využít tohoto procesu rozhodování na bázi vědeckých poznatků jako zdroje jejich zpětné korekce?

Je tedy zřejmé, že přijetí takové spolupráce je spojeno s řadou rizik; ziskem pro vědu samu však může být prostor pro sociální experiment. Tato možnost je pro sociologii kapitálem. Tváří v tvář této spolupráci může ovšem i výrazněji vyniknout omezenost našich dosavadních poznatků a přístupů.

II. Ráda bych v této souvislosti řekla několik slov k problému specifické povahy procesů, jež zkoumáme.

Většina informací, jež jsou v oblasti výzkumů volného času k dispozici, má charakter elementárních kvantitativních údajů kupříkladu o tom, kolik procent lidí čte či sleduje televizi, kolik hodin denně, týdně atd. Tato záplava informací je někdy spíše zdrojem beznaděje než naděje.

Mnozí sociologové jsou k dosaženým výsledkům sociologie volného času velice kritičtí. M. F. Lanfant píše o sociologii, která ve svých anketách zrcadlí „oslazený volný čas, bez chuti a nebezpečí“.

Scheuch je přesvědčen, že předvědecké kategorie, užívané v běžném výzkumu volného času vypovídají málo o tom, co činnosti znamenají pro individuum a s jakými společenskými konsekvencemi je chování jednotlivce spojeno.

Tato kritika je závažná. Staví nás před otázkou, jak se vymanit z určitého začarovaného kruhu, kde na jedné straně se provádějí empirické výzkumy víceméně zaběhanými, převážně kvantitativními metodami, a na druhé straně existují různé teoretické koncepce. Chybí však, nebo — lépe řečeno — nejslabším článkem je rozpracování nových metodologických přístu-

pů, které by umožnily proniknout hlouběji k obsahům činností volného času, ke složitým vazbám mezi těmito činnostmi a individuem, jeho hodnotovou orientací, potřebami a zájmy, stejně tak jako k vazbám mezi volným časem jako fenoménem moderní společnosti a touto společností.

V této souvislosti se zdá užitečné, ba nezbytné zabývat se více a systematictěji kategoriálním aparátem, s nímž operujeme. Jednou ze základních a výchozích kategorií je pro nás *kategorie lidské činnosti*.

Je jistě možné podat různé definice lidské činnosti v závislosti na různém ontologickém a gnoseologickém pojetí skutečnosti. Teorie činnosti osciluje neustále mezi dualistickým pojetím vztahu objektu a subjektu a pokusy o jeho překonání. Pokusy o překonání dualismu ústí v pojetí světa jako konkrétní totality, jejíž součástí je subjekt. Toto pojetí, ve svých základních rysech nejpregnantněji vyjádřené Marxem, se zdá doposud nosné.

V tomto konceptu je mostem mezi subjektem a objektem lidská praxe jako sféra, v níž lidská bytost skutečnost utváří a proto i chápe. Rozlišují se zde dvě oblasti lidských činností — práce jako činnost spojená převážně s vnější nutností a ne-práce jako činnosti svobodné, v nichž je člověk sám sobě účelem.

Rozlišení těchto dvou oblastí se nechápe absolutně. Jednak se ve sféře nutnosti vytvářejí předpoklady pro sféru svobody, jednak se klade otázka historického charakteru tohoto rozštěpení i cest k jeho překonání.

V rámci této koncepce je možno chápat lidskou činnost jako interakci subjektu a objektu, v níž lze rozlišit řadu aspektů. Chci poukázat na tři nejpodstatnější:

- *proces interiorizace* (Verinnerlichung), v němž subjekt vstřebává, přetváří a fixuje podněty nejrůznějšího druhu, jež k němu přicházejí z vnějšího světa, a transformuje je do určitých projektů;
- *proces zvnějšňování* (Veräusserlichung), který je transformací projektu v čin;
- *proces zpředmětňování* (Verdinglichung), v němž čin ústí ve výtvoř ať již materiální či imateriální povahy.

Na této bázi je možné vystopovat určité znaky, které dominují a pouze dominují — to chci podtrhnout — sféře práce či volného času a vyznačují sice historicky

i individuálně proměnnou, nicméně existující hranici mezi oběma sférami.

Ve sféře práce je činnost výrazem nezbytnosti, má převážně nástrojný charakter, směřuje k určitému cíli — zpředmětnění. V ní člověk přesahuje sebe sama, účastní se na dějinách — převládá tedy transcendence. Ve sféře volného času je činnost relativně svobodná, nachází především smysl v sobě samé — jejím smyslem není zpředmětnění. Je to činnost, v níž člověk patří sám sobě — v níž tedy dominuje imanence.

Zatímco nejvlastnějším smyslem práce je zpředmětnění, u činnosti volného času tento aspekt většinou chybí. Jsou to spíše čiré aktivity, jež se velmi často neobjektivizují do uchopitelných výsledků.

Ovšem právě lidský výtvoř je ten bod, jehož analýzou můžeme lépe proniknout k obsahu činnosti samotné. Tento přístup je právě typický pro sociologii práce. Analýza samotného výtvořu, jeho složitosti, způsobu, jak vzniká, umožňuje sociologii práce charakterizovat samotnou pracovní činnost, její obsah, a vypovídat i o jejím vlivu na osobnost producenta.

Výsledkem činností volného času není v prvé řadě výtvoř, ale *prožitek* spojený často s *požitkem*, nebo poznatek. Zejména prožitky lze však obtížně racionalizovat a verbalizovat. Vzniká tak daleko uzavřenější vztah mezi činností a subjektem, do kterého se velice těžko proniká.

Existuje další závažná nuance.

Sféra práce je oblastí *relativní stability*, která je spojena především s dělbou práce. Lidské výtvořy jsou nejen zpředmětněním činu, ale také určitou jeho stabilizací. Avšak i činnost sama, právě v důsledku dělby práce, je relativně stabilní. Vyžaduje určité vymezené předpoklady kvalifikační, určitý stupeň vzdělání a vždy znovu jsou jejím výsledkem relativně stejné produkty.

Vezměme jen tento příklad: zkusme posoudit, jak různě bohatý je obsah dvou substantiv označujících člověka, který vykonává určitou činnost — *horník*, *lyžař*.

Co mohu vypovědět

o člověku — *lyžaři*? Je to člověk, který lyžuje — nezbytné podmínky této činnosti jsou sníh, terén, určitá (neznámá) míra umění lyžovat; už si nemohu dovolit tvrzení, že je to činnost, která ho fyzicky upevňuje, protože nevím, zda je to lyžař příležitostný či častý.

Co mohu vypovědět

o člověku — horníkovi? Je to člověk, který dobývá uhlí — denně x hodin. Za pomoci určité techniky (sbíječka, kombajn) je jeho práce fyzicky maximálně namáhavá, intelektuálně nepříliš náročná; činnost je rozložena do řady několika stereotypně se opakujících operací, nepředpokládá příliš samostatné řešení situací. Předpokladem k této činnosti je základní vzdělání a vyučení atd. Je to dělník vykonávající práci, jež má poměrně nízký společenský prestiž. Tato tvrzení mohu vyvodit z pouhého označení *horník* proto, že zde existuje *relativně* stabilní vazba mezi subjektem, činností, kterou vykonává, produktem a i předpoklady, které musí být splněny, aby činnost mohla být vykonávána, a to ze strany jak subjektu, tak společnosti.

Stabilita v oblasti volného času je nerosovatelně nepatrnější, a pokud existuje, pak je také méně rozsáhlá; nezasahuje nikdy celou síť vazeb tak, jak je tomu ve sféře práce. Z těchto skutečností vyplývá další závažná konsekvence:

Jak relativně stabilní — tedy opakující se — vazba mezi společností, subjektem, činností, výtvorem a předpoklady k činnosti, tak fakt zpředmětnění, k němuž činnost vede, vytváří příznivější podmínky k tomu, aby mohl být vypracován systém kritérií, podle kterého je možné tyto vazby ve sféře práce hodnotit. Naopak dynamičnost, která proniká sférou volného času, jež je jenom jiným aspektem převládající svobodné volby, větší uzavřenost vztahu mezi činností a subjektem, fakt, že více než ve sféře práce zde platí, že „měrou všech věcí je člověk“ — to vše vytváří bariéry všem pokusům o vypracování hodnotících kritérií pro tuto sféru.

Proto *hledání určitých konstant*, jež by mohly odhalit relativně stabilní vazby ve sféře volného času, je jednak velice obtížné, jednak je to *postup mimořádné důležitosti*. Tyto specifčnosti volného času jsem chtěla zdůraznit, neboť se domnívám, že kritizovaná situace v sociologii volného času je do značné míry ovlivněna právě *zvláštní povahou předmětu našeho zájmu*. Hledání nových postupů, jež odpovídá na otázku, jak zkoumat volný čas, by mělo být neustále provázáno přeshňováním specifické povahy procesů, jež jsou zkoumány, tedy odpovědí na otázku, co vlastně zkoumáme.

III. *Přejdu k poslední otázce, jež je vlastně návratem k výchozímu problému: jak může úroveň našeho poznání ovlivnit sféru decize?*

Pokud naše poznatky se pohybují na úrovni vztahu individuum — činnost — společenské milieu, naše doporučení pro oblast rozhodování mohou být velice omezená. V podstatě nemohou směřovat k ničemu jinému než k ovlivňování vytváření vhodných institucionálních, materiálních, organizačních podmínek pro to, aby člověk všechny aktivity, které dělat chce, také dělat mohl. I takto zdánlivě úzce vymezený úkol je ale obtížný a nespílitelný bez určitých previzionistických přístupů. Orientovat intervenci ve smyslu určitých hodnotících hledisek, klást otázku, zda určité činnosti jsou hodnotnější a tudíž je třeba je preferovat, jiné pak méně hodnotné a tedy méně žádoucí, je přinejmenším sporné. Domnívám se, že otázka není správně položena. Existuje systém kritérií, který by umožnil říci, že aktivita „a“ je hodnotnější než aktivita „b“, a který by tedy opravňoval zásah v tom smyslu, že aktivitu „a“ budeme preferovat na úkor aktivity „b“ (s výjimkou činností s anti-humánními či antisociálními konsekvencemi)? Takový systém neznám; neboť různé aktivity mohou hrát různou roli pro různé typy lidí; každou činnost je možno vykonávat různým způsobem, s různou mírou angažmá subjektu, jakákoliv činnost může mít v závislosti na všech těchto hlediscích různý zpětný vliv na sám subjekt. Na této úrovni by tedy měl existovat značný prostor pro volbu, a společnost, úměrně svým možnostem, by měla tento prostor rozšiřovat.

Teprve uchopení volného času jako určitého celku, relativně samostatné struktury, jež plní určité funkce ve vztahu jak ke společnosti, tak k jedinci, umožňuje vnést do celé problematiky aspekty hodnotící a tedy i preferenční.

Chci jen na dvou příkladech naznačit, jak jsme se pokusili ve výzkumu, který právě dokončujeme, ověřit si některé přístupy, které by snad mohly být zajímavé pro analýzu funkcí a struktury volného času.

Za nejzávažnější a dominantní funkci volného času lze pokládat jeho *funkci kulturní* — volný čas je sférou možného kulturního rozvoje člověka. Sám pojem kul-

tury je v této souvislosti chápán nikoli ve smyslu tradičního úzkého vymezení, v němž kultura je identifikována s oblastí poznání a umění, ale v širším slova smyslu jako aktualizace a kultivace všech tvořivých sil člověka. Toto vymezení vztahu volného času a kultury považují za naprosto nedostačující. Domnívám se, že otázka vztahu volného času a kultury je teoreticky velice málo zpracována; také hranice mezi sociologií volného času a kultury jsou naprosto nejasné.

Jak volný čas tuto funkci plní, se pokoušíme ověřit dvěma přístupy.

1. Volný čas vymezený jako soubor aktivit chápeme jako určitou strukturu, jejíž elementy jsme vyjádřili těmito znaky:

1. *Rozsah aktivit*,
2. *rozsah intenzivně provozovaných aktivit* (tj. takových, které respondent dělá velmi často a velmi rád),
3. *proporcionálna zastoupení různých oblastí aktivit* (rozeznáváme osm oblastí aktivit — manuální, fyzické, kulturně umělecké typu receptivního, kulturně umělecké typu tvořivého, kulturně racionální, společensko-formální, společensko-neformální, aktivity typu hry, podívaná; jako klasifikační kritérium bylo zvoleno hledisko, jaká lidská potence je určitým typem činnosti aktualizována, eventuálně rozvíjena; v podstatě jsme přejali a poněkud adaptovali Dumazedierovu klasifikaci);
4. *mobilita*, spojená s aktivitami volného času (tzn. v jaké míře jsou činnosti provozovány doma či mimo domov);
5. *sociabilita*, spojená s aktivitami (tzn. v jaké míře se činnosti odehrávají v rámci nejužší rodiny či jsou spojeny se stykem se širší rodinou, přáteli, známými).

Smyslem tohoto přístupu je získat informace, jež by ozřejmily, v jaké míře je volný čas prostorem pro všestranný rozvoj člověka. To znamená, že proces univerzalizace chápeme jako atribut kultivace člověka ve smyslu známé Marxovské hypotézy, jež bývá velice často sporně interpretována právě v souvislosti s volným časem. Zároveň doufáme, že touto cestou bude možné odvodit i určitá hodnotící kritéria.

2. Druhý přístup byl do značné míry ovlivněn četnými diskusemi o orientaci

československé kulturní politiky, diskusemi, v nichž byla často formulována velice krajní stanoviska: na jedné straně názory, že oblast kultury bude dotčena novou ekonomickou reformou, to znamená, že se zde alespoň částečně znovu uplatní princip poplávky a nabídky, a na druhé straně stanovisko, které se domnívá, že právě kultura představuje sféru, kde se socialistická společnost může nejvýrazněji lišit od společnosti kapitalistické. Pod heslem „zbavit kulturu diktátu moci a trhu“ se volá po takové kulturní politice, kde stát bude mít dvě hlavní povinnosti — plně finančně dotovat oblast kultury a vychovat člověka k přijímání elitní kultury.

Pro sociologa je takováto direktiva — ať vypadá sebeatraktivněji a sebehumanističtěji — nepřijatelná, není-li opřena o základy důkladné teoreticko-empirické práce, jež by odpověděla na tyto otázky:

1. Jaké jsou reálné faktory, jež v určité situaci utvářejí kulturní potřeby člověka?
2. Jaká je míra vychovatelnosti člověka ve smyslu kultivace jeho potřeb v dimenzi lidského věku? Zdá se totiž, že teoretikové i politikové na Západě i na Východě přeceňují možnosti výchovy.

Proto jsme se pokusili získat informace, jež by přispěly k řešení naznačených problémů:

- a) Jaká je úroveň kulturních potřeb obyvatelstva, měřená úrovní kulturního konzumu určitého druhu, a jakými faktory je ovlivňována.
- b) Jaká je homogenita a heterogenita těchto potřeb (ve smyslu jejich úrovně), neboť lze formulovat hypotézu, že homogenní kulturní konzum nízké úrovně je rysem člověka méně vychovatelného než heterogenní kulturní konzum, v němž se mísí kulturní hodnoty nízké i vyšší úrovně.

Tedy řečeno velice zjednodušeně, ptáme se, zda míra heterogenity kulturního konzumu nemůže být i měrou vychovatelnosti člověka. Teprve na této úrovni výzkumu vstupuje jako nezbytný aspekt jak do poznávacího, tak i do rozhodovacího procesu problematika hodnocení, hledání hodnotících kritérií, jež umožňují vytvářet určité preferenční systémy.

* * *

Snázila jsem se hovořit k otázkám, které jsou snad nejméně lokálně vázány; naopak lze předpokládat, že jsou společné všem, kdo v sociologii volného času aktivně pracují.

Evropské středisko pro volný čas a výchovu je vhodnou institucionální bází pro rozvoj skutečné a trvalé spolupráce. Ta však nemůže vzniknout najednou z pouhého přání, nýbrž je třeba vytvářet pro ni určité předpoklady.

Vidím zde několik nezbytných fází a možností:

1. vzájemně se informovat o výzkumech,
2. vytypovat základní společné teoretické a metodologické problémy a učinit je předmětem diskuse — sem je situován můj příspěvek,
3. vytvářet předpoklady pro spolupráci v pravém smyslu slova — především v podobě komparativních výzkumů.

Резюме

Б. Филиппова: Социология свободного времени и общественная интервенция

1. Отношение общественной науки к сфере общественного решения.

К парадоксам социологии свободного времени относится и вопрос, если интервенция, даже планированная интервенция, в эту сферу, определением которой является свобода, не нарушает самую сущность свободного времени.

Вмешательства общества в эту релятивную свободную сферу существуют все-таки во многих подобиях и посредничествах и поэтому вопрос о том, в каком направлении должны быть эти вмешательства ориентированы, является обоснованным.

Более спорным кажется вопрос, если и как вообще возможно предвидеть будущее развитие в области, сущностью которой является релятивно свободное решение индивидуума.

Однако как только примем прямое сотрудничество с областью решения, для нас возникает определенная опасность.

Путь, как противостоят этому риску не находится по моему мнению в отказе сотрудничества науки и решения. При определенных условиях это сотрудничество необходимо. Наоборот, я вижу его в анализе характера их взаимного отношения и в создающем направлении оптимизации этого отношения. Предполагаю, что можно говорить о трех возможных типах взаимного отношения между наукой и решением.

Два из них являются типами, которые предназначены преобладанием одной из сторон. На практике они гораздо повседнежнее, чем тип третий, созданный на партнерской активности обеих участвующих сторон.

Первый тип господства фетишизирует роль власти, определением которой является реше-

ние в процессе преобразования социальной реальности.

Второй тип господства фетишизирует всевластность науки в процессе изменения общественной действительности.

Третий тип отношения между наукой и решением основан на партнерской активности обеих участвующих сторон, соблюдающий релятивную автономию и специфику обеих сфер. Основой этого отношения является соблюдение разницы между идеей и поступком.

Я плекдирую для этого типа отношения с полным сознанием, так как в он имеет свои открытые проблемы. Однако выгодой для науки самой может быть простор для социального эксперимента. Эта возможность для социологии и является капиталом. Однако лицом к лицу этому сотрудничеству может и более выразительнее выделить ограничение наших до сих пор существующих сведений и приступов.

2) Специфический характер процессов, изучающих социологию свободного времени.

Многие из социологов очень критично относятся к результатам, достигнутым до сих пор социологией свободного времени. Эта важная критика ставит перед нас вопрос, как освободиться из определенного заколоченного круга, где с одной стороны проводится эмпирические исследования более или менее хорошо работающими методами, преимущественно количественными, и с другой стороны существуют различные теоретические концепции. Однако отсутствует, вернее сказано самой слабой составной частью является разработка новых методологических приступов, которые предоставили бы возможность более глубже проникнуть к содержаниям деятельности свободного времени, к сложным связям между этими деятельностями и индивидуумом, его ориентировкой ценности, потребностями и интересами, одинаково как в связностях между свободным временем как феноменом современного общества и этим обществом.

В этой связности кажется полезным, даже необходимым больше и систематически заниматься категориальным аппаратом, с которым оперируем. Одной из основных и исходных категорий является для нас категория человеческой деятельности.

Мы исходим из концепции Маркса о человеческой деятельности. На этом основании можно установить определенные знаки, доминирующие в сфере труда или свободному времени и обозначающие исторически и индивидуально переменную, все-же существующую границу между обеими сферами.

В сфере труда деятельность является выражением неизбежности, имеет преимущественно характер орудия, ведет к определенной цели — конкретизации. В ней человек превышает сам себя, принимает участие в истории, следовательно господствует трансценденция. В сфере свободного времени, деятельность является релятивно свободной, прежде всего находит смысл сама в себе. Ее смыслом не является конкретизация. Это деятельность, в которой человек принадлежит сам себе — в которой доминирует имманентность.

Между тем как самым присущим смыслом труда является конкретизация, у деятельности

свободного времени этот аспект с большей частью отсутствует. Это скорее чистые активности, которые не очень часто объективизируются в отчетливых результатах.

Результатом деятельности свободного времени не является в первую очередь создание, но пережитое, очень часто связанное с наслаждением или знанием. В особенности наслаждения рационализируются и вербализируются очень трудно. Таким образом возникает более замкнутое отношение между деятельностью и субъектом, в которое очень трудно проникнуть.

Существует дальнейший важный нюанс.

Сфера труда является областью релятивной стабильности, связанной прежде всего с распределением труда. Человеческие творения являются не только конкретизацией поступка, но также его определенной стабильностью.

Стабильность области свободного времени несомненно является незначительной. Поскольку потом существует, становится менее обширной, никогда не захватывает целую сеть связей так, как это бывает в сфере труда.

Поэтому отыскивание определенных постоянных величин, которые смогли бы вскрыть релятивно стабильные связи в сфере свободного времени, являются отчасти очень трудным и отчасти последовательностью чрезвычайно важности. Упомянутые специфичности свободного времени я хотела бы подчеркнуть, так как предполагаю, что на критикованное положение в социологии свободного времени в значительной мере влияет как раз особый характер предметов нашего интереса. Отыскивание новых последовательностей, отвечающее на вопрос, как изучать свободное время, должно было бы постоянно проводиться уточнением специфического характера процессов, которые изучаются, следовательно ответить на вопрос, что собственно изучаем.

3) Как уровень нашего познания может повлиять на сферу решения?

Поскольку наши сведения находятся с большей частью на упомянутом уровне — это значит, что они касаются прежде всего отношения индивидуума — деятельность — общественная среда, наши рекомендации для области решения могут быть очень ограничены. В основном они не могут быть направлены на ни что иное, нежели на то, чтобы влияли на создание подходящих институциональных, материальных, организационных условий для того, чтобы человек все активности, которые может использовать также мог исполнять.

Только взятие свободного времени, как определенного целого, релятивно самостоятельной структуры, выполняющей определенные функции как по отношению к обществу, так и индивидууму, представляет возможность внести в проблематику аспекты оценки, следовательно и предпочтения.

Самой важной и доминантной функцией свободного времени можно считать его культурную функцию. Свободное время — это сфера возможного культурного развития человека. Само понятие культуры в этом отношении понимается не в смысле традиционного тесного ограничения, в котором культура идентифици-

рована с областью познания и искусства, но в более широком слова смысле — как актуализация и культивация всех творческих сил человека.

Как свободное время эту функцию исполняет, мы пытаемся проверить это эмпирическим исследованием.

Свободное время, выделенное как сочетание активности, понимаем как определенную структуру, элементы которой мы выразили следующими знаками:

1) Объем активностей. 2) Объем интенсивно проводимых активностей. 3) Пропорциональность замещения различных областей активностей. 4) Мобильность, связанная с активностями свободного времени.

Смысл этого подхода — это приобретение информации, сделавшей ясным, в какой мере свободное время является пространством для всестороннего развития человека. Это значит, что процесс универсализации понимаем как определение культивации человека в смысле известного гипотеза Маркса.

Только на этом уровне исследования вступает в процесс познания как необходимый аспект проблематика оценки, отыскивание критерий оценки, способствующих создать и определенные предпочтительные системы и ориентировать в этом направлении и сферу решения.

Summary

Blanka Filipcová: Sociology of Leisure and Social Intervention

1. *Relation of Social Science to the Sphere of Social Decision.* The paradoxes of the sociology of leisure include the problem of whether an intervention, even a planned intervention into this sphere the attribute of which is freedom, does not affect the essence of leisure itself.

Interferences with this relatively free sphere occur in many forms and mediations and thus inquiries as to the direction in which these interferences should be orientated are justified.

The question as to whether and how the future development may be predicted in an area the essence of which is relatively free decision-making on the part of the individual seems more open to doubt. However, with the acceptance of a direct co-operation with the area of decision some risks arise for us. The way how to face these risks does not, in my opinion, lie in refusing the co-operation of science and decision. This, under certain conditions, is indispensable. On the contrary, I see it in analysing the character of their mutual relation and in consciously aiming at the optimalization of this relation.

I consider it possible to speak of three types of mutual relations between science and decision. Two of them are types determined by the supremacy of one of the aspects concerned and are considerably more current in practice than is the third type based on active partnership of both the participating aspects.

The first type of supremacy fetishizes the role of power, the attribute of which is to decide in the process of changing social reality.

The second type of supremacy fetishizes the omnipotence of science in the process of changing social reality.

The third type of the relation between science and decision is based on partner activity of both the aspects concerned respecting the relative autonomy and specificity of both the spheres. This relation is based on acknowledging the difference between thought and action.

I plead for this type of relation, fully aware of the fact that it also has its open problems. However, the space for social experimentation may prove profitable for science itself. This possibility means a capital for sociology. Of course, in the light of cooperation the limitation of our hitherto achieved knowledge and approaches may become even more conspicuous.

2. The Specific Nature of Processes Investigated by the Sociology of Leisure

Many sociologists are very critical as concerns the results achieved so far by the sociology of leisure. This relevant criticism confronts us with the problem of how to break a certain vicious circle where, on the one hand, empirical researches are conducted with the help of more or less current, mostly quantitative methods, and, on the other hand, various theoretical conceptions exist. What is lacking, however, or — stated more adequately — the feeblest link is the elaboration of new methodological approaches that would enable us to penetrate deeper to the contents of leisure activities, to the complex connections between these activities and the individual, to his value orientation, needs and interests, as well as to connections between leisure as a phenomenon of modern society and this society.

In this context it seems useful, and even indispensable, to deal more intensively and systematically with the categorial apparatus with which we operate. One of the fundamental categories from which we proceed is the *category of human activity*.

We proceed from Marx' conception of human activity: on this basis it is possible to trace certain characteristics prevailing in the sphere of work or that of leisure and undoubtedly denoting the historically and individually varying, yet existing boundary between both the spheres.

In the sphere of work, activity is an expression of necessity, having a predominantly instrumental character and aiming at a certain goal — objectivation. In it, Man surpasses himself, takes part in history, and thus transcendence is prevailing. In the sphere of leisure, activity is relatively free and finds its sense primarily in itself — thus its sense is not objectivation. It is an activity in which Man belongs to himself, in which immanence prevails.

Whereas, therefore, objectivation represents

the most intrinsic sense of work, in leisure activities this aspect is mostly lacking. They are pure activities which are very often not objectivized into results that can be grasped.

The result of leisure activities is not primarily a product, but an *experience* frequently connected with *pleasure*, or a piece of knowledge. Especially experience may be rationalized and verbalized only with difficulty. Thus there arises a far closer relation between activity and subject into which it is very difficult to penetrate.

Still another relevant nuance exists. The sphere of work is an area of *relative stability*, which is, first of all, connected with the division of labour. Human products represent not only an objectivation of an action but also a certain stabilization of this action.

In the area of leisure, stability is incomparably smaller and, if it exists at all, it is also less extensive; it never covers the whole framework of connections as is the case in the sphere of work.

This is why the *search for certain constants* which might disclose the relatively stable connections in the sphere of leisure is, on the one hand, extremely difficult and, on the other hand, it is a *process of extraordinary importance*. I intend to emphasize these specificities of leisure, being convinced that the criticized situation in the sociology of leisure is, to a great extent, influenced just by the *specific nature of the object of our interest*. The search for new methods answering the question of how to examine leisure should be continuously accompanied by efforts to make the specific nature of the processes under study more precise, i.e. by answering the question of what we really examine.

3. How Can the Level of Our Knowledge Influence the Sphere of Decision?

If our knowledge remains mostly at the mentioned level — i.e., if it refers primarily to the relation individual-activity-social environment —, our recommendations for the area of decision-making may be very restricted. Substantially they cannot aim at anything but at influencing the formation of adequate institutional, material and organizational conditions enabling Man really to perform all the activities he wishes to perform.

It is only the conception of leisure as a certain whole, a relatively independent structure fulfilling certain functions in relation both to society and to the individual, that enables us to introduce into the whole complex of problems evaluating and thus also preference aspects.

The *cultural function* of leisure may be considered as its most relevant and dominant function — leisure being the sphere of possible cultural development of Man. In this connection the concept of culture itself may be conceived not in the sense of the traditional narrow definition in which culture is identified with the area of knowledge and art, but — in a broader sense of the word — as the actualization and cultivation of all

the creative forces of Man. By empirical research we try to find out how leisure fulfils this function.

Leisure defined as a set of activities is conceived as a certain structure the elements of which have been expressed by the following characteristics: 1. the extent of activities, 2. the extent of intensively performed activities, 3. proportionality of representation of various areas of activities, 4. mobility connected with leisure activities.

The sense of this approach is to obtain information that would make it clear to

what extent leisure is a space for an all-round development of Man, which means that the process of universalization is conceived as an attribute of the cultivation of Man in the sense of the well-known Marxist hypothesis. It is only at this level of research that the problems of evaluation and of the search for valuation criteria, enabling us also to form certain systems of preference and to orientate even the sphere of decision-making in this sense, enter into the cognitive process as its indispensable aspect.

Tato stať chce seznámit čtenáře s některými výsledky výzkumu pražských vysokoškoláků, který se zaměřil na vztah vysokoškoláků k umění v širším kontextu jejich kulturních zájmů, a pojednat o problémech dotýkajících se oblasti masové kultury, které z tohoto výzkumu vyplynuly. Výzkum byl realizován ve školním roce 1965/66 mezi studenty vybraných oborů na čtyřech nehumanitních fakultách, z toho na dvou fakultách universitních (přírodovědecké a matematicko-fyzikální) a dvou technických (na fakultě technické a jaderné fyziky a na elektrofakultě), a na dvou fakultách humanitních (na fakultě právnické a na fakultě politické ekonomie). Zahrnul celkem 420 posluchačů třetích ročníků.

Výběr posluchačů právě třetího ročníku vycházel z předpokladu, že ve 3. roce studia se může již dostatečně výrazně projevit vliv nového prostředí i vliv studia, přičemž časové možnosti studentů nejsou ještě mimořádně omezeny nároky studia, jako je tomu v závěrečných ročnících.

Ženy tvořily zhruba jednu třetinu souboru a byly uvažovány v jednotlivých částech výzkumu zvlášť. Vycházeli jsme tu ze zkušenosti, plně potvrzených i v tomto výzkumu, že pohlaví je důležitým biopsychickým činitelem, který výrazně ovlivňuje zájmy v oblasti kultury i způsob, jakým jsou tyto zájmy uspokojovány.

Realizace výzkumu v Praze byla motivována jak zvláštním postavením Prahy jako střediska kulturního a uměleckého života, tak snahou respektovat požadavek homogenity souboru z hlediska místních podmínek kulturní konzumpce.

Při realizaci a zpracování výzkumu bylo použito řady doplňujících se metod a procedur: za základ byla vzhledem k charakteru oblasti zkoumání zvolena procedura typologická.

Jako základní technika pozorování byla uplatněna technika řízeného dotazníku, doplněná studiem objektivního materiálu a částečně i přímým pozorováním.

Dotazník obsahoval dva typy otázek: uzavřené, kategorizované otázky, pomocí nichž byla zjišťována fakta o množství, charakteru a druzích kulturní konzumpce, a několik otevřených otázek určených pro obsahovou analýzu, u nichž šlo o zjištění různých kvalitativních údajů, především z oblasti motivace a hodnotové orientace ve zkoumané oblasti.

Cílem výzkumu bylo zjistit kulturní zájmy studujících nehumanitních oborů, a to z hlediska intenzity a struktury těchto zájmů. Posluchači obou oborů humanitních byli uvažováni jako kontrolní skupina — výsledky tu sloužily ke konfrontaci, která měla přispět k zodpovězení základní otázky výzkumu: Jaká je — posuzováno ze zorného úhlu kulturních zájmů, především v oblasti umění — celková kulturní orientace a kulturní úroveň studentů zaměřených svým studiem na techniku a přírodní vědy? Jsou úzce zaměřeni pouze na vlastní obor, nebo projevují tendenci k všestrannosti? Součástí takto široce koncipované problematiky tvořila i otázka, jak intenzivní je zájem zkoumaných vysokoškoláků o umění a jakými prostředky a formami je realizován.

Charakter kulturní konzumpce

V tom smyslu věnoval výzkum odděleně pozornost kulturní konzumpci realizované prostředky masové komunikace a konzumpci pomocí prostředků, které nemají masový charakter (speciálně tu byla věnována pozornost divadlu, koncertům, výstavám výtvarných umění a večerům poezie).

Z tohoto zorného úhlu, vycházejícího z globálních záměrů výzkumu a potřeb jeho operacionalizace, hovoříme o konzumpci masové kultury nebo o konzumpci té části kultury, kterou jsme — to budiž zdůrazněno hned na počátku — označili nikoli z hlediska obsahu této kulturní tvorby, ale z hlediska přístupu konzumenta k ní jako kulturu výběrovou.

Než přikročíme ke koncepci tohoto po-

jeti, připomeňme, že odvozování charakteristiky masové kultury z masovosti prostředků, jimiž se kultura šíří, je dnes již vesměs badatelé v této oblasti odmítáno jako redukcionistické. V tomto smyslu je podrobována kritice i známá práce A. Kłoskowské *Masová kultura*. Poukazuje se na to, že charakter kultury je třeba odvozovat z charakteru společnosti. Jde tu buď o známou paralelu některých západních sociologů „masová společnost — masová kultura“, nebo o její překonání adekvátnějšími teoriemi, které vycházejí při hodnocení kulturních jevů ze struktury dané společnosti a respektují dynamiku jejího vývoje. V tom smyslu například Z. Baumann charakterizuje masovou kulturu jako takovou kulturu, v níž hranice šíření jednotlivých subkultur nejsou určovány hranicemi mezi regiony rozvinutými a zanedbanými mezi ekologickými centry a třídami. Z hlediska strukturální koncepce je pak odmítána i otázka superiority či inferiority masové kultury.

Ve výzkumu kulturní konzumpce studentů, při hledání odlišností v této konzumpci byla posuzována otázka „masovosti“ i „výběrovosti“ z poněkud jiných hledisek. Především zde nešlo o problém masové kultury v celé šíři, o uplatnění hodnotících kritérií ve vztahu ke kultuře šířené těmi či oněmi prostředky; vycházeli jsme z předpokladu, že pomocí prostředků hromadného sdělování mohou být šířena i nejnáročnější umělecká díla, o čemž svědčí vývoj filmu dostatečně průkazně. Šlo o uplatnění určitého metodického přístupu, který vycházel ze situace konzumenta ve vztahu k oběma typům komunikačních prostředků.

V úvahách o funkci a významu prostředků masové komunikace bývá věnována pozornost především dvěma složkám komunikačního procesu: tomu, kdo komunikačními prostředky manipuluje, kdo je ovládá, a pak charakteru těchto prostředků samých, případně v těchto souvislostech i obsahu a charakteru komunikovaných informací. Příjemce informací zde bývá uvažován většinou pouze jako objekt vystavený jednostrannému toku informací, jako produkt podmínek a kulturních vlivů, komunikačními prostředky vytvořených a realizovaných. E. Fromm poukazuje na to, že člověk se stává pomocí těchto prostředků předmětem manipulace

i ve sféře spotřeby, že i v této oblasti ztrácí svobodu volby.

Je však nutno zdůraznit funkci a aktivní roli subjektu alespoň ve dvou směrech.

Úvahy o vzniku masové kultury uvádějí dvě základní skupiny předpokladů: celkovou změnu charakteru společnosti ve směru její demokratizace a technický progres, vznik nové technologie, která umožnila vznik prostředků masové komunikace.

Nové společenské podmínky, v nichž člověk žije, však bezpochyby významně ovlivňují i oblast sociopsychologickou a jistě postupně působí i na jednotlivé psychické vrstvy osobnosti člověka. Vytvářejí tedy i z hlediska subjektu předpoklady pro potřebu kultury nového typu, odpovídající novým podmínkám, novému životnímu stylu. Člověk v moderním světě pravděpodobně potřebuje typ kultury determinovaný existencí masových komunikačních prostředků a proto jej stále více preferuje.

Aktivita člověka jako konzumenta kultury se uplatňuje konkrétně i v tom, že z nepřetržitého toku informací, z velké kulturní nabídky, která je denně realizována různými komunikačními prostředky, volí, co přijme, co „spotřebuje“. První volba z celého kulturního bohatství zůstává ovšem vyhrazena jednotlivým komunikačním prostředkům a společenským skupinám, které jimi disponují. Druhou volbu realizuje však její příjemce sám.

A zde se dostáváme ke kritériu, na jehož základě byl ve výzkumu kulturní konzumpce uplatněn aspekt masovosti nebo výběrovosti. Výše uvedený komentář považujeme za nutný k ozřejmění skutečnosti, že jsme si vědomi uplatnění pouze dílčího přístupu k složité problematice. V uvedeném výzkumu jde právě o onen moment aktivity subjektu, který se uplatňuje při kulturní volbě, při zaměření na ten či onen typ kulturní konzumpce.

V tom smyslu je tedy uvažován jako výchozí kritérium pro posouzení charakteru kulturní konzumpce způsob šíření jednotlivých uměleckých děl, jejich dosažitelnost, snadnost přístupu k nim a míra osobní aktivity, kterou příslušný konzum vyžaduje.

Přitom tato „dosažitelnost“, snadnost přístupu či míra aktivity není dána jen technicky, rozšířením určitých kulturních prostředků masovostí nabídky, ale také

tím, že v daleko větší míře tu působí i popularizace děl šířených masovými prostředky. Konzument může prostřednictvím svého okolí a informačních prostředků, s nimiž přichází denně do automatického kontaktu, získávat daleko snadněji informace o dílech konzumovaných masově (jako je tomu např. u filmu) než informace o umělecké výstavě, koncertu vážné hudby apod.

Na tomto základě věnuje výzkum odděleně pozornost třem typům kulturní konzumpce: 1. konzumu realizovaném prostřednictvím masových prostředků, především filmu, který zaujímá v kulturní konzumpci mládeže zvláštní místo, 2. četbě knih jako samostatnému typu, který může mít charakter jak masového, tak výběrového konzumu, a konečně 3. výběrovému konzumu, v jehož rámci byla sledována návštěvnost divadel, výstav, koncertů a večerů poezie. Byla hledána odpověď na otázku, jaký poměr zaujímá v celkové konzumpci umění u vysokoškoláků konzumpce prostřednictvím masových komunikačních prostředků, a zda jsou nějaké významné odlišnosti pokud jde o charakter konzumu v jednotlivých skupinách vysokoškoláků, které by opravňovaly k jejich typologickému odlišení.

Kritérium „masovosti“ či „výběrovosti“ je ovšem jen hrubě odlišujícím kritériem pro posuzování intenzity kulturního zájmu. Při zkoumání kulturní konzumpce je třeba brát v úvahu i některá další hlediska.

Především i uvnitř kultury, šířené stejným typem komunikačních prostředků (v našem případě prostředky masové komunikace), existují vedle obecných, společných rysů specifika jednotlivých kulturních oblastí. Sociokulturní teorie, které aplikují na oblast kultury poznatky z teorie informací, upozorňují tu na odlišnosti podle povahy jednotlivých komunikačních okruhů kultury (kulturních kanálů), tj. podle fyzické povahy sdělení, která jsou vysílána (např. hudba, zvuk na rozdíl od tištěného slova). To jsou faktory, jejichž vliv na aktivitu konzumenta zůstává ještě otevřenou otázkou. Většina poznatků však shodně potvrzuje vliv komunikačních prostředků nejen na to, co je komunikováno, ale i na to, co je konzumenty přijímáno.

Mimoto se u jednotlivých druhů kulturní konzumpce uplatňují i různé jiné

faktory, např. faktory psychické. Je rozdíl mezi kulturní konzumpcí, která probíhá ve skupinách (jako je tomu u filmu) a mezi konzumpcí individuální, která je typická např. pro četbu knih.

Musíme rovněž vzít v úvahu, že kulturní aktivita konzumenta je omezena nejen na aktivitu volby, ale i na aktivitu kulturní konzumpce samé, která je opět mnohonásobně determinována. Je determinována faktory souvisejícími jak se sociálním postavením konzumenta, s charakterem jeho práce, s psychickou stránkou jeho osobnosti a s jeho hodnotovou orientací, tak s konkrétní sociální a osobní situací. Je determinována charakterem díla, které může vyžadovat podle své obsahové i formální náročnosti různý stupeň aktivity konzumenta, bez ohledu na to, jakým typem komunikace je zprostředkováno. J. Volek v *Základech obecné teorie umění*¹ poukazuje na to, že vzhledem k mnohoznačnosti uměleckého díla, které může nabývat stále nových významových vrstev, je proces konzumu, tj. příjem informace vložené do díla, procesem vysoce selektivním, při němž se realizují vždy jen některé stránky díla.

Výsledky výzkumu

Po těchto obecných teoretických úvahách můžeme přikročit k posouzení konkrétních výsledků, které výzkum studentů přinesl. Výzkum zaměřil na prvním místě pozornost na vztah vysokoškolské mládeže k filmu, dále se zabýval participací studentů na uměleckých pořadech vysílaných rozhlasem a televizí, a zvláštní pozornost věnoval četbě beletrie a vlivu kulturních časopisů. V oblasti hudby ověřoval pouze hypotézu o obecné oblibě džezové hudby mezi mládeží, neuvažoval však speciálně vliv gramofonové desky, která je stále častěji zařazována rovněž mezi prostředky masové komunikace. Zde jsme však nepředpokládali — vzhledem k značné finanční náročnosti — obecnou přístupnost a masový vliv.

Než se budeme zabývat jednotlivými oblastmi masové kulturní konzumpce, všimneme si nejprve několika dat, která charakterizují celkovou kulturní konzumpci zkoumaného souboru. Ze souhrnných čísel kulturního konzumu ve třech zá-

¹ SPN, Praha 1968, s. 198n.

kladních sledovaných oblastech je patrné, že studenti navštívili za měsíc, v němž byl konzum sledován, podstatně více filmových představení než všech ostatních kulturních podniků dohromady, a také viděli za tuto dobu více filmů, než přečetli knih. Z celkového počtu 3565 absolvovaných kulturních podniků (případně přečtených knih) připadá na filmová představení 38,8 %, na divadla, koncerty (včetně džezových), výstavy a večery poezie dohromady 31 % a na přečtené knihy 30,2 % z této celkové sumy, která představuje vysokou průměrnou konzumpci 8,5 kulturních podniků za měsíc, nepočítaje v to konzumpci realizovanou prostřednictvím rozhlasu a televize. V celém výběrovém souboru pražských vysokoškoláků se vyskytla pouze necelá 2 % respondentů s nulovým konzumem ve zkoumaném období.

Jak je patrné z výše uvedených čísel, nejvíce studentů navštívilo ve sledovaném měsíci *filmové představení*. V průměru připadají více než tři návštěvy na osobu a dosáhla jej téměř čtvrtina souboru. Maximální počet návštěv kina za měsíc byl deset. Pouze kolem 4 % studentů nebylo v daném období v kině vůbec. Podíl jednotlivých oborů na celkovém počtu návštěv, právě tak jako podíl mužů a žen, odpovídá plně jejich procentuálnímu zastoupení v celém souboru. Celková návštěvnost kina u studentů několikanásobně převyšuje celostátní průměr, což se shoduje s výsledky zjištěnými výzkumem i u jiných skupin mládeže. Studentskou mládež můžeme tedy na základě získaných poznatků charakterizovat jako mládež chodící do kina. Podle těchto poznatků nemají opodstatnění úvahy některých západních sociologů o upadajícím vlivu kina na mládež a o ztrátě masového charakteru filmu. Film zde zůstává stále významným předmětem kulturních zájmů a oblíbenou činností ve volném čase. To má — vedle snadné dostupnosti filmu — jistě i své specifické příčiny, související s psychikou mládeže. Jednak představuje film kulturní činnost realizovanou kolektivně mimo domov s partnerem nebo s kamarády. Tato okolnost může hrát v oblibě filmu u mládeže stejnou roli, jakou hraje v oblibě televize u starších věkových skupin fakt, že přichází za divákem až do jeho domova a že ji lze sledovat v rodinném kruhu.

Významnou roli zde bude hrát jistě i zvláštní charakter filmu. Francouzský sociolog E. Morin jej charakterizuje jako prostředek, který představuje směs imaginace a reality, který zahrnuje celou oblast reálného světa i celou oblast imaginárního světa a který snáší největší počet možných uměleckých forem. J. Mitry upozorňuje na specifickou komunikační působnost filmu, na fascinující a apelující účinek jeho zvukové obrazné řeči. Je nepochybné, že tyto jeho vlastnosti odpovídají velmi dobře psychickým potřebám mládeže.

Při zjišťování, kolik studentů sleduje *umělecké pořady v rozhlasu a televizi*, bylo postupováno poněkud jiným způsobem. Dotaz byl formulován adekvátně charakteru obou sdělovacích prostředků. Výběrová otázka dávala možnost tří odpovědí: nesleduje — sleduje občas — sleduje nejméně jedenkrát týdně. Odpovědi ukázaly, že zhruba jedna čtvrtina posluchačů nehumanitních oborů (23,5 %) a jedna třetina posluchačů humanitních oborů (19,3 %) nikdy nesleduje rozhlasové umělecké pořady. Podobný podíl (27,1 % a 21,1 %) ukazuje procento těch, kteří nesledují tyto pořady v televizi. Studenti humanitních oborů jsou zastoupeni větším procentem mezi pravidelnými posluchači uměleckých pořadů rozhlasu (37,8 %) i televize (50 %) než studenti oborů nehumanitních (24,2 % a 33 %). Ženy sledují tyto pořady pravidelněji a častěji než muži.

I když odlišná formulace dotazu neumožňuje přesné porovnání s výsledky získanými u filmu, lze soudit, že rozhlas a televize jsou sice u zkoumaných studentů prostředky v celkovém kulturním konzumu častěji frekventované, ale co do rozšířenosti zůstávají přesvědčivě za filmem, který si v tomto smyslu zachovává i mezi studující mládeží stále primát.

Pokud se týká frekventovanosti, jistě tu hraje důležitou roli i faktor času, především z hlediska technické možnosti jeho bezprostředního využití.

K nejrozšířenějším uměleckým prostředkům ovlivňujícím významně podstatnou většinu všech respondentů patří vedle filmu, rozhlasu a televize i *kniha*. Různá fakta o četbě krásné literatury za zkoumané období uvedlo zhruba 77 % mužů a 95 % žen. Ženy tedy četly podstatně více než muži; podílejí se na uvedeném počtu

knih 43,7 %, ačkoliv jejich podíl v celém souboru činí 32,6 %. Tento vysoký rozdíl se týká především oborů nehumanitních, u humanitních oborů představuje pouze okolo 3 %. Celkově připadlo na muže 2,13 přečtených knih a na ženu 3,43 knih za měsíc — počítáno z celého souboru, tedy včetně nečtenářů.

Podle počtu přečtených knih i podle počtu čtenářů, kteří se na této četbě podíleli, lze i v tomto případě hovořit o masové konzumpce.

Náš výzkum tak potvrzuje známá fakta jak o technicky i hospodářsky snadné dostupnosti knihy v našich podmínkách (máme zde na mysli nejen hustou síť půjčoven, ale i poměrně vysoké náklady knih a nízké ceny), tak i o tom, že kniha u nás stále významně působí na mládež a zachovává si v tomto smyslu své místo vedle masové rozšířených prostředků audiovizuálních.

Přes uvedená fakta jsme zařazení beletrie do masové nebo výběrové kultury v našem výzkumu nepovažovali za jednoznačné. „Masovost“ nebo „výběrovost“ konzumu se zde může velmi výrazně lišit podle druhu beletrie. Pro posuzování konzumpce knih jako konzumpce masové by v tomto případě svědčil jak počet přečtených knih, který se v našem případě přibližoval více celkové konzumpci filmu než konzumpci jednotlivých podniků výběrové kultury, tak vysoká obliba detektivek, kterou většina studentů uvedla v čele žebříčku oblíbených druhů četby. Kontrola podle přečtených titulů však ukázala, že nebyly četbou převažující.

Důvody obliby četby beletrie, které studenti uvedli, se vázaly vesměs na individuální potřeby osobnosti a svědčily o odlišnosti přístupu k beletrii od přístupu k filmu, u něhož studenti zdůrazňovali jako důvod obliby především jeho zábavnost. Obsahová analýza a vzájemná konfrontace odpovědí na různé otázky také ukázala, že konzumpce beletrie, a to právě takových druhů a titulů, které představují náročnou četbu, doplňuje převažující konzumpci filmu u některých skupin studentů, které často uváděly nedostatek času jako překážku plného uspokojování kulturních zájmů.

Na základě všech těchto poznatků, které v podstatě odpovídají názorům sociologů

masové kultury o příslušnosti knihy k prostředkům masové komunikace, jsme při operacionalizaci výzkumu pro konkrétní odlišení jednotlivých skupin studentů podle intenzity jejich kulturních zájmů uvažovali četbu beletrie jako samostatný ukazatel — vedle konzumpce filmu a těch kulturních prostředků, které jsme zahrnuli pod pojem výběrové kultury.

Pro doplnění charakteristiky vztahu studentů k masové kultuře si krátce všimneme ještě dvou oblastí kulturního zájmu, jichž se výzkum dotkl. První z nich patří do oblasti tisku a týká se *četby kulturních časopisů*. Zajímal nás tu jak celkový počet čtených časopisů, tak jejich druh. Výsledky potvrdily značný vliv kulturních časopisů. Třetina posluchačů a zhruba polovina posluchaček nehumanitních oborů a rovněž polovina všech posluchačů oborů humanitních (mužů i žen) sleduje pravidelně nejméně dva kulturní časopisy. Ženy jsou tedy i v tomto případě častějšími čtenářkami než muži. Výsledky rovněž ukázaly soustředění zájmu na ty časopisy, které nejsou zaměřeny úzce odborně, ale zabývají se i problémy kulturně politickými v nejobecnějším slova smyslu. To se týká na prvním místě Literárních novin, které četly téměř dvě třetiny všech respondentů.

Druhou oblastí, které si výzkum povšiml pro doplnění charakteristiky kulturního zaměření studentů, byla *džezová hudba*. Výzkum chtěl získat celkovou informaci o její popularitě a oblibě mezi studenty. Výsledky plně potvrdily hypotézu o mimořádné oblibě tohoto hudebního žánru mezi mládeží. Maximálně 5 % studentů podle sledovaných oborů odpovědělo na otázku, zda mají rádi džezovou hudbu, negativně. Velká většina zodpověděla tuto otázku pozitivně (64,4 % až 81 %), zbytek odpovědí byl neutrální. Tyto výsledky samy o sobě tedy pouze dokumentovaly známá fakta. Zajímavější jsou po té stránce odpovědi studentů na některé otevřené otázky týkající se vztahu k umění. Pokud se některé z těchto odpovědí dotkly džezové hudby, lze z nich hypoteticky usuzovat, že velká část studentů preferuje klasický džez před novými proudy v džezové hudbě. V tomto směru dávají získané výsledky podnět pro speciální výzkum v této oblasti. Stejně tak by zkoumání diferenciací v oblibě různých džezových žánrů mezi různými věkovými i sociopro-

fesionálními skupinami mládeže pravděpodobně ukázalo zajímavé odlišnosti.

Fakta o frekvenci kulturního konzumu, která jsme výše uvedli, nestačí sama o různé kulturní oblasti. Motivy konzumpce mohou být v jednotlivých případech o různé kulturní oblasti. Motivy konzumpce mohou být v jednotlivých případech různé, mohou představovat nejen vážný kulturní zájem, touhu po poznání nebo silných zážitcích, ale také pouhou snahu nějak strávit volný čas. Sama konzumpce může pak s různým stupněm psychické účasti recipienta nabývat různých forem. Ze skutečnosti, že mládež navštěvuje často kino, přečte značný počet knih a časopisů, sleduje pravidelně umělecké pořady v rozhlasu a televizi, nelze usuzovat ani na sílu vlivu, které na ni tyto prostředky vykonávají, ani na charakter tohoto vlivu.

Na jeden zajímavý problém v této souvislosti upozorňuje J. Volek ve výše citované práci. Přestože je kulturní konzumpce u mládeže mimořádně velká, její znalosti tomu neodpovídají. Výsledky ze středních škol po této stránce bývají přímo zdrcující. J. Volek vidí důvod v jednostranně emocionální, „zážitkové“ formě vnímání uměleckých děl. Tyto zážitky sice svým způsobem člověka citově obohacují a myšlenkově přetvářejí, chybí však přitom jasné intelektuální uchopení, prosvětlení a upevnění zážitku a tím i vědomé posílení oné přetvářecí funkce.

Navozuje se zde tedy celý okruh problémů, jejichž zkoumání zasahuje do různých oblastí, především do oblasti psychologie, a nelze je vyřešit jediným výzkumem. Je však třeba je respektovat při posuzování pouze jedním aspektem zjištěných faktů.

Frekvence a obliba v kulturní konzumpci

Náš výzkum vysokoškolských studentů se zaměřil na jeden z takových problémů. Pokusil se zjistit, zda vztah respondentů k jednotlivým uměleckým oborům je v souladu se zjištěnými fakty o frekvenci, a jaké zde existují rozdíly pokud se týče těchto jednotlivých oborů. Podnět k tomu daly zkušenosti z některých cizích výzkumů činností mládeže ve volném čase, které shodně potvrzují rozdíly mezi frekvencí a oblibou jednotlivých činností (např. polský výzkum).

Tuto zkušenost potvrdil i náš výzkum. Na otázku „Které umění máte nejraději,

a proč?“ konkrétně odpovědělo 78 % všech respondentů, 22 % odpovědělo nerozhodně. Analýzou těchto odpovědí jsme zjistili, že nejvíce mužů studujících nehumanitní obory uvedlo jako nejoblíbenější umění hudbu, pak literaturu a teprve na třetím místě suverénně nejčastěji frekventovaný film. Podobné výsledky daly i odpovědi žen, u nichž se film dostal dokonce až na čtvrté místo na žebříčku obliby — za hudbu, divadlo a literaturu.

U podsouboru studujících humanitních oborů jsme mohli konstatovat u mužů vcelku soulad obliby s frekvencí, film se dostal do čela žebříčku obliby před literaturou a divadlo; u žen však byly výsledky obdobné jako u oborů nehumanitních — film byl v celkových výsledcích zařazen až na čtvrté místo za divadlo, literaturu a hudbu.

Rozdíly v oblibě podle studovaných oborů tu nelze jednoznačně zjistit pro poměrně malou velikost těchto podsouborů, hypoteticky však lze podle výsledků usuzovat, že obliba různých umění souvisí se studovaným oborem.

Ze zjištěných rozdílů mezi frekvencí a oblibou v kulturní konzumpci vyplývá, že návštěvnost kulturních podniků v mnohých případech silněji ovlivňuje řada jiných faktorů, než je obliba nebo zájem. U masových komunikačních prostředků vystupuje jasně do popředí význam jejich technické i finanční dostupnosti a v mnohých případech jistě i menší nároky na množství času potřebné k jejich využívání.

Na výsledcích v oblasti hudby, kde se ukázaly u respondentů největší rozdíly mezi frekvencí a oblibou, budou mít masové komunikační prostředky zřejmě rovněž svůj podíl. Výzkum sledoval — vzhledem k celkovému záměru — pouze návštěvnost koncertů. Konzumpce hudby se však dnes zdaleka neváže jen na koncertní síně. Významnou úlohu tu mají rozhlas, televize a také gramofonová deska.

Zajímavé jsou důvody obliby u jednotlivých typů kulturní konzumpce, které studenti uváděli. Zatímco u divadla, koncertů a uměleckých výstav to byla jejich funkce a hodnoty, které přinášejí, tedy vlastní obsah sdělení, u filmu je to vesměs forma, již je toto sdělení tlumočeno, způsob konzumpce. U četby beletrie se objevily v odpovědích oba aspekty přístupu. Byla zdůrazňována jak funkce krásné

literatury, její význam pro vzdělání, její etické a estetické hodnoty, tak způsob konzumpce, to, že četba není omezena místem, není vázána na kolektivní konzum a nevyžaduje určité množství volného času, který musí být najednou k dispozici. U filmu uváděli studenti jako důvod obliby především jeho přístupnost, pohodlný konzum.

Tyto poznatky potvrzují význam masové přístupnosti kulturních prostředků, současně však naznačují i možné meze jejich vlivu. Konzumenti přistupují v tomto případě k různým prostředkům kulturní komunikace záměrně, s vědomím jejich kvalitativní odlišnosti, s vědomím toho, co jim tyto prostředky mohou nebo chtějí dát a co oni sami od nich v různých situacích požadují.

Důvody vysoké frekvence umění podávaného masovými komunikačními prostředky osvětlil náš výzkum ještě z jiného zorného úhlu.

Ptali jsme se respondentů na *překážky*, které jim brání v plném uspokojování jejich kulturních zájmů. Jako daleko nejvýznamnější se tu ukázal nedostatek finančních prostředků, který uvedlo 64,8 % mužů a 61,4 % žen z celého souboru, na druhém místě pak studium, a tedy nedostatek času. Je jasné, že obě uvedené překážky postihují různé typy konzumpce nestejnou měrou. Omezené finanční možnosti studentů a mnohých kategorií mládeže vůbec podporují frekvenci těch kulturních prostředků, které jsou po této stránce méně náročné. Totéž se týká i faktoru času, který u studentů hraje zvlášť významnou roli ve zkouškových obdobích a v závěrečném ročníku studia.

Vliv skupiny na realizaci kulturních zájmů

Zatím jsme se zabývali determinujícími faktory kulturní konzumpce z hlediska přístupu a situace jednotlivých členů zkoumané skupiny. Důležitým determinujícím činitelem však zde je i zkoumaná skupina sama, její charakter, její funkce.

O skupinovém vlivu v této oblasti svědčí řada teoretických poznatků v oblasti sociální komunikace, ověřených různými výzkumy, především výzkumy sociometrickými. Tyto poznatky se týkají v podstatě dvou skutečností. Především toho, že v každé skupině existují osoby s rozho-

dujícím nebo významným vlivem na ostatní členy skupiny, které působí jak na výběr, tak na interpretaci kulturních sdělení u ostatních členů skupiny (teorie dvoustupňové komunikace). Uplatnění této teorie lze oprávněně předpokládat právě v takových skupinách, jako jsou různé skupiny mládeže. V našem výzkumu uvedlo v jednotlivých podsouborech devadesát i více procent studentů, že diskutují o umění se svými přáteli. Naproti tomu, pokud se týče diskusí s učiteli ve škole, jsou čísla, která jsme obdrželi, podstatně nižší a u nehumanitních oborů prakticky zanedbatelná. Lze předpokládat, že tyto vlivy hrají právě u kulturní konzumpce prostřednictvím masových komunikačních prostředků (právě vzhledem k jejich masovému charakteru) větší roli než u prostředků kultury výběrové, jejichž vliv má vzhledem k podstatně omezenějšímu okruhu příjemců i omezenější možnosti přímého i nepřímého uplatnění.

Z poněkud jiného hlediska lze uvažovat o významu skupiny pro kulturní konzumpci na základě poznatků teorie kulturní dynamiky o funkci sociálního pole. Zde se poukazuje na rozdíl v recepci kulturních obsahů a v reakci na ně mezi izolovaným individuem a člověkem v kolektivu. Reakce individua je vázána na jeho okolí, které determinuje jeho způsob vnímání. Řešení tohoto problému spadá však i mimo oblast sociologie a úvahy o něm v souvislosti s výsledky výzkumu vedou spíše k novým otázkám a podnětům než ke konkrétním závěrům. Především zde vyvstává otázka struktury sociálního pole v jednotlivých konkrétních případech a sama jeho širší společenská podmíněnost.

Existuje však ještě jiný, méně přímý a méně bezprostřední vliv skupiny, který má při realizaci těch či oněch kulturních zájmů a při utváření vztahu ke kulturním hodnotám zvláštní význam. Jde o *vliv skupiny na hodnotovou orientaci* jejich příslušníků. Reakce individua na kulturní podněty, jeho výběr z kulturní nabídky, mnohonásobně přerůstající jeho časové i technické možnosti, může být do značné míry nahodilý; jeho celková kulturní konzumpce, realizace kulturních zájmů se může skládat z různých prvků fragmentární povahy. To, co je spojuje v určitý více či méně jednotný systém, který lze

charakterizovat jako kulturní zaměření jednotlivce, je výsledkem konfrontace hodnot, které tyto kulturní prostředky tlumočí, s hodnotovým systémem individua, a na tomto základě pak jejich přijetí či odmítnutí. Lze vycházet z poznatku, že zvláště mezi mládeží je hodnotový systém jednotlivce skupinou výrazně ovlivněn. Mnozí sociální psychologové tu považují vliv skupiny za tak silný, že může hodnotovou orientaci jejich příslušníků a na jejím základě i jejich kulturní orientaci zcela změnit. Pochopitelně se tu také uplatňuje buď přímo nebo opět prostřednictvím skupiny vliv společenské situace a společenských podmínek, v nichž jednatel žije.

Vliv skupiny tedy nebude ovlivňovat pouze konkrétní kulturní volbu, ale bude se uplatňovat — a to nepochybně významněji — v této obecnější podobě. V tomto smyslu není již vázán na ten či onen druh kulturní konzumpce.

Stejně tak nelze pouze z preference určitého typu konzumu (masového nebo „výběrového“) usuzovat na hodnotovou orientaci jednotlivce, ani na jeho náročnost pokud se týče estetických a uměleckých hodnot. Právě u masově frekventovaného filmu — jehož charakter ostatně prodělává změny, vedoucí k pochybnostem samotných filmových tvůrců o tom, zda je ještě uměním pro masu — jsme u zkoumání studentů zjistili, že velká umělecká díla právě z oblasti filmu byla vedle děl z krásné literatury nejčastěji uvedena mezi těmi, která na studenty během studia zvláště silně zapůsobila.

Závěry

Na počátku této stati jsme uvedli, že výzkum směřoval — z určitého zorného úhlu — k celkové kulturní charakteristice studujících nehumanitních oborů a k jejich typologickému rozdělení podle intenzity kulturních zájmů a vztahu k umění. I když se zde nemůžeme zabývat podrobnými závěry, k nimž v tomto směru výzkum dospěl,² všimněme si v souvislosti s naším tématem alespoň toho, nakolik se preference masové nebo výběrové kultury na výše uvedeném pojetí ukázala být faktorem odlišujícím jednotlivé skupiny

studentů navzájem. Význam tohoto kritéria se ve výsledcích výzkumu plně projevil, i když poněkud v jiné podobě, než jak to projekt výzkumu hypoteticky předpokládal. Zjistili jsme, že v konzumpci masové kultury tvoří zkoumaní studenti — a to bez ohledu na oba základní podsoubory (nehumanitní a humanitní obory) — v podstatě homogenní celek. Odlišují se teprve tam, kde jde o výše uvedené oblasti výběrové kultury, na něž se zaměřil zájem pouze některých skupin studentů; u některých pak jejich konzumpce převyšovala konzumpci kultury prostřednictvím masových komunikací. V tomto smyslu se tedy nosnost a správnost odlišení obou typů konzumpce při hodnocení kulturní aktivity a intenzity kulturních zájmů potvrdila.

Výsledky výzkumu ukázaly na některé zajímavé problémy, které by si zasloužily pozornosti v dalších výzkumech v oblasti masové kultury a kulturních zájmů.

Rozdíly, které výzkum zjistil v kulturních zájmech pražských vysokoškoláků, vedou k závěru, že i uvnitř homogenních věkových skupin je nutno zkoumat kulturní zájmy mládeže strukturovaně, podle různých kritérií. V našem výzkumu se projevil jako nejvýraznější odlišující faktor sociální původ respondentů, posuzovaný však nepřímou, podle vzdělanostní úrovně rodiny.

Z výzkumu rovněž vyplývá, že dichotomické dělení na pracující a studující mládež, uplatňované v mnoha kulturních výzkumech, není dostačující a takto získané výsledky mohou skutečnost zkreslit. Výzkum vedl k hypotéze, že kulturní zájmy a potřeby studentů se liší — v horizontálním slova smyslu — podle studovaného oboru. Pro podobné výzkumy mezi mládeží se tedy ukazuje žádoucí konfrontace vlivu vyplývajícího z charakteru profese (např. technické obory) s těmi vlivy, které vyplývají z charakteru práce bez ohledu na profesi (student — dělník).

Tyto i jiné faktory budou ovšem mít v různých kulturních oblastech různý význam. Lze předpokládat, že ve vztahu ke kulturním důlům šířeným prostředky masových komunikací se budou tyto rozdíly nejvíce stírat, i když vývoj těchto prostředků samých, změny v jejich funkci

² Obsáhlejší práce o výzkumu, která se bude podrobně zabývat i otázkami metodickými, vyjde pod titulem *Vztah vysokoškolské mládeže k umění*

v sociologické edici Ústavu sociálně politických věd University Karlovy v Praze.

nebo i postupná diferenciací způsobů, jakými budou realizovat svou kulturní funkci, nevylučuje i působení jiným směrem než k pouhé „homogenizaci“ konzumentů. Bylo na to už poukázáno v souvislosti s filmem.

Vliv charakteru práce — v různých oborech — na kulturní zájmy se uplatňuje i tím, že umožňuje různé rozdělení práce a volného času a tak do značné míry vymezuje i možnosti pro ten či onen druh kulturní konzumpce. Máme tu na mysli různý pracovní rytmus dne, týdne i roku u různých kategorií. U takových socio-profesionálních skupin, jako jsou studenti, je tento vliv zvláště výrazný a náš výzkum jej plně potvrdil.

Další významný faktor vztahující se k vlivu různých uměleckých druhů a oblíbenosti různých komunikačních prostředků při realizaci kulturních zájmů je faktor generační. Jemu věnovala pozornost již řada výzkumů, u nás především v oblasti hudby (výzkumy J. Kasana a V. Karbusického). Názory na působení tohoto faktoru se však diametrálně liší — od těch, které akcentují jeho význam až po ty, které zastávají stanovisko stírání generačních rozdílů v kulturních zájmech různých věkových vrstev.

Masové komunikační prostředky jsou uváděny jako jeden z činitelů, který tím, že zasahuje mládež i dospělé, působí ve směru stírání generačních rozdílů v kulturní orientaci různých věkových vrstev společnosti. Nabízí se tu opět otázka, zda se generační faktory uplatňují ve všech kulturních oblastech stejně, nebo zda v některých oblastech, např. v hudbě, vystupují rozdíly v kulturním vkusu generací do popředí více než v jiných oblastech, například v literatuře. Domnívám se, že lze takovéto rozdíly v uplatnění generačních faktorů předpokládat a že by si zasloužily zvláštní pozornosti výzkumníků.

Poslední otázka, kterou bych chtěla na základě výsledků výzkumu studentů zvláště zdůraznit, je otázka vazby obecně hodnotové a kulturní orientace a jejího vlivu na diferenciaci kulturních zájmů a utváření vztahu ke kulturním a uměleckým hodnotám u různých skupin společnosti. Preference těchto spisovatelů a filmových tvůrců, společná obliba děl určitého zaměření a podobné poznatky, které vyplývají z výsledků kulturních výzkumů

různých skupin mládeže v různých zemích bez ohledu na jejich společenský systém. Jsou mimořádně významným fenoménem, který by se mohl stát zajímavým předmětem společného výzkumu sociologů mládeže různých evropských zemí.

Резюме

Либуше Малица: Отношение молодежи университетов к искусству

Статья знакомит нас с результатами исследования среди пражских студентов. Исследование, занимавшееся интересами студентов естественно-научных и технических специальностей, в особенности их отношением к искусству также было направлено и на проблемы массовой культуры.

Исследование было реализовано в 1965—1966 учебном году в пражских высших учебных заведениях между слушателями подобранных профессий четырех негуманных и двух гуманитарных факультетов (студенты гуманитарных профессий были зачислены в исследование как контрольная группа). Всего в исследование входило 420 слушателей третьего года обучения. Женщины представляли приблизительно одну треть группы.

При реализации исследования был применен целый ряд дополнительных методов и процедур. Как основа была избрана типологическая процедура. Как основная техника наблюдения применялась техника управляемого опросного листа, дополненная изучением объективного материала, а частично и прямым наблюдением.

Цель исследования заключалась в установлении общей культурной ориентации студентов, интенсивности и структуры их культурных интересов, средств и форм, которыми эти интересы реализуются. В этом направлении исследованием отдельно уделялось внимание культурной конзумпции, реализованной средствами массовой коммуникации и конзумпции при помощи средств, не имеющих массовой характер.

Из этого угла зрения в исследовании говорится о конзумпции массовой культуры или конзумпции той части культуры, которая была обозначена как отборная культура. При оценке «массовости» или «отборности» речь не шла о применении оценивающих критериев по отношению к содержанию культурных сообщений, распространяемых различными средствами, но о применении определенного методического подхода, исходящего из обстановки конзумента по отношению к обоим типам коммуникации. В этом смысле принимается во внимание способ распространения художественных произведений, их доступность, нетрудность подхода к ним, следовательно и мера личной активности, которая должна быть израсходована со стороны конзумента, как исходный критерий для оценки характера культурной конзумпции.

На этом основании уделяет исследование отдельно внимание трем типам культурной конзумпции. Потреблению, реализованному посредством массовых средств, прежде всего

фильма, чтения книг (как самостоятельному типу, который может иметь характер как массового, так и отборного потребления) и отборному потреблению (в рамках которого наблюдалось посещение театров, выставок, концертов и вечеров поэзии).

Критерий «массовости» или «отборности» является только грубо отличающим критерием для оценки интенсивности культурных интересов. Необходимо брать во внимание и специфику отдельных культурных областей, различные факторы как психические, так и социально-психические и т. д.

Из итоговых результатов культурного потребления в трех основных наблюдаемых областях вытекает, что студенты за один месяц посетили всего 3565 культурных предприятий (или прочитали книг), что и представляет высокую среднюю конзумпцию 8,5 культурных предприятий за месяц, не включая в то конзумпцию, реализованную посредничеством радиопередачи и телевидения. Из указанного количества 38,8% приходится на посещение кино, 30,2% на количество прочитанных книг и 31% на остальные культурные конзумпции (посещение театров, концертов, выставок, вечеров поэзии). Художественная программа посредничеством радиопередачи и телевидения изучалась в отдельности. Хотя эти средства в общем культурном потреблении студентов очень часто посещались, однако что касается распространенности они убедительно остаются за фильмом.

Далее исследование было направлено и на установление, если отношение респондентов к отдельным художественным областям находится в согласии с установленными фактами о посещаемости. Из установленных разниц между посещаемостью и увлечениями в культурной области вытекает, что на посещаемость культурных предприятий во многих случаях влияет более сильное ряд иных факторов нежели увлечение или интерес. У массовых коммуникационных средств занимает ясно первое место значение их технической и фипансовой доступности, а во многих случаях и меньше притяжения на количество времени, которое требует их утилизация.

Знаменательно при реализации культурных интересов применяется и влияние соответствующей группы студентов. Влияние группы не влияет только на конкретный выбор, но находит себе применение несомненно более знаменательное — в более общем подобии — воздействию на общую ценностную ориентировку их членов, и на ее основании потом на их культурную ориентировку.

Что касается применения критерия предпочтения массовой или отборной культуры в выше указанном понимании, нами установлено, что в потреблении массовой культуры студенты в основном создают однородное целое. Отличаются только там, где речь идет о выше указанных областях отборной культуры, на которые направился интерес только некоторых групп студентов, а именно в различной мере, согласно отдельным студенческим областям, согласно различным социальным детерминатам и далее в зависимости от пола, из социальных детерминант проявилась как самая знамена-

тельная образовательная уровень семьи. Исследованием был открыт вопрос, если генерационные факторы применяются го всех культурных областях одинаково выразительно, или же в некоторых областях (на пример в музыке) появляются разницы в культурном вкусе генераций больше, нежели в иных (на пример в литературе).

Проблемой, заслуживающей особого внимания, является вопрос связности общенностной и культурной ориентировки. Преференции этих же писателей и творцов фильма, совместное увеличение произведениями определенного направления и аналогичные срединия, вытекающие из результатов культурных исследований между различными группами молодежи в различных странах не привнимая во внимание их общественную систему, являются чрезвычайно знаменательным феноменом, который мог бы быть интересным объектом совместного исследования социологов молодежи различных европейских стран.

Summary

Libuše Malická: Relation of University Students to Art

The article acquaints us with the results of a research into the interests of university students in Prague, studying natural and technical branches, and especially into their relation to art. In this connection it also deals with problems of mass culture.

The research was carried out in the school-year 1965/1966 at the Prague universities and technical colleges among students studying the selected disciplines at four non-humanitarian and two humanitarian faculties (in this research the students of humanitarian branches were considered as the control group). On the whole, it included 420 students in their third year of study; women formed roughly one third of the sample.

In carrying out the research, a number of complementary methods and procedures were applied. The typological procedure was selected as the basis. The technique of the directed questionnaire, complemented by the study of objective material and partly also by direct observation, was used as the basic observation technique.

The aim of the research was to ascertain the general cultural orientation of the students, the intensity and structure of their cultural interests, and the means and forms of realizing these interests. In this sense the research paid particular attention to cultural consumption realized by the means of mass communication and to consumption mediated by means of non-mass character.

From this standpoint, the research deals with the consumption of mass culture and with the consumption of the part of culture designated as selective culture. In judging the "mass character" or the "selection character", the question was not of valuation criteria in relation to the content of cultural information diffused by va-

rious means, but of realizing a certain methodological approach based on the consumer's situation in relation to both types of communication. In this sense attention is paid to the way of circulating the works of art and to their availability, to the facility of approaching them and thus also to the degree of personal activity on the part of the consumer as a basic criterion for judging the character of cultural consumption.

On this basis the research devotes particular attention to three types of cultural consumption: to the consumption realized by means of mass media, especially the film, to the reading of books (as an independent type which may possess the character of mass consumption as well as that of selective consumption) and to the selective consumption (within the scope of which the rate of attendance at theatres, exhibitions, concerts and evenings of poetry was examined).

The criterion of the "mass character" or the "selection character" is only a roughly differentiating criterion for judging the intensity of cultural interests; it is necessary to take into consideration also the specific features of the separate cultural areas, various psychical and sociopsychical factors, etc.

From the general results of cultural consumption in the three examined basic areas it followed that during the period of one month the students attended altogether 3565 cultural enterprises (or read books); this represents a high average consumption of 8.5 cultural enterprises per month, exclusive of the consumption realized by means of broadcast and television. Of the mentioned number 38.8% fall to the attendance of film performances, 30.2% to the number of books read and 31% to all other cultural consumption (attendance at theatres, concerts, exhibitions, evenings of poetry). Artistic programs communicated by broadcast and television were subject to special investigation. In the general cultural consumption of students these means are attended very frequently; they, however, markedly remain behind the film as concerns their popularity.

One of the further research aims was to discover whether the relation of the respondents to the separate branches of art is in harmony with the ascertained facts concerning the frequency of attendance. From the

ascertained differences between the frequency of attendance and preferences in the cultural area it follows that the attendance at cultural enterprises is in many cases influenced by a number of other factors than are preference or interest. As regards the mass media, their technical and financial accessibility clearly plays an important role as well as, in many cases, lays smaller claims on the length of time required by their utilization. In the realization of cultural interests, the influence of the respective group of students plays a significant part.

The influence of the group not only affects the concrete choice, but doubtlessly asserts itself more significantly in a more general form by affecting the general value orientation.

As regards the application of the criterion of preference of the mass or the selective culture in the above-mentioned conception, we have found that in the consumption of mass culture the students form a substantially homogeneous whole. Their differentiation takes place only where the above-mentioned areas of selective culture become involved. To these the interests of only some groups of students are focussed — to a different extent, according to the separate branches of study, to various social determinants and to sex. From the social determinants it is the educational level of the family that proved to be of greatest importance.

The research opened the question whether generational factors assert themselves with equal intensiveness in all the cultural areas or whether in some areas (e.g. in music) the intergenerational differences in cultural taste come to the fore more markedly than in others (e.g. in literature).

A problem deserving special attention is that of the connection between the general value orientation and the cultural orientation. The preference of the same writers and film producers, the shared popularity of works of a certain orientation and similar findings based on the results of cultural researches among various groups of youth in various countries, regardless of their social system, represent an extraordinarily significant phenomenon which might become an interesting object of international research conducted by sociologists of youth in various European countries.

I.

Ekonomický růst — předpokládáme-li, že jeho výnosu není používáno výhradně k akumulaci — působí na zvyšování nabídky i poptávky. S růstem rozdělovaného národního důchodu rostou příjmy členů společnosti a vytvořené hodnoty rozšiřují a diferencují trh spotřebního zboží. Současně se zkracováním pracovní doby, které úzce souvisí s ekonomickým růstem, se však také otevírá sféra volného času a vytvářejí se potřeby předmětů, které umožňují, diferencují a zkvalitňují jeho využívání. Větší a diferencovanější nabídka spotřebních hodnot na jedné straně a vyšší reálné příjmy spolu s novými potřebami na straně druhé, to jsou tři základní komponenty procesu, který modifikuje velikost a strukturu rodinných rozpočtů a tím i velikost a charakter majetku. Rodinné vlastnictví — jak to vyplývá z revolučních přeměn v socialistických společnostech, jak to ale také naznačují významné transformace ve státech kapitalistických — ztrácí původní produktivní roli a „nabývá výrazně konzumních charakteristik.

Tento proces má některé obecnější rysy, jejichž platnost je ovšem omezená. K rodinnému rozpočtu se vztahovaly formulace Engelových zákonů z roku 1857, podle nichž 1. s růstem příjmu absolutně rostou, avšak relativně klesají výdaje na stravování, 2. absolutně i relativně rostou výdaje týkající se různých nákladů a úspory, přičemž 3. podíl výdajů na odívání a bydlení zachovává stejnou relativní výši pro všechny příjmové úrovně. Dokonce i platnost prvé z těchto formulací je

omezená, jakkoli silně se vryla do obecného povědomí a byla potvrzena řadou výzkumů.¹ Jean-Pierre Pagé, který se podrobně zabýval vývojem struktury rodinných rozpočtů ve Francii, ukázal, že v letech 1956–1963 rostly všechny výdajové položky téměř paralelně, včetně nákladů na potraviny, přičemž ani konzumní difference mezi různými příjmovými kategoriemi takový zákon nepotvrzovaly.² Podobné zákony by bylo možno — na základě šetření v určité společnosti a v určitém období jejího vývoje — stanovit i pro tvorbu rodinného vlastnictví. Zřejmost obecných tvrzení je však často klamná — jejich platnost je obvykle třeba znovu vyzkoušet vždy, když se změní sociální kontext.

Obecné formulace, které jako jedinou proměnnou uznávají příjem, jsou založeny na předpokladu existence *univerzálních konzumních vzorců*. Takový předpoklad je ovšem velmi diskusní. François Hetman hovoří ve své práci o blízké budoucnosti západní Evropy o odstraňování rozdílů ve spotřebě mezi společnostmi³ i sociálních diferencí konzumu uvnitř jednotlivých společností.⁴ Pro takovou univerzalizaci konzumních vzorců vytvořil Howard Roseborough koncept „standardního balíku“ (*standard package*), což je „... soubor zboží a služeb, určité minimum užitných hodnot, které chce každá domácnost vlastnit nebo alespoň užívat, čímž dává najevo ostatním, že členové této domácnosti jsou akceptovanými členy společnosti“, přičemž „... výdaje na soubor zboží a služeb, které standardní balík skládají, jsou relativně invariantní, jde-li o malé změny v příjmu“.⁵

¹ Mj. i dnes klasickou práci M. Halbwachse *L'évolution des besoins dans les classes ouvrières*, Paris-Alcan 1933.

² *Le partage des bénéfices*, Paris-Minuit 1966, s. 112.

³ „Z příchodu bohaté společnosti na evropské úrovni nevyplyvá, že zmizí všechny národní či oblastní zvláštnosti. Tyto zvláštnosti však budou stále více nabývat charakteru folkloru, zatímco konzumní vzorce zformují jediný proud“ (*Europe de l'abondance*, Paris-Fayard 1967, s. 239).

⁴ „Ve skutečnosti výběr statků a služeb je ovlivněn psychologickou a sociologickou diferenciací v závislosti na profesi, vzdělání a osobní kultuře. To je však subtilní diferenciací, která spočívá v umění jemně rozlišovat různé kombinace v rámci téměř homogenního přísunu statků“ (tamtéž, s. 238).

⁵ *Some Sociological Dimensions of Consumer Spending*, in: N. J. Smelser ed., *Readings on Economic Sociology*, Prentice Hall 1965, s. 284.

Koncept standardního balíku byl akceptován a — většinou teoreticky — aplikován řadou autorů.⁶ Je nepochybně vhodným pojmovým vystižením integrativních procesů v konzumní sféře. Má-li však být nástrojem sociální analýzy určité společnosti, vyžaduje precizaci odpovídající jejímu charakteru a úrovni jejího vývoje. Je třeba určit, jakým způsobem a v jaké podobě proniká určitou společnost potřeba stejných spotřebních hodnot. Tak také zjistíme, že konzumní homogenizace není ani tak rychlá, ani tak úplná, jak by si mnozí autoři přáli.

II.

Výzkum sociální diferenciací a mobility československé společnosti provedený pod vedením Pavla Machonína⁷ poskytuje zajímavá data o vlastnictví některých důležitých předmětů dlouhodobé spotřeby v roce 1967. Využijeme jich zde k tomu, abychom se pokusili ukázat, *na jaké úrovni a v jaké podobě přispívá konzumní sféra k sociální integraci československé společnosti.*

Především je nutno říci, že vlastnictví těchto předmětů není nikterak výhradní funkcí příjmu či životní úrovně, chápeme-li životní úroveň jako souhrn peněžních dispozic, jež mohou být měřeny příjmem rodiny, příjmem na hlavu či „konzumní jednotku“ nebo také jen příjmem hlavy domácnosti (za předpokladu značné unifikace ostatních faktorů). Spotřeba není prostou funkcí individuální ekonomické situace a proto ani není možné kalkulovat ji na základě obecných schémat. Do rozhodování o spotřebě vstupuje sociální specifika vyplývající z diferenciací životního stylu, který můžeme měřit charakterem profesionální činnosti, úrovní individuální kulturnosti, typem prostředí apod. Diferenciací spotřeby tak — zjednodušeně řečeno — vyplývá na jedné straně z diferenciací sociálně formovaných potřeb a na druhé straně z diferenciací příjmů. Mezi těmito sférami existují důležité vazby, vzájemné působení, které však nemůže vyřešit autonomnost jejich působení. Tato autonomnost je — kromě značně inkonzistentního zapojení příjmu do vazeb sociálního statu-

su — posílena dále skutečností, že zde existuje znatelný posun mezi referencemi ovlivňujícími formování potřeb (kulturní úroveň a tradice společnosti, stálá komunikace se společnostmi s rozvinutější spotřebou atd.) a prostorem, který pro jejich realizaci poskytuje ekonomika. Některé potřeby jsou v naší společnosti realizovány na základě nejružnějších obětí, mj. i omezením rodinného rozpočtu v jeho nejdůležitějších položkách. „Faktor životního stylu“ musí být tím silnější a významnější, čím více se mu daří redukovat záporný efekt působení „faktoru životní úrovně“.

Jestliže pak porovnáváme rodinné vlastnictví s aktuálními sociálními charakteristikami, vzniká zde kontrast vyplývající ze současného zahrnutí různých časových úrovní, různých typů majetku, jež by bylo možno blíže určit detailnějším popisem jednotlivých složek vlastnictví (především by šlo o respektování data pořízení), což pochopitelně rozsáhlý výzkum umožnit nemohl. Popíšme nyní stručně rodinné vlastnictví předmětů dlouhodobé spotřeby, jak bylo zachyceno reprezentativním šetřením zhruba u 13 000 domácností.

V tomto vlastnictví lze vyčlenit několik základních okruhů. Především je to okruh „tradičního majetku“ kolem vlastnictví rodinného domku. Vlastnictví domku na sebe silně váže i vlastnictví zahrady, v malé míře potom i vlastnictví kola, motorky, šicího stroje, pračky, rozhlasového přijímače. Životní styl, který si na základě tohoto výčtu představíme, ovšem není vlastnictvím domku implikován jednoznačně. Je pravda, že toto vlastnictví je v naší společnosti dosud výrazně tradičního typu, kumuluje na sebe charakteristiky spíše venkovského typu života, je významně více spojeno s nižšími stupni sociálního statusu, jak byly definovány v uvedeném výzkumu. To však nevypovídá mnoho o jeho obecné sociální hodnotě, jejímž svědectvím jsou periodické vlny individualizace bydlení, které znamená většina vyspělých společností, včetně naší. Je tedy možno předpokládat, že možnosti sociální specifikace tohoto typu majetku se budou — spolu s růstem počtu „nových“ vlastníků a sociálním vzestupem „starých“ — v naší

⁶ Viz např. David Riesman, *Abundance for What? And other Essays*, New York 1964.

⁷ P. Machonín a kol., *Československá společnost*.

Sociologická analýza sociální stratifikace, Bratislava 1969. Na tuto práci také odkazují, pokud jde o obecnější kontexty problému.

společnosti zmenšovat. Zařazení vlastnictví domku do kontextu, v němž jej nyní uvažujeme, pak bude — možno-li — ještě problematictější.

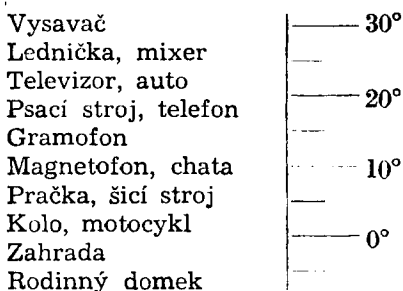
Poněkud rozsáhlejší a také zřetelněji postižitelný je komplex předmětů, jehož součástí tvoří televizor a lednička, k nimž se v poněkud menší míře řadí mixer, a které na sebe významně vážou i vlastnictví auta a předmětů výrazně orientujících životní styl — telefonu, gramofonu, psacího stroje. Tento okruh „moderního vlastnictví“ zahrnuje pochopitelně další předměty, které jsou v naší společnosti sdíleny téměř univerzálně — rozhlasový přijímač a pračku. Velmi volně se pak na něj váží některé relativně vzácné předměty — především chata a magnetofon.

Kdybychom tedy interkorelační matici těchto předmětů podrobili faktorové analýze, obdrželi bychom dva silné faktory. První z nich — velmi silný faktor, který bychom mohli nazvat „moderní vybavenost“ — by byl úzce spjat s vlastnictvím televizoru, ledničky a vysavače a významně by na sebe vázal i další předměty: jednak předměty obecně sdílené jako je rozhlas, pračka a šicí stroj, jednak předměty relativně vzácné jako je auto, telefon, magnetofon. Druhý faktor, značně slabší, o kterém bychom mohli hovořit jako o „tradiční vybavenosti“, by těsně souvisel s vlastnictvím domku a zahrady a vázal by na sebe — v mnohem menší míře než tomu bylo v prvním případě — další více i méně rozšířené předměty jako rozhlas, pračku, kolo, motocykl, šicí stroj. Inkoherenci, která ve výkladu vzniká atypičností postavení rodinného domku ve struktuře vlastnictví, bychom mohli odstranit vztážením obou faktorů k určitému typu či kvalitě bytu. Sociální relevance bytu v naší společnosti je ovšem komplikovaným problémem vyžadujícím samostatného zkoumání.

Dostáváme tak vlastně čtyři okruhy předmětů, z nichž první dva, úzce související s oběma faktory, lze specifikovat snáze, zatímco druhé dva — okruh předmětů obecně rozšířených a velmi vzácných — značně obtížněji nebo vůbec ne. Pokusme se nyní o „ocenění“ těchto předmětů z hlediska základních komponentů sociálního statusu, jak byly aplikovány v uvedeném výzkumu.

III.

Kdybychom přiložili jakýsi „sociální teplo-
měr“ každému ze zkoumaných předmětů, získali bychom asi následující obraz:

Žádný z předmětů není vázán výhradně na „kompenzační složky“ sociálního statusu, na příjmové charakteristiky. Přijem zde ovšem má svou důležitou roli, daleko spíše však v podobě příjmu hlavy domácnosti než příjmu na hlavu člena jeho rodiny. Nejvýznamněji je ale vlastnictví předmětů dlouhodobé spotřeby strukturováno životním stylem, jak je orientován vzděláním hlavy domácnosti. Především vzdělání — pochopitelně v těsné souvislosti s příjmem, jak ani jinak nemůže být při jejich silné vazbě — formuje ony čtyři vydělitelné okruhy předmětů. Rozložení této „souvislosti“ je pak podle našeho názoru jedním z důležitých klíčů pro definici „standardního balíku“ těchto předmětů v naší společnosti a pro úvahy o tomto problému.

Vlastnictví předmětů je pochopitelně významně strukturováno i v jiných vertikálních i nevertikálních dimenzích, ty se však jeví jako více odvozené. Máme tím na mysli například strukturu třídní (upravenou podle složitosti vykonávané práce, tzn.: inteligence — dělníci — rolníci), která se projevuje velmi silně u vlastnictví vysavače, ledničky, mixeru, telefonu, psacího stroje, domku; strukturu podle velikosti bydliště, která se nemůže výrazně nemanifestovat v rozložení vlastnictví vysavače (vysavač je do značné míry atributem určitého bytu), telefonu a rodinného domku; v neposlední řadě pak i strukturu věkovou, kterou je nutno uznat u výrazně moderních předmětů jako je televizor, lednička, mixer, vysavač.

Obraťme se však ke standardnímu balíku. Tento komplex předmětů není definován ve sféře uspokojování potřeb, nýbrž vztahuje se především k jejich formování.

Standardní balík je součástí hodnotové výbavy společnosti — jsou-li potřeby k němu se vztahující jednou zformovány, stává se jediným kritériem dosažitelnost, to znamená dosažitelnost z hlediska individuálních příjmů a dispozic trhu. Chceme-li definovat jednotlivé předměty z hlediska toho, zda tvoří či netvoří součást standardního balíku (a především tak odpovědět na otázku, zda v dané společnosti takový univerzálně vyžadovaný komplex zboží existuje), můžeme k tomu využít předpokladu, že jestliže daný předmět je součástí standardního balíku, pak si jej po dosažení určité příjmové úrovně koupí všechny sociální skupiny. V opačném případě je příjmová úroveň pouze jedním z předpokladů nákupu, „do hry“ vstupují další faktory, které omezují univerzalitu potřeby, jež se k tomuto předmětu vztahuje, resp. — což se nepochybně týká naší společnosti — naléhavost potřeby není tak silná, aby vyvážila oběti, které jsou s jejím uspokojením spojeny.

Budeme se nyní zabývat vlastnictvím jednotlivých předmětů ve vztahu k příjmu a vzdělání či jiným důležitým sociálním charakteristikám. Volba ukazatele vhodného pro vystižení příjmové úrovně je problém, který do určité míry může omezit platnost následujících úvah. Budeme totiž vycházet z běžného (měsíčního, čistého) příjmu hlavy domácnosti, přičemž jsme si vědomi nedostatků s tím spojených. Ani jiné ukazatele — rodinný příjem či příjem na hlavu — však nejsou věrným vystižením reálné situace. Zachování adekvátnosti by si vyžadovalo konstrukce umělého ukazatele, který by spojoval více pohledů. Omezíme se tedy na

příjem hlavy domácnosti, protože nejlépe v uvedených směrech diferencuje, a nepostihuje-li reálnou úroveň, přinejmenším do značné míry zachycuje příjmové relace vzhledem k velmi silné nivelizaci příjmů žen (ze zkoumaného souboru jen necelých 10 % přesáhlo čistý příjem nad 1250 Kčs) a vzhledem ke stále silnější „nivelizaci“ početnosti rodiny.

Všimneme si nejprve *vysavače*. Eliminujeme-li vliv příjmu, pak vlastnictví tohoto předmětu je velmi významně strukturováno podle velikosti bydliště, podle věku hlavy domácnosti a jeho třídních charakteristik i podle dalších dimenzí. Nejsilněji však toto vlastnictví strukturuje vzdělání hlavy domácnosti. Tuto závislost ukazuje tabulka 1.

Vzdělanostní struktura dominuje nad všemi ostatními — nepochybně významnými — strukturami a je výrazně silnější než závislost na příjmových charakteristikách. Vlastnictví vysavače se tak stává nápadným indikátorem diferencovanosti životního stylu ve všech směrech (městovenkov, staří-mladí, dělníci-rolníci-inteligenční atd.) a vykazuje relativně nejsilnější rezistenci vůči začlenění do standardního balíku. Vysavač zatím není zahrnut v potřebě základního vybavení československé rodiny, jeho potřeba proniká do jednotlivých vrstev především v závislosti na vzdělání (do značné míry je souvislost vlastnictví vysavače a vzdělání zprostředkována kvalitou bytu, což posunuje problém do obecnějších poloh, neznevažuje však jeho význam).

Sociální diferenciací vlastnictví *ledničky* je již vyhraněna poněkud méně, význam příjmového faktoru se dostává zhruba na

Tabulka 1: Vlastnictví vysavače podle vzdělání a příjmu hlavy domácnosti (v %)

Vzdělání:	vysoko- školské	úplně středno- školské	nižší střední odborné	vyučení	základní	neukončené základní
Příjem:						
nad 2501 Kčs	95	95	91	73	59	26
2001—2550 Kčs	93	92	83	73	44	28
1751—2000 Kčs	88	81	73	66	40	30
1501—1750 Kčs	74	78	67	67	42	25
1251—1500 Kčs	81	67	59	48	31	15
do 1250 Kčs	86	56	46	37	24	11
Celkem	89	81	68	56	32	15

úroveň vlivu vzdělání (zde jde v podstatě o dvě skupiny, z nichž v jedné jsou do-
tazováni se základním vzděláním a vy-
učení, a v druhé středoškoláci a vysoko-
školáci), svou roli má tedy sekundárně
i diferenciací třídní, lokální a věková.
Lze říci, že lednička je poněkud dále na
cestě do standardního balíku než vysavač,
není však dosud jeho součástí.

Faktor životního stylu má mírnou pře-
vahu i pokud jde o vlastnictví *mixeru*,
které je dále diferencováno podle příjmu,
třídních charakteristik, velikosti lokality
i věku hlavy domácnosti. Jeho rezistence
proti zařazení do standardního balíku je
asi na stejné úrovni jako u ledničky.

Monotónnost našich tvrzení můžeme
konečně přerušit u *televizoru*. I vlastnictví
tohoto předmětu si pochopitelně zachovává
významnou závislost na vzdělanostních
charakteristikách, suverénní dominantou
se zde však stává příjem, jak to ukazuje
tabulka 2.

I pokud jde o další dimenze, diferen-
ciace podle velikosti bydliště a třídního
postavení je zatlačena do pozadí, značnou
váhu si však uchovává věková struktura
podle hlavy domácnosti, což ovšem lze
spíše pokládat za důsledek věkové diferen-
ciace příjmu než za důsledek specifických
omezení univerzality rozšíření této po-
třeby.

Konzumní normy vztahující se k ná-
kupu *auta* již opět vykazují značná ome-
zení. Vedle samozřejmých příjmových (a
tedy i věkových) limitů zde působí třídní
struktura, zejména však diferenciací vzdě-
lání. Zejména u tohoto předmětu se vnu-
cuje úvaha, do jaké míry je rezistence
vůči jeho pronikání do standardního ba-

líku spíše rezistencí vůči obětem nejruž-
nější povahy, které nutnost dlouhodobé
kumulace prostředků na nákup *auta* vy-
žaduje, i které vyplývají z dalších obtíží,
s nimiž je tento nákup v naší společnosti
často spojen. To však nikterak neruší
smysl uvedených výsledků, tato skuteč-
nost naopak poukazuje na obrovský vý-
znam „ne-ekonomických“ hodnot v kon-
zumní sféře.

Pokud jde o *psací stroj* a *telefon*, tyto
předměty patrně ani nejsou předurčeny
k tomu, aby se v dohledné době staly
běžnou součástí standardního balíku —
nejméně vazbu prokazují vůči vzdělání.
Pokud jde o významnou příjmovou di-
ferenciaci jejich vlastnictví, lze ji pokládat
za sekundární, odvozenou.

Podobně je tomu i u vlastnictví *magne-
tofonu* a *chaty*. Zde je však jejich sou-
vislost se vzděláním volnější a tak i cel-
ková „sociální raženost“ podstatně slabší.
Jejich diferenciací vykazuje jen matné
vazby na kulturnější složky městského
obyvatelstva.

Dostáváme se nyní k předmětům, které
byly na stupnici „sociální teplotury“
zařazeny kolem nuly. Jsou to jednak znač-
ně rozšířené předměty jako je *šicí stroj* a
pračka, které vlastně tvoří součásti již
aktualizovaného standardního balíku, jed-
nak předměty podstatně méně rozšířené,
jako je *kolo* (nebo *moped*) a *motocykl* (ne-
bo *skútr*), jejichž „sociální neutrálnost“ má
mírný sklon k venkovskému životnímu
stylu. Z toho také vyplývá, že potřeby,
které se k nim vztahují, spíše stagnují
nebo jsou na ústupu, že tedy není reálný
předpoklad zahrnutí těchto předmětů do
standardního balíku.

Tabulka 2: Vlastnictví televizoru podle vzdělání a příjmu hlavy domácnosti (v %)

Vzdělání:	vysoko- školské	úplně středo- školské	nižší střední odborné	vyučení	základní	neukončené základní
Příjem:						
nad 2501 Kčs	90	93	93	93	87	80
2001—2500 Kčs	84	90	92	91	87	76
1751—2000 Kčs	76	88	91	87	77	68
1501—1750 Kčs	77	82	84	83	78	55
1251—1500 Kčs	89	73	70	76	72	49
do 1250 Kčs	32	52	58	64	48	34
Celkem	80	83	81	80	65	43

Poslední skupina předmětů — *rodinný domek a zahrada* — vykázala ve výzkumu vyšší záporné korelace vůči příjmu, vzdělání, třídním charakteristikám i velikosti bydliště. Ze samotné jejich povahy vyplývá, že se nikdy nestanou univerzální potřebou, avšak jejich „sociální pozici“, v jaké je našel výzkum roku 1967, nelze příliš generalizovat. Kolem tohoto vlastnictví se dosud převážně koncentrují negativní důsledky venkovského života, charakteristiky starších složek populace, nízké příjmy apod. Z tohoto materiálu však nelze činit obecné extrapolace o hodnotách, které se k těmto předmětům v současné době vztahují. Problém je ovšem natolik složitý, že si žádá samostatnou úvahu.

Vezmeme-li tedy předměty, které mají nebo perspektivně mohou mít ke standardnímu balíku nějaký vztah, můžeme je sestavit do následující „fronty“:

Rozhlas
Pračka
Šicí stroj
Televizor
Auto
Lednička
Mixer
Vysavač

Televizor je tedy vlastně jediným typickým představitelem standardního balíku — předměty uvedené nad ním náležely k jakémusi „tradičnímu standardnímu balíku“ a stupeň jejich skutečné vybavenosti je dnes v naší společnosti vysoký. Předměty uvedené pod ním dosud vykazují tolik specificky sociálních vazeb, že je nelze za součásti standardního balíku pokládat, jakkoli v tomto směru vykazují (pochopitelně v různém stupni) řadu dispozic. Lze říci, že jakkoli v současné době v naší společnosti větší standardní balík předmětů dlouhodobé spotřeby neexistuje, má v televizoru (jehož vlastnictví nemůže zůstat bez vlivu ani na vlastní oblast konzumních hodnot) svůj nadějný zárodek.

Údaje, které máme k dispozici, nám umožňují jen velmi hrubé a pouze orientační porovnání s francouzskou společností.⁸ Ukazují však zajímavé difference. Především nasycenost týkající se pračky je v porovnání s československým vzorkem poloviční (42,3 %) a její potřeba již

téměř stagnuje. Televizor je rovněž méně rozšířen (47,3 %) a není součástí standardního balíku. V potřebách, které se k němu vztahují, se silně projevují difference města a venkova i rozdíly profesionálních skupin. Zatímco toto vlastnictví je například normální potřebou zaměstnanců, dělníků a nižších kategorií pracujících, jeho potřeba klesá již u středních kádrů a stále více směrem k vyšším profesionálním kategoriím (svobodná povolání, zaměstnavatelé apod.).

Vlastnictví auta (48,5 %) je téměř výhradní funkcí příjmu a patří vcelku samozřejmě do francouzského standardního balíku, zatímco u nás se mu pouze blíží. Součástí standardního balíku také je — na rozdíl od nás — lednička (60,6 %), jejíž nákup rovněž respektuje především příjmovou diferenciaci. Pokud jde o vysavač (45,6 %), je jeho role indikátorem životního stylu přibližně stejná jako v ČSSR — i ve Francii je diferenciace jeho vlastnictví spíše dílem charakteristik kulturních než příjmových.

Celkově je tedy možno říci, že francouzská společnost byla v roce 1967 v porovnání se společností naší již poněkud uniformnější pokud jde o sféru konzumních hodnot (standardní balík zde zahrnoval přinejmenším dva předměty dlouhodobé spotřeby nadprůměrné důležitosti pro životní styl). Rozdíly týkající se vlastnictví pračky a televizoru jsou pak velmi interpretabilní, protože představují důležité charakteristiky rozdílu vnitřního ekonomického života domácností a možnosti informativní a hodnotové integrace mezi oběma společnostmi.

IV.

Musíme si uvědomit, že přes význam dosavadních úvah jsme vyčerpali jen málo z tématu univerzality a diferencovanosti vlastnických struktur, resp. hodnot, které se k nim vztahují, potřeb určitých předmětů. Zabývali jsme se vlastně jen dichotomií zahrnující existenci či neexistenci určité potřeby bez ohledu na její další atributy. Prostor vlastnictví spotřebních předmětů je ovšem mnohem rozsáhlejší a vždycky má veliké možnosti rozpinání. Po vyčerpání této dichotomie nastupuje kvalitativní dimenze, jež může být charakteri-

⁸ Annuaire statistique de la France 1967, s. 706.

PŘÍLOHA

VYBAVENOST ČESKOSLOVENSKÝCH DOMÁCNOSTÍ NĚKTERÝMI PŘEDMĚTY A JEJICH KORELACE K DŮLEŽITÝM SOCIÁLNÍM CHARAKTERISTIKÁM (PODLE VÝZKUMU SOCIÁLNÍ DIFERENCIACE A MOBILITY ČESKOSLOVENSKÉ SPOLEČNOSTI).

	Četnost v %	Spearmanovy koeficienty pořadové korelace				
		Příjem hlavy domácnosti	Vzdělání hlavy domácnosti	Věk hlavy domácnosti	Velikost bydliště	Sociální status hlavy domácnosti
Vysavač	55,9	0,388	0,463	0,234	0,352	0,519
Lednička	54,8	0,338	0,332	0,252	0,181	0,406
Mixer	32,7	0,314	0,337	0,253	0,182	0,371
Televizor	75,2	0,386	0,286	0,324	0,150	0,312
Auto	16,5	0,255	0,264	0,157	0,093	0,357
Psací stroj	11,9	0,167	0,294		0,200	0,304
Telefon	13,9	0,256	0,329		0,338	0,379
Gramofon	22,0		0,198		0,127	0,226
Magnetofon	6,0	0,139	0,154		0,141	0,166
Chata	5,3	0,112	0,141		0,179	0,157
Pračka	82,9	0,233	0,127	0,186	-0,038	0,114
Šicí stroj	67,9	0,085	0,123	0,084	0,038	0,120
Kolo	54,1	0,090	0,003	0,075	-0,174	-0,029
Motoocykl	25,2	0,112	0,067	0,173	-0,131	0,015
Zahrada	22,2	-0,074	-0,112		-0,261	-0,128
Domek	55,6	-0,230	-0,285	0,169	-0,436	-0,128

zována značkou, cenou, „made in“ nebo jemnějšími, „znaleckými“ preferencemi; v jednotlivých případech může nabýt významu intenzita vybavení, množství předmětů uspokojících tutéž potřebu nebo její různé modifikace; nekonečnou dimenzi pak představuje časový rytmus obměn, které si vynucuje imperialismus módy zachvacující stále nové oblasti a produkuje „plánované zastarávání“ výrobků (V. Packard). To jsou však problémy, které se naší společnosti ve větší míře prozatím nedotýkají, jakkoli ani zde je nelze ignorovat.

Nyní je tedy důležité alespoň orientačně specifikovat sociální role různých předmětů vstupujících do trvalého vlastnictví rodin, z nichž některé zakládají jejich participaci na univerzalitě „globální společnosti“ (G. Gurvitch) a jiné plní úlohu specifických statusových atributů. Ukázali jsme, že v naší společnosti jsou zastoupeny obě krajní polohy společenské integrace a diferenciací — jde-li nám o obecné měřítko, pak jedna je reprezentována televizí, druhá vysavačem. Můžeme tedy v tomto smyslu hovořit jak o otevřenosti společnosti, kam je třeba pouze zaplatit vstupné, tak i o její uzavřenosti, která ovšem není žádnou kastovní uzavřeností, nýbrž relativní (relativní v sociálním prostoru i času) uzavřeností diferencované, nikoli tedy amorfní společnosti.

Svět spotřebních předmětů, jehož sociální hodnota v současné době prudce roste, představuje složitou oblast bádání — nelze se zde omezit na aplikaci jediného konceptu či vyzkoušení několika málo schémat. Námaha spojená s jeho analýzou však může být užitečná: v tomto univerzu se fixují kvalitativně různé sociální struktury, které jsou často od sebe vzdáleny jak v čase, tak v prostoru, a jejichž souběh může často vytvořit novou kvalitu. Univerzalistický koncept tedy není zdaleka jediným, jeho aplikace je však tím zajímavější, oč více se zde běžné povědomí vzdaluje od skutečnosti.

Резюме

И. Вечерник: Социологические проблемы собственности структур в чехословацком обществе.

Автор исходит из проекта Росебороуг «стандарт пацкаже», являющимся «комплексом товаров, которых каждое домашнее хозяйство хочет быть собственником или пользоваться ими». Автор спрашивает, до какой степени чехословацкое общество, в котором происходили сильные нивелировочные процессы в самых различных направлениях, является формальным в сфере потребительных ценностей. Результаты исследования социальной дифференциации и подвижности чехословацкого общества с 1967 года предоставляют прежде всего возможность создать ориентировочную типологию предметов долговременного потребления. Упомянутые предметы концентрируются в двух областях, из которых центром первой,

«традиционной» собственности является семейный домик, между тем как собственность «современная» включает прежде всего телевизор, холодильник, пылесос и в некоторой степени автомашину.

Анализ соотносительности собственности отдельных предметов по отношению к зарплате и образованию, которое здесь берется во внимание как известный индикатор жизненного стиля, проверочно потом и по отношению к другим социальным измерительным величинам (классовое положение, возраст, размер жилища) показывает, что социальная дифференциация очень сильно отражается и в структуре потребительных ценностей. Практически единственным более известным предметом, потребностью которого представляет универсальный характер и в общем не принимая во внимание степень жизненного стиля семьи, зависит только от ее зарплаты, является телевизор. Определенные диспозиции для вступления в стандартный слой населения пак систематически показывает автомашину, холодильник и наконец пылесос, потребность которого до сих пор является исключительно функцией жизненного стиля. Однако некоторые предметы уже так распространены, что их можно считать составной частью «традиционного», сегодня уже актуализированного стандартного «пакета», прежде всего радио, стиральная машина и швейная машина. В сравнении с чехословацким обществом, французское общество по линии потребления является более униформным. В стандартный «пакет» здесь включается само собой собственность автомашины и холодильника. Однако в противном случае значительно социально дифференцирована потребность телевизоров, повышающая по направлению к нижним слоям населения.

Следовательно собственность предметов выразительно ориентирующих жизненный стиль не является даже в социалистическом обществе обыкновенной функцией жизненного уровня, но наоборот она должна в процессе распространения преодолевать ряд препятствий в области ценностей, при чем эта область в чехословацком обществе действует тем автономнее, чем больше покупки некоторых дорогостоящих предметов связаны с заметным ограничением семейного бюджета в его самых важных записях. Однако универсалистический план не является далеко единым орудием анализа мира потребительных предметов, социальная важность которого постоянно повышается. Он интересен тем, какие различия может помочь вскрыть между повседневным сознанием и социальной реальностью.

Summary

Jiří Večerník: Sociological Problems of Proprietary Structures in the Czechoslovak Society

The author proceeds from Roseborough' concept of the *standard package*, which means a "set of goods every household wants to

own or use", and asks to what extent the Czechoslovak society — in which strong levelling processes in most various directions have taken place — is uniform in the sphere of consumption values. The results of the research into the social differentiation and mobility of the Czechoslovak society in 1967 enable us first of all to build up an orientation typology of objects of long-term consumption. These objects are concentrated into two wholes, one focussed on the "traditional" ownership of a family house, whereas the "modern" ownership includes, first of all, a T.V. set, a refrigerator, a vacuum cleaner and, to a lesser extent, also a car.

The analysis of the correlations of the ownership of the separate objects with the income and education, considered here as a significant indicator of the style of living, and — for controlling purposes — also with further social dimensions (class status, age, size of the flat) reveals that the social differentiation is very strongly reflected also in the structure of consumption values. In fact, the only more important object the need of which has a universal character, and, practically irrespective of the level of the family's style of living, depends only on its income, is the T.V. set. Certain dispositions for being included in the standard package are successively revealed by the car, the refrigerator, the mixer and finally the vacuum cleaner, the need of which is still almost exclusively the function of the style of living. Some objects are, of course, so widespread that they may be considered as a part of the "traditional", today already actualized standard package — first of all the wireless set, the washing machine and also the sewing machine. In comparison with the Czechoslovak society, the French society is more uniform with respect to consumption; as a matter of fact, the standard package there includes the ownership of a car and a refrigerator. In contrast to this, however, there is a significantly socially differentiated need of a T. V. set, increasing in the direction of the lower population strata.

Thus the ownership of objects significantly orientating the style of living is not even in a socialist society a simple function of the living standard but must — in the process of spreading — overcome a number of obstacles in the sphere of values. In the Czechoslovak society this sphere functions the more autonomously, the more the purchase of some more expensive objects is connected with a considerable reduction of the family budget in its most important items. The universalist concept, of course, is by far not the only instrument of analysis in the domain of the objects of consumption, the social importance of which is steadily growing. It is, however, interesting with regard to what differences between the current consciousness and social reality it may help to discover.

Současný vývoj společnosti a světa vůbec je charakterizován potřebou komplexního, integrujícího přístupu ve všech oblastech vědeckého zkoumání i života v praxi. Ve stávající etapě civilizované společnosti člověk prakticky nemůže žít izolovaně a jeho sepětí s ní se stává těsnější a nezbytnější, což ale má pro něho samotného pozitivní i negativní důsledky. Z hlediska společnosti vyvstávají v zesilující se podobě problémy zaostávajících skupin obyvatelstva jako důsledek zvětšujícího se rozdílu v sociální, hospodářské a kulturní úrovni, vyplývající ze zásadních odlišností ve specifice způsobu života a psychiky. Nejvážnějším problémem se stává soužití takovýchto skupin v zemích, kde žijí v těsném, denním kontaktu s vyspělejšími domácími obyvatelstvem, kde problém adaptace, integrace nebo asimilace je velmi obtížný a kde mezi nimi a ostatními zákonitě dochází ke konfliktům. U nás a v řadě dalších evropských zemí to jsou především Cikáni — v cikánštině Roma.

Komplex problémů tvořících tzv. „cikánský problém“ má obdobný základ jako třeba „černošská otázka“ v Americe, v Kanadě a dalších západních zemích, problém Indiánů na americkém kontinentě, problém původního obyvatelstva — „aboriginals“ v Austrálii i problém konfliktů adaptace Laponců v Norsku či jinde. V některých podobách jsou obdobné i problémy vystěhovalců či jiných větších migrací — například dělníků přicházejících za prací ze zaostalejších do vyspělejších zemí či oblastí. (O závažnosti těchto problémů v současné době svědčí kupříkladu stavení problému „barevných“ a vnitřních sociálních otázek mezi naprosto nejdůležitějšími otázkami politiky USA, i skutečnost, že ve Velké Británii otázka přijetí zákona o omezení přistěhovalectví ze zemí bývalého Britského impéria způsobuje vážný rozpor v parlamentě a demonstrace, apod.). I u nás je „cikánská otázka“ stále aktuálnější a naléhavější nejen z hlediska Ci-

kánů samých, ale i z hlediska společnosti, a to na úrovni jak kvalitativní (anachronismus způsobu života), tak především i kvantitativní — vzhledem k narůstání cikánské populace (za posledních deset let se jejich počet v ČSSR téměř zdvojnásobil).

Početná skupina cikánského obyvatelstva (statisticky 226 467, de facto asi 300 000 lidí) tvoří v rámci celkové československé populace vážný problém, nazývaný „cikánským problémem“ nebo „cikánskou otázkou“. Představuje souhrn problémů vyplývajících z odlišné specifiky etnické, z odlišnosti v průměru doposud zaostávajícího způsobu života Cikánů, z deformované sociální distance mezi Cikány a ostatním obyvatelstvem a z toho vyplývající obtížnosti procesu jejich adaptace ve společnosti.

Přes mnohaleté snahy naší společnosti řešit tento problém — s cílem ho omezit či úplně odstranit — narůstá naopak v mnohých směrech nejen kvantitativně, ale zejména kvalitativně. Na jedné straně sice bylo v průměru dosaženo zvýšení celkové hmotné úrovně způsobu života (především ve způsobu bydlení, ošacení, v zaměstnanosti a v základní hygieně), na straně druhé se však téměř vůbec nezměnil vnitřní život a způsob myšlení Cikánů, a změnami vnějšími podmínkami života vznikají nové nezdravé projevy, komplikující proces jejich adaptace, resp. integrace. Příčinou narůstání cikánského problému po stránce kvantitativní je zejména jejich vysoký přirozený populační přírůstek, celostátně 26,2 na 1 000 obyvatel za rok 1968, způsobený nejen nesrovnatelně vyšším počtem dětí v rodině, ale i snížením kojenecké úmrtnosti a zvýšením průměrné délky života, zlepšením sociálních podmínek. Závažnějším však v posledních letech činí tento problém jeho narůstání kvalitativní, způsobené zejména zvětšováním rozporu mezi Cikány a ostatním obyvatelstvem vlivem rychlejšího

tempa vývoje a zvyšování celkové životní úrovně naší společnosti ve srovnání s tímto vývojem u Cikánů jako celku; proto pak mnohdy nedochází k vyrovnání obou úrovní, ale naopak k zostřování rozporu mezi nimi nejen ve vnější životní úrovni, ale zejména ve vzájemných vztazích a postojích, v problémech při změnách hodnotového systému, v adaptabilitě.

I samotné řešení tzv. cikánské otázky v Československu bylo koncepčně zaměřeno především na odstraňování největších sociálních rozdílů a zvyšování vnější hmotné životní úrovně, včetně tzv. rozptylu Cikánů, přičemž se nebrala dostatečně v úvahu specifická jejich způsobu života, kultury a celé mentality. Důsledky direktivního, obvykle neodborného způsobu řešení — bez vědeckých podkladů — se zákonitě projevy v celé struktuře cikánské problematiky, v prohlubující se společenské izolaci, v násilně deformovaných širších rodinných vztazích, v postupné ztrátě dosavadních životních jistot a hodnot, které nebyly přiměřeně nahrazeny novými, atd. Předchozí nekomplexní řešení však přes vynaložení vysokých finančních částek nepřinesla přiměřené výsledky a určitá stagnace tohoto v podstatě snad dobře minulé řešení dotvrzuje nutnost změny koncepce dalšího řešení této problematiky v ČSSR.

Vytvoření správné koncepce musí nezbytně vycházet z hluboké analýzy cikánské problematiky v celé její šíři, sociologicky a komplexně integrálně pojaté.

Co je tzv. cikánská otázka?

„Cikánská otázka“ je vžitý terminus technicus pro souhrn problémů vyplývajících z odlišností zaostávajících forem způsobu života, kultury a myšlení Cikánů, které způsobuje konfliktnost jejich postavení v naší společnosti. Jedná se především o jejich zvláštnosti etnické — o specifické formy ve způsobu obživy, bydlení, oblékání a vedení domácnosti, o přežívající formy ve společenských a rodinných vztazích, ve víře, zvycích a celém světovém názoru Cikánů. Jedná se i o odstraňování vysokého procenta ngramotnosti a pologramotnosti a o řadu dalších přežívajících projevů, vyplývajících z jejich dosud odlišné mentality a psychických zvláštností, bránících jim správně využít mož-

nosti adaptovat se v naší společnosti, příp. asimilovat, či spíše integrovat se.

Je nesporné, že podstata většiny těchto nezdravých projevů a přežitků je odrazem jejich historicko-spoločenského vývoje v průběhu staletí, kdy vývoj cikánského etnika v porovnání s ostatní společností jednak ustrnul, jednak šel v důsledku jejich izolovanosti nezdravým směrem. Zejména proto je a bude odstranění všech těchto přežitků složitým dlouhodobým problémem, zejména pokud jde o vytvoření skutečně nového životního stylu.

Komplex problematiky tzv. cikánské otázky tvoří kromě těchto vnitřních problémů i řada problémů vnějších — posuzováno z pohledu Cikánů, zejména pokud jde o postoje nebo předsudky ze strany ostatního našeho obyvatelstva, které jsou často vážnou brzdou při uskutečňování opravdové přeměny života a myšlení Cikánů, při jejich socializačním procesu.

Vpravování se jedince do společenských podmínek je procesem složitým, procesem ustavičně probíhajícím. Je známo, že každá společnost má systém společenských norem, jejichž dodržování samozřejmě vyžaduje ode všech, kteří společnost tvoří a kteří mají žít ve shodě s normami, pravidly a vžitými tradicemi. Je vcelku pochopitelné, že ke konfliktovým situacím zde dochází zejména u Cikánů, kteří prošli zcela odlišným vývojem a kteří si přinesli do naší dnešní společnosti odlišné pojetí hodnot, odlišné tradice, svůj mravní kodex, svoji morálku. Nelze se tedy tolik divit, že často dochází k rozporu tradiční cikánské morálky a morálky naší společnosti, nelze se tedy divit, že se do naší morálky těžko vpravují, nebo že se jim to často vůbec nedaří. A z tohoto stavu vznikají potom u mnohých z nich další nenormální jevy — vytváření obranných psychických mechanismů, jako je odtahování se od společnosti, které nevěří, negativismus, pocity méněcennosti, únikové mechanismy, samotářství, namyšlenost, neurotické až hysterické symptomy.

Dalším závažným momentem je, že společenské podmínky působí oboustranně — člověk se v nich dostává do společenské interakce, při níž jde významným způsobem o vliv prostředí a mezilidských vztahů. A zde právě hrají důležitou negativní roli nesprávné postoje k cikánskému problému ze strany ostatního obyvatelstva.

zejména předsudky ve směru k Cikánům vůbec. Hlavním je tedy problém soužití dvou odlišných sociokulturních systémů.

K základní charakteristice

Název „Cikán“ byl dán vždy domácím „bílým“ obyvatelstvem. Pochází pravděpodobně od řeckého názvu Atinganoi, ze kterého vzniklo i turecké Tchingi, italské Zingari a německé Zigeuner, a rovněž název pro Cikány téměř ve všech slovanských jazycích. Anglický název Gipsies a španělský Gitanos pochází od starošpanělského Egypčianos, tj. Egypťané, jak sami sebe někdy Cikáni nazývali. To bylo rovněž podnětem ke vzniku nesprávné domněnky o egyptském původu Cikánů. Z toho vzniklo také francouzské označení Égyptiens. Francouzi však říkali Cikánům kromě toho i Bohémiens, tj. Češi; tento název vznikl zřejmě tak, že se tehdejší Cikáni při příchodu do Francie zmiňovali o tom, že při své cestě na západ přišli z naší země. — Sám sebe nazývá Cikán „Rom“ (cikánka — „e Romni“), plurál je Roma (v cikánštině znamená Rom nejen Cikán, ale i muž, manžel, člověk).

Větší část našeho cikánského obyvatelstva si dodnes zachovala kromě svého cikánského jazyka především celou řadu specifických forem způsobu života a kultury. Již skutečnost těchto odlišností vytváří takzvaný „cikánský problém“, jehož závažnost je závislá na absolutním i relativním počtu Cikánů v dané zemi a na jejím celkovém stupni civilizačním i kulturním, na stupni průměrného způsobu

života. (Ve většině vyspělejších zemí, kde jejich počet je poměrně malý, jsou Cikáni sami nuceni do jisté míry se přizpůsobovat, i když přitom rozpor mezi jejich zůstávajícím způsobem života a průměrným životním stylem dané země absolutně narůstá).

Ve srovnání s většinou ostatních zemí, kde se tzv. cikánský problém řeší více-méně sám a živelně v rámci vývoje, patří Československo mezi těch několik zemí, kde se řešení tohoto problému stalo řešením celostátním, celospolečenským. Jedním z důvodů tohoto postoje společnosti je skutečnost, že ČSSR patří mezi země s nejvyšším relativním počtem Cikánů a že je čtvrtou zemí co do nejvyššího absolutního jejich počtu, zejména však skutečnost, že život většiny cikánského obyvatelstva u nás je v příkrém rozporu s životem lidí ve společnosti našeho typu.

Z celkového počtu téměř 300 000 Cikánů v naší republice (poslední, dosud nepřesněný odhad)¹ žijí nyní více než dvě třetiny na Slovensku (nejvíce pak v kraji Východoslovenském) a téměř jedna třetina v českých zemích — zvláště v některých průmyslových a pohraničních oblastech.

Diferenciace cikánského etnika:

Cikánské etnikum v našich podmínkách naprosto není homogenním celkem. Vnitřně se dělí do jednotlivých skupin, které je nutno diferencovat podle hlediska, z něhož problematiku sledujeme.

Hledisko:	Skupiny:
Tradiční způsob života (hledisko etnografické a sociologické)	a) kočovní — olašští potulní Cikáni (vnitřně * diferencovaní) b) polousedlí c) usedlí (se značnou diferencovaností)
Současný stupeň způsobu života, stupeň vnější asimilace (vědecké hledisko dělení)	I. — III. skupina (pracovní dělení v současném řešení cikánské otázky v ČSSR)
Stupeň vnitřní asimilace, resp. integrace (vědecké sociologické hledisko)	Je dán především faktem, ve které generaci již probíhá určitá asimilace a změna tradičního způsobu života dané cikánské rodiny nebo jednotlivce, jaké jsou jeho aspirace.

¹ Podle sčítání Federálního statistického úřadu je k 31. 12. 1968 v ČSSR 226 447 Cikánů, kteří jsou za ně počítáni, nebo se k nim hlásí. Ve skutečnosti je jich však mnohem více.

Přitom je ale pro naše Cikány charakteristické, že jde o „čisté Cikány“, na rozdíl od řady ostatních zemí, kde jsou smíšeni nebo představují jen část z celku potulných lidí — „travellers“. Základním výchozím hlediskem dnes však musí být hledisko první:

1. *Cikáni kočovní* čili olašští, kteří až do vydání zákona č. 74 z října 1958 žili kočovně, resp. potulným způsobem života, přežívajícím v jiných formách ještě dodnes, se liší od ostatních Cikánů antropologicky, filologicky, etnograficky, sociologicky a kulturně vůbec.
2. *Cikáni polokočovní čili polousedlí* často záměrně mění svá bydliště i zaměstnání a pohybují se — sami nebo s celými rodinami — mezi svým domovským bydlištěm na Slovensku a různými místy v českých krajích; tento způsob života se však projevil u značné části slovenských Cikánů až po roce 1945, kdy zejména na východním Slovensku nebylo pro ně dost pracovních příležitostí.
3. *Cikáni usedlí* tvoří dnes již největší část našeho cikánského etnika; na jedné straně mezi ně jsou počítáni ti, kteří žijí v samostatných cikánských lokalitách na Slovensku, a na druhé straně sem patří Cikáni žijící mezi ostatním obyvatelstvem, jemuž se do určité míry — alespoň pokud jde o vnější projevy způsobu života — přizpůsobují (včetně cikánské inteligence).

Kritériem dalšího možného dělení cikánského etnika je i cikánský jazyk, který je ve svém základě společný všem Cikánům na světě a který rovněž výrazně dokládá jejich indický původ. Cikánština (romani čib) patří ke skupině jazyků novindických a má společný základ zejména s dnešním jazykem hindí. Kromě tohoto základu tvoří dnes už velkou část slovní zásoby slova přejatá z jazyka toho prostředí, v němž cikánská skupina (nebo etnikum) delší dobu žila. Projevuje se to nejvíce u Cikánů už víceméně usedlých — zejména v posledních obdobích, u olašských poměrně méně. Základ jazyka a jeho gramatická stavba zůstává tedy v podstatě stejná, i když v každém z dialektů

je často už převažující nános z jazyků zemí, kterými migračními proudy procházeli, zejména pak slovní fond z jazyka prostředí, kde se usadili.

V naší republice rozeznáváme v podstatě čtyři základní skupiny cikánských nářečí:²

1. Tři podskupiny nářečí —
 - a) nářečí původních Cikánů v Čechách a na Moravě, kterým hovoří nejmenší část našich Cikánů, protože většina jejich představitelů byla v období druhé světové války vyvražděna hitlerovským fašismem v koncentračních táborech;
 - b) nářečí Cikánů západoslovenských;
 - c) nářečí Cikánů východoslovenských, kterým hovoří nejvíce Cikánů v naší republice.
2. Skupina nářečí tzv. olašských Cikánů —
 - a) nářečí českých kotlárů,
 - b) nářečí slovenských tzv. olašských Cikánů, kteří tvoří důležitou, samostatnou, vnitřně diferencovanou skupinu (Lovari, Calderari atd.).
3. Nářečí Cikánů maďarských — v prostředí maďarském i slovenském.
4. Nářečí tzv. německých Cikánů (Sintové), kterých je nyní v Čechách již jen nepatrný počet.

V důsledku pokračující adaptace či asimilace Cikánů se význam cikánštiny postupně zeslabuje, což je pochopitelné. Převážná část našeho cikánského obyvatelstva ovládá už dnes jazyk prostředí, ve kterém žije; můžeme pozorovat, že se stoupající úrovní a změněnými životními podmínkami se Cikáni postupně odklánějí od svého jazyka, za nějž se někteří z nich dokonce styděli. Přesto není možno reálně předpokládat, že se změnou způsobu života a kultury cikánských občanů v naší republice cikánský jazyk brzy zanikne zcela přirozenou cestou. V poslední době — v souvislosti s ustavením Svazu Cikánů — dochází naopak k postojům opačným: Cikáni sami chtějí dále užívat i cikánského jazyka paralelně s naším spisovným jazykem, dochází k jejich sebeuvědomování, ke zdravé snaze oživit jejich kulturu.

² Viz Jiří Lípa, *K cikánskému nářečí okolí Humenného* (neuveřejněná dizertační práce) a Příručka cikánštiny, Praha 1983.

Ke koncepci připravovaného komplexního cikanologického výzkumu

Složitost a mnohorozměrnost problematiky Cikánů — jak v rámci jejich etnika, tak zejména v zasazení do celospolečenských otázek — vyžaduje komplexní, víceoborový přístup v jejím vymezení, v teoretické badatelské činnosti i v základním a aplikovaném výzkumu. I když základním a přitom integrujícím vědním oborem bude muset být široce pojímaná sociologie, neobejde se bez organické spolupráce dalších vědních disciplín (demografie, antropologie — hlavně sociální a kulturní, etnografie, psychologie, historie, lingvistiky, práva, pedagogiky a dalších); nejučinnější a nejpotřebnější se jeví forma týmové spolupráce s výraznou úlohou vedení — především ve vytvoření koncepce, zásad a hypotéz tohoto bádání.

V přípravě koncepce projektu komplexního výzkumu³ je třeba si ujasnit jeho cíl, předmět a hlavní okruhy zkoumaných problémů v pořadí jejich důležitosti a návaznosti.

Cílem výzkumu je na základě komplexního rozboru celé problematiky v jejím vývoji a struktuře dát podklady pro vytvoření nového přístupu a pojetí této otázky v rámci vývoje naší společnosti, a pro tvorbu změněné koncepce a specifických metod celého řešení.

Předmětem výzkumu je komplexní víceoborové bádání, specifika cikánského obyvatelstva v jeho vývoji a současné struktuře — nikoli však izolovaně, ale jako součásti celé naší populace s jejími vývojovými problémy, které jsou však u Cikánů často více vyhraněny.

Výzkum by měl mít

- a) funkci diagnostickou — poznávací a analytickou,
- b) funkci programovou — tedy použití syntetického, integrálního pohledu pro oblast praxe.

Pro otázky výhledového řešení bude třeba analyzovat a uvažovat jak předpokládaný, resp. nezbytný vývoj samotné cikánské problematiky, tak zároveň i vývojově se měnící podmínky a charakter celé naší společnosti. Je tedy nutný nejen staticko-popisný rozbor a pohled, ale především dynamický sociologický a integrál-

ní pohled. Proto bude třeba zkoumat celou problematiku komplexně nejen uvnitř jí samé (cikánské specifikum v jeho celku i diferencovanosti), ale komplexně v obecně společenské rovině a vzájemných vztazích v obou směrech (vztah Cikánů k ostatnímu obyvatelstvu i celé společnosti, a naopak).

Výzkum a výsledky širšího bádání v této oblasti by měly přinést i podklady pro takové metody řešení, které by nejen respektovaly pozitivní a životaschopné prvky specifiky Cikánů, ale které by vycházely i z jejich aktivní součinnosti, jež se již nyní ukazuje jako zcela nezbytná.

Hlavní okruhy problémů komplexního výzkumu a jejich důležitost:

(Podrobné rozpracování a metody zkoumání bude provedeno teprve ve vlastním projektu)

I.

Ujasnění současného stavu poznání v celé ciganologické problematice, tj. soustředění a zhodnocení stávajících poznatků, prací, studií a podkladových materiálů z oblasti teorie i praxe (s vytvořením dokumentace všech dostupných materiálů a pramenů).

II.

Vymezení a definování základních pojmů, nezbytných pro vytvoření teoretického i praktického východiska výzkumu (Cikáni jako etnická skupina, jako národnostní skupina atd.).

III.

Výzkum otázek původu a historicko-spoolečenského vývoje Cikánů v našich zemích ve srovnání s vývojem a stavem v této oblasti v ostatních zemích Evropy.

IV.

Pokračování a prohlubování výzkumu vývojových změn způsobu života a kultury cikánského etnika víceoborovým komplexním přístupem (etnografie, sociologie, psychologie, antropologie, fyziologie, demografie, ekonomie, právo, pedagogika a další).

V.

Výzkum okruhu otázek „Cikáni a společnost“ z aspektů sociologických, sociálně

³ Provedení výzkumu bylo uloženo presidiu a dodnes nebyla možnost ho realizovat, ačkoliv

ČSAV dokonce již vládním usnesením č. 502/1965 i z hlediska společenské potřeby je výzkum nutný.

psychologických, psychologických, právních a kriminologických, pedagogických a kulturně výchovných, ekonomických a dalších, včetně výzkumu postojů necikánského obyvatelstva k Cikánům a k celé této otázce, k formě vzájemného soužití.

VI.

Zhodnocení dosavadních postupů a výsledků řešení cikánské problematiky v Československu (ve srovnání s ostatními zeměmi), zejména po roce 1958 a po roce 1965 dodnes.

VII.

Postupné zpracovávání a prohlubování koncepce řešení této problematiky s průběžným zhodnocováním výsledků, i za pomoci vědecky podložených dílčích experimentů.

Jeden z možných přístupů ke zkoumání a vymezení tzv. cikánské problematiky ukazuje schéma pracovního modelu struktury cikánské problematiky.

Pracovní model struktury cikánské problematiky

(Statický model, avšak zasazený do prostoru a času)

Tento do jisté míry zjednodušený model struktury celé této problematiky v jejích vztazích považuji za základní, z něhož by bylo možno vyjít při jejím zkoumání. Vyčází ze základních specifických problémů v oblasti individuální (především z hlediska Cikána — jedince i skupiny), přes oblast materiálních a základních předpokladů do oblasti společenské, až k nejvyšší oblasti tzv. duchovní a nadstavbové. Těmto čtyřem v podstatě obecným horizontálním rovinám odpovídají (vertikálně) čtyři základní zóny: ideová, realizační, „normová“ a „formová“.

V případě podrobnějšího rozčlenění tohoto základního pracovního modelu (16 čtverců) na vrstvy (64 čtverců) tvoří pak:

1. vrstva — dispozici (výchozí, dané podmínky),
2. vrstva — „okupaci“ (obsazení problému čili jeho provádění),
3. vrstva — exploataci (společenské využívání, vztahy),
4. vrstva — regulaci (ustalování, vykrytalizování, vývoj celého problému).

Představme si tyto roviny a vrstvy⁴ nejen vedle sebe, ale i nad sebou, prolínající se prostorově a vzájemně na sebe

Oblasti
(obecné)

IV.
Duchovní

Duchovní
kultura, víra

Koncepce
„cikánského
problému“
(hlavně vědecká)

Adaptace
společnosti

Světónázorový
a hodnotový
systém

III.
Společenská

Postoje
k necikánské
společnosti

Svaz
Cikánů-Romů
(vlastní cikánské
hnutí)

Společenské
postavení

Politicko-správní
oficiální řešení

II.
Materiální

Specifické
tradiční
předpoklady
(aspirace aj.)

[Způsob života
(materiální)

Výchozí
společensko-
materiální
prostředí
(rodina aj.)

Životní styl

I.
Individuální
(lidská)

Vymezení Cikánů
jako skupiny

Antropologické
zvláštnosti
a jiné dispozice

Sociopsychické
dispozice

Seberealizace
a sebeuvědomo-
vání Romů

Zóny (zvláštní)

1. ideová

2. realizační

3. normová

4. formová

⁴ Jde o rozpracování základního přístupu již zesnulého sociologa prof. ing. dr. Miloše Vaněčka; viz např. sborník SIA, *Inženýr v současné společnosti*, Praha 1948.

působící. Tomuto základnímu modelu odpovídají i skutečné, dynamické fáze vývojových změn v postavení cikánského etnika a celé této problematiky. Možným modelem tohoto vývoje budou zřejmě rovněž čtyři etapy — fáze dlouhodobé a dělicí se vnitřně na nižší strukturální fáze — nutná mezidobí.

1. etapa — *ideová (přípravná)*, v níž dochází k výrazným změnám v postojích Cikánů, v postojích ostatních obyvatel a v postoji — koncepci společnosti pokud jde o celé charakterizování, formulování a vytyčení řešení „cikánského problému“.
2. etapa — *materiálně ekonomická (realizační)*, v níž jsou vytvořeny podmínky pro změnu přístupu a realizováno vlastní nové řešení.
3. etapa — *společenská*, v níž dochází k zásadní, kvalitativní změně postavení Cikánů v rámci společnosti a k realizaci kvalitativních změn.
4. etapa — *kulturně duchovní*, kdy se v závěru tohoto vývojového cyklu ustalují, zhodnocují i krystalizují výsledky předchozích etap; tato etapa je zároveň přípravou dalšího předpokládaného cyklu vzhledem k novým problémům v souvislosti s vývojem jak společnosti a světa obecně, tak Cikánů zvlášť.

Je možno hypoteticky předpokládat, že tyto jednotlivé etapy budou dlouhodobé, že se uskuteční v rytmické periodizaci různé délky, a to jak v rámci větších civilizačních fází, tak i v generačních a sociálních pulsech. V současném období se celý problém — podle mého názoru a na základě uvedených teorie — nachází na rozhraní 1. a 2. etapy, spíše v začátku etapy druhé, kde dochází k formulaci koncepce v rámci realizace řešení.

Tento dynamický model čtyř etap organicky navazuje na předchozí, v podstatě statický model struktury celého problému. Podstatné však na něm je, že v každé z těchto dynamických vývojových etap má vedoucí postavení vždy jeden, pro dané období hlavní problém, který je nadřazen všem ostatním problémům, v něm však rovněž obsaženým — i když různé potenciální síly.

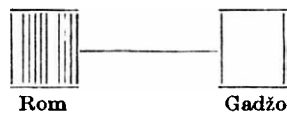
Již v tomto období lze vytypovat rámcovou charakteristiku druhé etapy, která bude zřejmě opravdu realizační, ve formulaci správné, dlouhodobé koncepce, v kva-

litativních změnách metod řešení celého problému, v nichž by mělo jít v oblasti dílčích otázek spíše o vytváření realizačních podmínek a usměrňování — na rozdíl od direktivního, nediferencovaného, necitlivého a dříve obvykle nevědeckého přístupu k celé problematice.

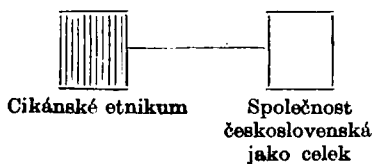
Podstatná je především i skutečnost, že od tohoto období postupně přestává být Cikány pouze manipulováno a že se z objektu řešení stávají i jeho subjektem. Na druhé straně však bude muset být — po teoretickém vymezení základních problémů a vytyčení zásad nové koncepce — postupováno důsledně i komplexně. (Jako příklad předchozí nedůslednosti a nepromyšlenosti postupů v základní otázce vzdělání dětí a odstraňování negramotnosti nebylo obvykle vyžadováno ani plnění zákona o povinné školní docházce, platícího v našich zemích již plných sto let. Důsledkem tohoto stavu je naopak stoupání negramotnosti a pologramotnosti, relativní i absolutní.

Východiskem úvah o tzv. cikánské problematice musí být — kromě staticko-strukturálního a dynamického vymezení — ujasnění základních polarit tohoto problému.

Hlavní polaritou je vztah Cikán (Rom) — necikán (Gadžo):

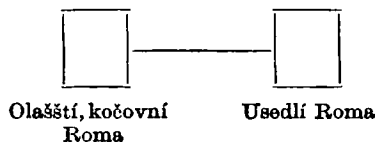

Společnou základnou polaritu obou těchto pólů je soužití v jedné společenské formaci, v jednom státě, jehož jsou obě skupiny občany. Stejnou základnu má v zásadě i druhá polarita — tj. cikánské etnikum jako celek a společnost, v našem případě společnost československá.

Tato polarita je však na úrovni především sociologické (na rozdíl od předchozí polarit, kde dominují vztahy a postoje jednotlivců, což je v rovině psychologické, resp. sociálně psychologické), v níž se projevují obecně skupinové vztahy, postoje a vzájemné vazby.

Třetí a čtvrtá polarita je vymezena již vztahy v rámci samotné cikánské pospolitosti — jak mezi cikánskými základními skupinami, tak mezi Cikánem-jednotlivcem a cikánským etnikem jako celkem (od rodu až po příslušnost k „cikánství“). Třetí základní polaritou je tedy vztah:

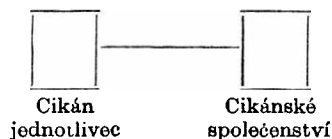

Touto polaritou je možno vyjádřit všechny kombinace vztahů mezi značně diferencovanými cikánskými skupinami podle hledisek:

- olašští, usedlí, polousedlí Cikáni;
- stupeň adaptace, resp. asimilace;
- původ (čeští a moravští Cikáni, němečtí — Sintové, maďarští, rumunští korytáři atd.);
- filologické, etnografické či jiné hledisko.

Tato polarita je v úrovni etnografické, antropologické, filologické, psychologické — i sociologické.

Čtvrtá polarita představuje vztah

I když vztah těchto dvou pólů existoval u nich vždycky (příslušností k určitému rodu, kmeni a celému jejich etniku), v poslední, a zejména v současné etapě dostává mnohdy novou, kvalitativně odlišnou hodnotu — jak v souvislosti s procesem jejich adaptace nebo asimilace (někdy se dočasně či trvale odcizují od cikánského etnika, k němuž se třeba i přestávají hlásit), tak v souvislosti se silicím uvědomováním si příslušnosti k „cikánství“, v souvislosti se založením a programem Svazu Cikánů-Romů v Československu. Tato polarita je zřejmě výchozí pro vymezení jejich postoje k vlastní adaptaci či asimilaci nebo naopak ke stupni zachování jejich specifika.

Kromě těchto základních polarit existují jistě ještě další polarity dílčích problémů, které pomohou při vymezení a zkoumání této mnohorozměrné problematiky. Ve všech případech těchto polarit jde samo-

zřejmě o abstraktní schémata. Pochopitelně se všechny tyto struktury a polarity pohybují vždy v konkrétním prostoru (lokalitě) a čase, což charakterizuje jejich celkový stav a exaktnost.

Cikáni — etnická skupina nebo národnost?

Jedním ze základních teoretických problémů, dosud neřešených, je *vymezení skupiny Cikánů (Romů) a její charakterizování. Jsou Cikáni etnická skupina, národ, národnostní skupina či národnost nebo dokonce národ?*

Jisté snad je, že nejsou ani národ, ani národnostní menšina, protože nemají nikde své společné území a po svém odchodu z Indie (největší migrační vlna byla okolo 10. století n. l.) jsou rozptýleni téměř po celém světě, žijíce ve velmi rozdílných podmínkách. V našich podmínkách to snad jistě opravdu je, protože českoslovenští Cikáni ve své naprosté většině nejeví zájem o vyskytující se snahy a značně nereálné návrhy na vytvoření „cikánské země Romanistan“, kde by podle představ tzv. cikánských králů z některých západoevropských zemí měli, resp. mohli žít zase soustředěni — podobně prý jako Židé v novém státě Palestině; situace, předpoklady Židů a Cikánů, zejména pak jejich úroveň, jsou však nesrovnatelné — „cikánská otázka“ a „židovská otázka“ jsou zcela jiného charakteru, i když některé vnější prvky (rozptýlenost po světě, záporné postavení ve společnosti, v některých vývojových etapách dokonce stejná represivní opatření či tradiční zachování jazyka a specifických projevů kultury) jsou stejné nebo obdobné. — Přitom zde ale existují stále vazby, dokonce i příbuzenské vztahy s cikánskými rodinami nebo celými rody v mnoha dalších evropských zemích — zejména v případě Cikánů „olašských“, nomádských.

Bude tedy třeba co nejdříve vyřešit otázku, zda Cikáni — konkrétně naši Cikáni v ČSSR — jsou národnost, resp. národnostní skupina nebo etnická skupina.

Prozatím *byli u nás považováni za etnickou skupinu* — tedy za specifickou skupinu odlišnou od ostatního obyvatelstva svým původem a antropologickými znaky, historickým vývojem, postavením ve společnosti, a zejména pak jazykem a některými specifickými formami a prvky

způsobu života, kultury a myšlení, z nichž mnohé jsou v naší současné společnosti anachronismem.

Obecně představují etnické skupiny „reálně existující a historicky vzniklé skupiny lidí společného původu, jazyka a společné materiální a duchovní kultury. Na rozdíl od sociologických skupin a grup jsou stálé, unikátní a liší se vzájemně také antropologickým složením; jednotliví příslušníci každé etnické skupiny náležejí zpravidla k určitým výrazným typům a rasám. Kromě toho je pro etnické skupiny charakteristické i určité území, na kterém buď vznikaly nebo se po dlouhou dobu vyvíjely. Toto území není vždy totožné s územím státu.

„Etnická skupina se vyznačuje rovněž určitým stupněm vývoje: vzniká na základě skupiny rodů a kmenů v prvobytné společnosti a vyvíjí se v závislosti na hospodářsko-kulturním vývoji společnosti. V epoše otrokářství a feudalismu vznikají jako typické jednotky národnosti, v epoše kapitalismu se etnické skupiny konstituují v národy, pro socialismus národy socialistické. — Etnické skupiny vytvářejí etnická společenství (ethnos), jejichž reprezentativními typy jsou kmen — národnost — národ.“⁵ V každém případě jsou tedy Cikáni specifickou skupinou, přinejmenším etnickou, jejíž specifiku je nutno do určité míry respektovat. Jsou to Roma čili Cikáni (ale zcela určitě s velkým „C“), nikoli tedy „občané cikánského původu“, jak byli donedávna a někdy dosud jsou nesprávně označováni — ve snaze je rychleji „asimilovat“, v podstatě násilně a manipulací.

V posledním roce, kdy vznikl „Svaz Cikánů-Romů“ v Čechách a na Slovensku, dochází u některých z nich k výraznému procesu „sebeuvědomování si“ svého „cikánství“, což je zákonité a v podstatě i pozitivní. Projevuje se to v programu, stanovách a dosavadní činnosti obou těchto organizací (které bude třeba rovněž zkoumat jako organizace specifického charakteru), i ve snaze mnohých Cikánů — zejména ovšem představitelů jejich inteligence a již adaptovanějších Cikánů — aby jim byla přiznána cikánská národnost. Protože se však nejedná jen o teoretický problém, ale i o problém vážných prak-

tických dosahů (případně o uznání jakési kulturní autonomie, rozvíjení cikánského folklóru a kultury vůbec, zakládání speciálních škol a tříd pro cikánské děti, způsob používání cikánského jazyka — „romaňi čib“ atd.), bude ho nutno seriózně vyřešit jak teoretickými argumenty skupiny odborníků různých oborů, tak výzkumem postojů a aspirací samotných Cikánů.

Na ustavujícím sjezdu „Svazu Cikánů-Romů ČSR“ v Brně 30. srpna 1968 jsme prováděli sondážní anketu u 122 delegátů k jejich různým postojům, také i k této otázce. I když tato sonda-anketa ještě není úplně vyhodnocena,⁶ je již zřejmé, že mnoho z nich ještě nemá svůj názor vyjasněný, protože zákonitě — na základě předchozích skutečností — spojují oficiální příslušnost k „cikánství“ s „deklasováním“ a dalším zhoršením postojů k Cikánům ze strany „gadžů“ — ostatního obyvatelstva. Dokumentujeme to alespoň několika výpověďmi k této otázce:

„... Kdyby byla vyhlášena cikánská národnost, hlásil bych se k ní, ale nesmělo by to být spojováno s žádnou diskriminací jako dosud.“ (23letý ženatý muž z Trutnova, vzdělání: maturita a neukončená vysoká škola.)

„... Chci, abych měl v občanském průkazu svou národnost, ale ne pod pojmem „Cikán“, ale „Rom“. (45letý muž, ženatý, dělník z Olomouce, s neukončeným základním vzděláním.)

Je zajímavé, že většina výpovědí z této sondážní ankety žádá, aby byli Cikáni nazýváni svým vlastním názvem „Rom“ (plurál-Roma), což je pochopitelným odrazem negativních postojů a předsudků části ostatního našeho obyvatelstva vůči nim. Bude však třeba provést širší výzkum postojů Cikánů v různých lokalitách k problému, zda jsou národnost nebo etnická skupina, za co se tedy sami považují a jaké mají aspirace. V tomto směru se projevila již v této sondě značná diferencovanost či neujasněnost jejich vlastních názorů.

„... Nedoporučuji, aby byla cikánská národnost oficiálně uznána a uváděna v občanských průkazech. Podle dosavadních zkušeností je mi známo, že Cikáni — Roma — byli vždy „házeni do jednoho pytl-

⁵ Viz Josef Wolf, *Úvod do studia člověka II. — Kulturní a sociální antropologie*, Státní pedagogické nakladatelství pro FF UK, Praha 1968.

⁶ Tato sondážní anketa, kterou nyní vyhodnocuji ve spolupráci s M. Hübschmannovou, poskytně i zkušební orientaci pro další hlubší výzkum v této oblasti.

le“, protože lidé, s kterými žijeme, mají na nás různé názory. Ovšem my sami víme, že všichni nejsme stejní a že jsou mezi námi i vynikající osobnosti, kterých se toto rčení netýká. Podotýkám však, že se nestydím za to, že jsem Cikánka a nestydím se ani cikánsky mluvit.“ (24letá svobodná žena z Brna, servírka, se vzděláním základním a dvou let zdravotní školy.)

Mezi základní problémy tzv. cikánské problematiky, dosud nejasněné teoreticky ani prakticky, patří problém soužití skupiny Cikánů a skupiny ostatního obyvatelstva jako dvou v současné době odlišných kultur, nacházejících se na různých vývojových stupních. Forma, resp. možnosti tohoto soužití vždy odpovídají charakteru vztahu společnosti k cikánskému obyvatelstvu, pojímanému obvykle jako určitý cizí, nesourodý prvek v rámci její společenské struktury.

Na rozdíl od dřívějších snah o přímou likvidaci Cikánů v historii dávne (u nás hlavně v XVII. století) i nedávne (v době druhé světové války) a od snah o jejich úplnou izolaci zvolila naše společnost v období uplynulých dvaceti let jako nejvhodnější formu tzv. řešení cikánského problému asimilaci, víceméně striktní a ne vždy dobrovolnou, která se však ukázala jako ne zcela humánní a účinná. Nerespektovala totiž specifiku těchto Romů — na základě snad dobře myšleného, leč vědecky objektivně nepodloženého názoru, že uchováním nebo dokonce podporováním specifických způsobů života, kultury a psychiky Cikánů se zpomalí proces jejich asimilace, tj. vplývání do společnosti. Je jisté, že musí u všech Cikánů dojít k jakémusi vyrovnání alespoň ve vnějších projevech způsobu života, k tzv. „vyrovnání životní úrovně“, což si ostatně větší část cikánské populace již sama dobře uvědomuje; chce-li žít (a ona ve své naprosté většině chce) v rámci naší společnosti, musí se do jisté míry podříditi jejím právním a civilizačním normám a zákonům.

Přitom však mohou být Cikánům ponechány ostatní specifické znaky a projevy zejména pokud jde o odlišnou kulturu, odlišný hodnotový vzorec, specifiku v širších rodinných a společenských vztazích, v jejich pospolitostech, některé jejich

zvyky a aspirace vůbec. Jde tedy o vzájemné respektování těchto odlišných etnických hodnot, které se budou — jak možno předpokládat — do jisté míry postupně a nenásilně měnit samy. Novou koncepci přístupu k Cikánům a změnu dodnes konfliktního, antagonistického vztahu MY — ONI je tedy třeba postavit především na vymezení formy přístupu k nim, formy tzv. řešení, kterou by zřejmě měla být spíše adaptace nebo integrace Cikánů. Tyto otázky však ještě nejsou zcela teoreticky vyjasněny.

Závěrem

Složitost tzv. cikánské problematiky spolu s naléhavostí jejího zásadního a objektivně správného řešení vyžaduje teoretické vymezení a analýzu celé problematiky, včetně provedení základního i aplikovaného výzkumu za účelem vytvoření nové, vědecky zdůvodněné koncepce přístupu k cikánskému etniku i k stanovení forem tzv. řešení této otázky. Vzhledem k omezeným možnostem časovým a dalším, včetně nedostatku odborníků-cikanolů, sociologicky a více synteticky, integrálně zaměřených, nebude však zřejmě možno postupovat u nás obvyklým způsobem organizace a metody teoretického bádání i vlastního výzkumu. Proto je v této oblasti dnes nutná těsná návaznost teoretického zkoumání na samotnou praxi, která by měla být na výsledcích tohoto zkoumání závislá; na druhé straně je zde však pozitivní předpoklad možnosti poměrně rychlého uvádění vědeckých výsledků do oblasti praxe, případně i experimentálního ověření některých hypotéz. V této oblasti bádání je tedy navíc i předpoklad pro dosti nové metodologické řešení jakéhosi přemostění mezi teorií a praxí (tedy poznáním — „knowledge“ a řešením — „action“) resp. řešením s důležitým mezičlánkem vytvoření speciálních metod, jimiž lze teoretické závěry dostat do praktického působení (na základě společenské potřeby, kterou v takovém případě kupř. Britové nazývají „challenge“ — tj. výzva). A tento mezičlánek, toto přemostění (předpokládající však zároveň i speciálně kvalifikované lidi, zaměřené na daný problém v daném rájónu) obvykle u nás chybí, právě pokud jde o možnost aplikace společenskovědních výsledků v praxi.

Толік tedy k základnímu charakterizování a vymezení problému Cikánů v současné společnosti. Je to diskusní a dosud nedopracované východisko přípravy komplexního sociologického i integrálního zkoumání v této oblasti.

Резюме

Е. Давидова-Турчинова: К определению и специфике современной проблемы Цыган в Чехословацкой социалистической республике

В общемировом объеме Чехословацкая социалистическая республика принадлежит к трем странам с наибольшим количеством Цыган, как в абсолютном, так и в релятивном направлении. Цыганская этника в количестве почти что 300 000 человек (статистическое счисление к 31 декабря 1968 года отметило 226 467 Цыган. Однако в это не были зачислены ни уже приспособившиеся или ассимилировавшиеся Цыгане, ни их интеллигенция (в рамках общей чехословацкой населенности создают важную проблему, называемую «цыганской проблемой» или цыганским вопросом». Представляет совокупность проблем, вытекающих из отличной этнической специфики, из отличия образа жизни, культуры и способа мышления Цыган, из деформированной социальной дистанции между ними и остальным населением, а тем самым между конфликтностью и трудностью процесса приспособиться обществу. Вопреки многолетним стремлениям решать эту проблему в области практики, во многих направлениях нарастает не только квантитативно (за последних 10 лет их количество в ЧССР почти что удвоилось), но и квалитативно — увеличением разногласий между Цыганами-Ромами и остальным населением, в углубляющейся общественной изоляции, в систематической потере до сих пор существующих жизненных ценностей и уверенностей с несоответствующим возмещением новых и в наращении дальнейших «внутренних» проблем, которые закономерно бывают часто более важными нежели вопрос решения их материального уровня и внешних условий жизни. Такое состояние является последствием предыдущей концепции общегосударственного решения так называемого цыганского вопроса, которое не было (тогда) и не могло быть, основано на объективном, научном анализе этой проблемы в целом сложном комплексе его отношений. Сейчас, на основе общественной потребности предоставлены возможности изучать эту проблему с социологической точки зрения — в более широком интегральном понимании (в отличии от прежних частичных этнографических, лингвистических, антропологических и других исследований) и при помощи научного анализа и исследования не только выяснить основные теоретические вопросы, но и помочь при определении объективно-научной и гуманно-правильной формы возможного сожительства цыганского этника с населенностью остального общества.

Автор в своей статье пытается новым способом определить и характеризовать эту про-

блему в современном обществе, в особенности в чехословацком обществе и уяснить себе ее структурально и динамически в его связностях, как внутри цыганского этника, так и в особенности во взаимных целообщественных связях. После основной характеристики Цыган и их дифференциации на группы, где точно определяет самые выразительные знаки этих групп в отличии от современного образа жизни и с возможностью адаптивности, намечает в этой статье, пока в общих чертах, концепцию подготавливаемого комплексного исследования Цыган и всей этой проблематики в рамках общества. Исследование должно было бы иметь функцию диагностическую-опознавательную и аналитическую и одновременно программную функцию — с применением синтетического, комплексного взгляда и для области практики. Следовательно выдержать и научно-обоснованные основы для таких методов решения так называемого цыганского вопроса, которые соблюдали бы позитивные и жизнеспособные элементы специфики этих Ромов, которые помогли бы найти правильную форму сожительства этих двух отличных культур.

Как одним из возможных исходных пунктов комплексного изучения этой проблематики является ее введение в вспомогательный рабочий модель ее структуры, которая исходит из основной человеческой (индивидуальной) области и входит в область проблем материального характера, на которые навязывает общественная область и наконец духовно-настроенная область. Этим четырем в основном горизонтальным плоскостям отвечают (вертикальные) четыре основные зоны, взаимнопереплетающиеся и закономерно исходящие друг из друга. Упомянутой рабочей структуральной модели отвечают и действительные, динамические фазы эволюционных изменений в положении цыганского этника и всей этой проблематики при ее введении в общество. Уже сегодня кажется реальным, что возможной моделью этого развития будут очевидно тоже четыре этапа, разделяющиеся на необходимые междупериода: этап идейно-подготовительный, материально-экономический или же реализационный, общественный, в котором будут иметь место реализация качественных изменений и культурно-духовный, когда в заключение этого эволюционного долговременного цикла будут как видно результаты предыдущих этап кристаллизироваться и оцениваться.

Далее автор учитывает полярность всей проблематики, в которой бы ей, по ее мнению, было нужно и в дальнейшем изучать. Основными четырьмя полярностями являются отношения:

- 1) Цыган (Ром) — не цыган (гаджо)
- 2) цыганский этник — общество
- 3) цыганские группы по отношению к себе
- 4) цыган — отдельное лицо — цыганское сообщество (включительно Союза Цыган-Ромов).

В последней части статьи определяет некоторые, до сих пор даже теоретически нерешенные проблемы. К основным из них относятся например проблема определения Цыган-Ромов как группы, кто они такие, если только специфическая этническая группа, которой до сих

пор в ЧССР считаются или даже народ. Предоставляет к дискуссии некоторые свои частичные рассуждения по вопросу этой проблемы, в социологическом исследовании которой нахожмся в самом начале.

Далее автор предоставляет свою статью для точного определения этой проблематики преднамеренно как дискуссионную и предполагает, что эту дискуссию вызовет не только у нас, но и вне рамок ЧССР, так как и в ряде других стран, где Цыгане живут, существуют подобные и до сих пор систематически неизученные и нерешенные проблемы.

Summary

Eva Davidová-Turčínová: Contribution to the Definition and Specificity of the Contemporary Gipsy Problem in Czechoslovakia.

On the world scale, Czechoslovakia belongs to the three countries having the greatest number of Gipsies — absolutely as well as relatively. The Gipsy ethnicum numbering almost 300 000 people (the statistical census to December 31, 1968, registered 226 467 Gipsies but included neither the more adapted or assimilated Gipsies nor their intelligentsia) creates within the total Czechoslovak population a serious problem called the "Gipsy Problem" or the "Gipsy Question". It represents a complex of problems resulting from the different ethnical specificity (culture, the way of living, and the way of thinking of the Gipsies), from the deformed social distance between them and the rest of the population, and thus from the conflicts and difficulties arising in the process of their adaptation to society. In spite of the endeavour extending over many years to solve all this in the area of practice, the problem is increasing in many respects not only quantitatively (during the last ten years the number of Gipsies almost doubled in Czechoslovakia), but also qualitatively (the growing antagonism between the Roma-Gipsies and the rest of the population, the deepening social isolation, the gradual loss of the present values and securities without adequate compensation and the augmentation of further "inner" problems which lawfully appear as more relevant than is the problem of solving the material level and the exterior living conditions of the Gipsies). This state is due to the preceding conception of an all-state solution of the so-called Gipsy problem which was not (and could not be at that time) based on objective scientific analysis of this problem in the whole intricate complex of its relations. At present, on the basis of social need, conditions are finally given to study this problem sociologically in a wider integral conception (in contrast to the foregoing partial ethnographic, linguistic, anthropological and other researches) and, by means of scientific analysis and research, not only to throw light upon the basic theoretical questions, but also to contribute to the establishment of a scientifically objective and humanely adequate form of possible coexistence of the

Gipsy ethnicum and the rest of the society.

In her contribution, the authoress tries to define and characterize this problem of the contemporary society — especially of that in Czechoslovakia — in a new way and elucidate it both structurally and dynamically within the Gipsy ethnicum and especially in the all-social context. In the present paper, after having basically characterized and differentiated the Gipsies into groups and defined the most significant features of these groups as regards the differences in the contemporary way of living as well as in their adaptability, she outlines — for the time being only in general — the conception of the prepared complex interdisciplinary research of the Gipsies and all the respective problems within our society.

The research should have a diagnostical function — a cognitive and an analytic one — and simultaneously a program function, applying the synthetic, complex view also in the area of practice, i.e. the scientifically founded basic materials should be collected for such methods of solving the so-called Gipsy problem that would respect the positive and vital elements of the specificity of these Roma-Gipsies and would help to find the right form of coexistence of these two different cultures.

One of the possible starting points for a complex investigation into these problems is to set them into an auxiliary working model of their structure proceeding from the basic human (individual) area into the area of problems of material nature which is linked up with the social area and ultimately with the spiritual-superstructural area. These four substantially horizontal levels are matched — vertically — by four basic zones; they mutually overlap and lawfully proceed from one another. Also the concrete dynamic phases of developmental changes in the position of the Gipsy ethnicum and of all these problems within the scope of society correspond to this structural working model. Even now it appears as real that the possible model of this development will apparently also be formed by four stages subdivided into necessary intervals: the ideological-preparatory period, the material-economical or realization period, the social period in which qualitative changes take place, and the culturally spiritual period when, at the conclusion of this long-term developmental cycle, the results of the preceding periods will apparently crystallize and will be evaluated.

The authoress further considers the polarities of this set of problems in terms of which, in her opinion, investigation should proceed. The four basic polarities are represented by the following relations:

1. Gipsy (Roma) -Non-gipsy (Gadjo)
2. Gipsy ethnicum — society
3. Gipsy groups among themselves
4. The Gipsy individual — the Gipsy community, including the Union of Roma-Gipsies.

In the last part of the paper the authoress defines some hitherto not even theoretically

solved problems. Among the basic ones are e.g. the problem of defining the Roma-Gypsies as a group — whether they are only a specific ethnic group (as such they are still considered in Czechoslovakia), or a nationality, or even a nation. Some partial considerations relating to this problem, the sociological investigation of which is only beginning, are offered for discussion.

The authoress purposefully presents her contribution to the definition of these problems as open to discussion and assumes that she might initiate this discussion — at least partially — not only within but also outside Czechoslovakia, since, in a great number of other countries where the Gypsies live, similar and hitherto not yet systematically studied and solved problems exist.

Metodologické problémy dejín sociológie s osobitným zreteľom na dejiny sociológie československej

ALEXANDER HIRNER

Katedra sociológie FF UK, Bratislava

Posledné desaťročia ľudských dejín sú poznačené veľmi jednoznačným úsilím o zvedčovanie celej kultúry. Dožadujeme sa vedeckých základov v ideológiách a je celkom prirodzené, že postupné zvedčovanie očakávame aj na úseku jednotlivých vied. Na rozvoj vied upierame svoje nádeje pri budovaní jednotného univerzálneho systému poznatkov, ale tým nástojčivejšie od neho očakávame spoľahlivé informácie pri riadení osudov svojho života.

Zvyšovanie vedeckosti je teda celkom prirodzenou požiadavkou aj na úseku dejín a konkrétne aj na úseku dejín sociológie, ktorému má byť venovaná aj naša konferencia. Vedecké nároky na dejiny sociológie, sa kladú hlavne na úseku celkovej koncepcie, ale nie v menšej miere sa tu vynára potreba vyjasniť si aj základné metodologické otázky.

Po stránke postavenia koncepcie dejín československej sociológie veľkým krokom dopredu bolo osobitné sympóziu, ktoré v dňoch 19.—20. júna 1967 usporiadali v Brne tamjšie sociologické inštitúcie, a to Katedra sociológie FF UJEP, sekcia dejín čsl. sociológie brnenskej odbočky ČSSS a Mestský výbor Socialistickej akadémie v Brne. Toto sympóziu bolo pre rozvoj problematiky dejín čs. sociológie dôležité i po tej stránke, že sa na ňom vyniesli na povrch i niektoré metodologické otázky, a čo je z nášho hľadiska osobitne dôležité, vyslovila sa tu aj požiadavka, metodologické otázky dejín čs. sociológie ďalej dopracúvať.

Tento referát je myslený ako príspevok k vyjasneniu a formulovaniu týchto otázok a v menšej miere ako pokus niektoré z rozvinutých otázok aj zodpovedať. Uvádzame pritom, že nám nie je známa nijaká literatúra, ktorá by sa metodologickými otázkami dejín sociológie systematicky zapodievala. Preto sa nemáme ani na čo oprieť pri vymedzovaní rozsahu týchto otázok. Tu podávané vymedzenie opiera-

me iba na predbežnú analýzu vyplývajúcu z vlastného štúdia problematiky dejín sociológie.

Metodologickými problémami dejín sociológie tu rozumieme problémy súvisiace s určovaním a aplikáciou zásad, ktoré majú byť záväzné pre prácu a jej postup pri vypracúvaní dejín sociológie. Prichádza tu do úvahy rozpracovanie dvoch skupín otázok. Sú to predovšetkým otázky týkajúce sa analýzy doteraz diskutovanej problematiky dejín sociologického myslenia ako základu pri sledovaní zmien vo vývine sociológie.

Do prvej skupiny zaraďujeme:

1. Otázku predmetu dejín sociológie.
2. Otázku kritéria vedeckosti analyzovaných diel.
3. Otázku hodnotenia vývinu sociológie.
4. Otázku zákonitosti vo vývine sociológie.
5. Otázku dejín sociológie z hľadiska metasociológie.

V druhej skupine otázok, otázok týkajúcich sa vypracovania a aplikácie modelu sociologického myslenia na dejiny sociológie ako zložky tohto modelu prichádzajú do úvahy:

1. Voľba bádateľského predmetu, resp. obsah snímkovania sociálnej reality a stávanie sociologickej problematiky.
2. Aplikácia metód snímkovania sociálnej reality a spracúvanie zozbieraného materiálu.
3. Pozícia tohto snímkovania.
4. Stupeň a spôsob sociálnej angažovanosti bádateľovho myslenia.

Vo zmysle tohto delenia rozdelili sme aj referát na dve časti. V prvej časti poukážeme na šírku diskutovanej problematiky dejín sociológie a v druhej venujeme pozornosť možnostiam postupu pri vypracúvaní dejín sociológie s využívaním sociologického myslenia.

1. Otázka predmetu dejín sociológie

Keď si položíme otázku, čo má byť predmetom dejín sociológie, zdá sa nám, že odpoveď je predsa veľmi jednoduchá, že totiž predmetom dejín sociológie je sociológia. Avšak stačí sa oprieť len o trochu kritičnosti a zdánlivo jednoduchá odpoveď sa tu stáva naraz veľmi problematická. Jej problematičnosť však ešte vzrastá, ak sa sami pokúsime o konkrétnu prácu na úseku dejín sociológie.

Komplikácie vznikajú už zo samej skutočnosti, že dodnes nebol ani obsah, ani rozsah sociológie jednoznačne vymedzený, že jej pole nebolo jasne vyhranené oproti sociálnej filozofii, sociálnej psychológii, ale ani oproti ekonómii, oproti teórii práva, teórii umenia, teórii mravnosti a pod. Doterajšie pokusy o takúto vymedzenie majú len relatívnu platnosť a v konkrétnych prípadoch pripúšťajú rozdielny výklad.

Konkrétne, na Slovensku všetky významnejšie práce, ktoré prichádzajú do úvahy pre spracúvanie dejín sociológie, ale i všetci významnejší autori takýchto prác sú predmetom záujmu historikov viacerých spoločenských disciplín, predovšetkým filozofie, psychológie, ale i národného hospodárstva, estetiky, práva a pod. Nemyslíme, že by sa mala takáto prax apriórne odsudzovať. Veď nijaký predmet nemôže byť vyhradený pre štúdium len v rámci jednej vednej disciplíny s tým, že by mal byť tabu pre disciplíny iné. A potom, i sama sociológia, okrem toho, že má ambície stať sa sústavou poznatkov o zákonitostiach spoločnosti a spoločenského vývinu, prináša do samého poznania nový prvok, ktorý je priamo programovou negáciou protagorovskej tézy, že mierou všetkého je človek. Mierou všetkého sa v určitých variantoch sociológie stávala spoločnosť a niektorí sociológovia spoločnosť v tomto zmysle aj chápali ako stvárnovateľa všetkej sociálnej reality, čím sa za sociologický mohol pokladať akýkoľvek poznatok o ktoromkoľvek jave sociálneho, a vôbec i ľudského života vo všeobecnosti.

Škodlivosť tohto stanoviska je v jeho krajnej, prehnannej podobe. Tu sa ním totiž stierajú prednosti a výdobytky jednotlivých špeciálnych vied a ich disciplín. Vidieť to hlavne v encyklopedických systé-

moch sociológie, napr. takého typu, ako je systém Chalupného, ktorý do sociológie zaraďuje aj náuku o výtvoroch a činnostiach civilizácie. A tak IV. zväzok jeho *Sociológie* obsahuje poznatky o najrozličnejších javoch techniky, hospodárstva a kultúry, pričom nie je možné zistiť, čo má byť kritériom pre zaradenie týchto poznatkov do kategórie poznatkov sociologických a prečo sa za sociologické nepokladajú poznatky vzťahujúce sa na tú istú problematiku, ak sú vyslovné dôkladnejšie, obsiahnejšie a sústavnejšie v diele špecializovaného odborníka.

Z hľadiska otázky, čo všetko v takomto prípade pokladať za predmet dejín sociológie, je to okolnosť veľmi vážna.

Z iného hľadiska sa odpoveď na našu zdanlivo jednoduchú otázku komplikuje, keď dejiny sociológie postavíme podľa niekdajších doxografií a biografii. V dejinách sociológie ide totiž o čosi viacej než o dajakú „plochú revokáciu obsahu a spôsobu myslenia z minulosti“ — ako na to poukázal už prof. Galla na brnenskom sympóziu 1967. A toto čosi viacej než doxografiu a biografiiu možno z dejín sociológie urobiť len vtedy, keď sa bude klásť dostatočný dôraz na to, že ide o dejiny a že úlohou dejín všeobecne, a teda aj úlohou dejín sociológie, nie je hľadáť registrácia a revokácia toho, čo bolo v minulosti, ale že tu jasne vystupuje do popredia požiadavka štúdia zákonitostí.

V tomto zmysle treba upresniť aj prístup k samej sociológii v minulosti. Zjednodušene totiž hovoríme o sociológii v minulosti, ale v skutočnosti by sme mali hovoriť o rozličných sociológiách, o množstve variantov, ktoré postupne vznikali za sebou alebo ktoré diferenciáciou vznikali aj podľa seba. Ak potom kladieme v dejinách sociológie dostatočný dôraz na to, že ide o dejiny, potom predmetom týchto dejín musia byť zákonitosti vo vývinovom slede jednotlivých variantov sociológie, teda zákonitosti vo vývine sociológie.

Otázka predmetu dejín sociológie sa ďalej komplikuje aj vzťahom autora k dielu a vzťahom diela ku kvalifikovanosti autora. Tento vzťah vyvoláva komplikácie hlavne v praxi, kde sa s nimi stretávajú práve tak historikovia sociológie, ako i sociologickí bibliografi. Otázka tu znie asi takto: Má byť predmetom štúdia historika sociológie všetko, čo napr. kvalifikovaný sociológ napísal? Je dosta-

čujúca kvalifikácia autora na to, aby sa celá jeho tvorba zaraďovala do sociológie a tým aj do dejín sociológie? A zase naopak: Má historik sociológie pokladať za svoj študijný predmet aj tie práce týkajúce sa sociálnej problematiky, ktorých autori sú kvalifikovaní napr. filozofi, ekonómovia, psychológovia, teoretikovia umenia?

Ako vidieť ťažkosti vedoslovnej nedoriešenosti sociológie sa tu objavujú v novej podobe. Ich obsah je citeľný najmä u nás v Československu, kde sa ešte neutvorila dostatočne pevná tradícia v dejinách sociológie a kde bude veľmi záležať na tom, aké základy sa pre utvorenie takejto tradície položia v najbližších súborných dielach tohto druhu.

Už brnenské sympóziu nám ukázalo, že prístup k riešeniu týchto otázok možno očakávať na veľmi širokej základni. Že sú u nás zástanci veľmi liberálneho prístupu k hodnoteniu toho, čo má byť predmetom dejín sociológie, takže keby sa uviedlo takéto maximalistické, liberálne stanovisko do praxe, namiesto dejín sociológie by sme vypracúvali dejiny myšlienkových hnutí v najširšom zmysle. Na druhej strane je tu ale nebezpečenstvo, že prílišná úzkosť pri výbere toho, čo má byť predmetom dejín sociológie, by mohla viesť k umiŕňovaniu významu sociológie v dejinách našej vedy.

Nebolo by reálne očakávať, že by náš pracovný seminár mohol všetky tieto otázky definitívne vyriešiť. Celkom iste by to bolo nemožné po linke klasického vedoslovnia. Ak tieto otázky zaraďujeme do programu tohto pracovného seminára, je to skôr z toho dôvodu, aby sa využila forma diskusie o tom, či by nebolo účelné kodifikovať správnosť iného riešenia.

Máme tu na mysli skutočnosť, že i dejiny sociológie sú útvarom dynamickým a že aj v nich sa realizuje postupné úsilie o ich zvedčenie, že sú kultúrnym útvarom, ktorý by mal podliehať zákonitostiam vývinu a že by sa v nich mali rozvíjať tendencie pokroku. Smerovanie ku zvyšovaniu vedeckosti i dejín sociológie možno vidieť na rovine zdokonaľovania osobnostného prístupu k študovanému predmetu. Tým nechceme znížovať význam čoraz presnejšieho vymedzovania aj samej sociológie. Chceli by sme len upozorniť, že je možné pripustiť určitú toleranciu v tej zložke, ktorá podmieňuje zvedčovanie

dejín sociológie na úseku vymedzovania samej sociológie a centrovat úsilie o zvedčenie dejín sociológie na úseku vlastného vedeckého stvárňovania študovaného materiálu.

Konkrétne máme na mysli otázku, či by nebolo účelné dať priamo historikovi sociológie na uvaženie, čo všetko pojme do svojho študijného záberu, ale o to viacej klásť dôraz na to, do akej miery vedel šírku študijného záberu zužitkovať na vysondovanie, formulovanie a dôkazy tých zákonitostí, ktoré pojatý materiál vzhľadom na celkový vývin sociologického myslenia obsahuje. Domnievame sa, že historik sociológie má určité právo objaviť sociológa, ale domnievame sa súčasne, že má povinnosť ukázať dôležitosť jeho postavenia v slede zákonitého vývinu sociologického myslenia.

Z tohto hľadiska potom nemôže byť chybou, ak historik československej sociológie pojme do dejín sociológie či už Bolzana, Palackého, Kollára alebo Štúra, Tyrša alebo Janka Kráľa, pravdaže pod podmienkou, že hodnotu svojho postupu dokáže autor tým, že práve dielom týchto autorov dotvorí obraz o zrode a rozvoji sociologickej problematiky a že tým prispieje ku zvedčeniu i sociológie, i jej dejín.

Ak by sa takéto ambície stali základom pre utvorenie tradícií sociologickej historiografie v Československu, dosiahli by sme mnoho.

2. O kritériách vedeckosti analyzovaných diel

O nič menej páľčivou je pre historika sociológie, ale aj pre bibliografa, otázka vedeckosti študovaných diel. Vystupuje do popredia v tom zmysle, či sa historik sociológie má zapodievať štúdiami, ktoré nedosahujú pre historika sociológie žiadajúcu vedeckú úroveň. Či historik sociológie má pokladať za látku svojho štúdia práce kompilačné, práce popularizačné, práce síce s tematikou sociálnou, ale vypracované v beletristických žánroch, prípadne aj formou poetickou.

Ak sa vysloví požiadavka, že historik sociológie, práve tak ako aj bibliograf má sa obmedzovať výslovne na práce vedecké, potom z toho vyplýva požiadavka stanoviť hranicu toho, kde začínajú poznatky, ktoré by bolo možné označiť ako sociologické preto, lebo sú vedecké. V rámci akade-

mickej rozpravy sa síce zdá, že znaky vedeckosti sú predsa známe a že by teda nemala vznikať pochybnosť o tom, či taká štúdia má charakter vedecký alebo nie. No v praxi takéto ťažkosti vznikajú. Teoreticky sa otázka vedeckosti vyskytuje skôr ako protiklad nevedeckosti a teda vzniká v tom zmysle, či do sociológie ako systému vedeckých poznatkov patria také poznatky a ich sústavy, ktoré boli ďalším vývinom prekonané a ktorých platnosť sa ukázala neudržateľnou alebo bola dokonca vyvrátená.

Otázky, na ktoré sa v praxi v tejto súvislosti naráža stavajú sa pred historika sociológie ako otázky určitého profesionálneho majstrovstva — ak nechceme hovoriť o určitých zvyklostiach najvyššie hodnotiť tzv. katedrovú vedu. Situácia tu je taká, alebo veľmi podobná, ako v oblasti umenia. I tu môžeme rozlišovať umenie ľudové, umenie amatérske a umenie profesionálne. U predpokladaných počiatkov umenia je síce ťažko rozhodnúť, aký charakter ono v tomto období malo. No dnes sa už dajú pomerne zreteľne vyznačiť deliace čiar medzi umením profesionálnym a umením amatérskym a je možné pomerne uspokojive vyčleniť aj iné kategórie umenia, ako napr. umenie populárne.

Nazdávame sa, že analógia s umením nám môže naznačovať jednu z východiskových ciest pri hľadaní odpovede na otázku, čo má byť smerodajné pri zaraďovaní konkrétnych literárnych prác do kategórie prác sociologických. Ak v období pred inštitucionalizovaním sociológie a pred vybudovaním odborných pracovísk pre profesionálne školených sociológov bude užitočné všimnúť si najmä u nás aj významnejšie prípady amatérskych štúdií, ktoré splnili neraz úlohu vôbec bádateľskú a hlavne propagačnú a popularizačnú, po inštitucionalizácii sociológie už toto kritérium nemôže byť prípustné. V tomto období je potrebné robiť striktný rozdiel medzi amatérskou kompiláciou, povrchným eklekticismom, a popularizačnou spisbou na jednej strane a medzi odbornou sociologickou spisbou bádateľského charakteru na druhej strane. Treba tu totiž vychádzať z toho, že čo je naozaj rozhodujúce pre rozvoj sociológie, to sa prejaví výraznejšie — ak vôbec nie výlučne na profesionálnom úseku.

Odborno-bádateľský charakter sa dá rozlíšiť od amatérskeho pestovania záujmu

o sociológiu už tým, že sa v ňom odráža súčasná šírka a úroveň medzinárodného sociologického bádania tak pri snímaní sociálnej reality ako aj pri stavaní problematiky a pri zbehlosti v narábaní s metódami sociologického bádania. Vyslovme súčasne, že takúto úroveň by kvalifikovaný sociológ mal vykazovať. Bez nej totiž už nie je možné v sociológii hovoriť o vedeckej pripravenosti. Uplatňovanie tejto požiadavky je potrebné aj v záujme ochrany stavovskej cti, ale aj stavovskej zodpovednosti za úsek, od ktorého najmä naša socialistická spoločnosť toľko očakáva. To by sa malo týkať nie len všeobecnej sociológie, ale aj všetkých jej špecializovaných disciplín.

Pre všeobecný kultúrny rozvoj má istotu veľký význam aj amatérska a eklektická sociologická spisba a ešte väčší popularizačná spisba, najmä ak je jej publikovanie racionálne organizované. Ale obidva tieto úseky patria podľa nášho náhľadu do oblasti všeobecnej kultúry a osvety. Historik sociológie a jej bibliograf by sa mali pridŕžiavať požiadavky vedeckej úrovne v profesionálnom bádateľskom zmysle — aspoň v období po jej inštitucionalizácii.

Tá istá zásada platí aj pre literárne žánre. Ak má beletristická forma, najmä báseň v staršom období poslanie náukové, čo platí v období, keď sa poetická forma vyjadrovania pokladala za najdokonalejší stupeň vyjadrovania, ako to bolo napr. u Bohuslava Tablica a niektorých ďalších osvietenecov, prípadne i romantikov (Kollár, Janko Kráľ), v súčasnosti je treba brániť sa všetkým pokusom zaraďovať do vedeckej spisby, teda do sociológie, spisy beletristické. Veda si musí najmä dnes budovať a chrániť svoj vlastný vedecký štýl s definovanou odbornou terminológiou, ktorá odpovedá vedecky identifikovaným sociálnym skutočnostiam, a musí sa brániť nevedeckému prístupu k stavaniu a riešeniu sociálnej problematiky. Ani tu to neznamená azda znehodnocovanie kultúrneho významu, ktorý má a v každom období malo beletristické spracúvanie sociálnej tématiky. Ale pokým operatívne najspoľahlivejším aparátom na poznanie a ovládanie sociálnych zákonitostí, ako vôbec všetkých zákonitostí, je veda, deliacu čiaru medzi sociálnou beletriou a sociológiou je potrebné i v praxi historikov sociológie rešpektovať.

3. Otázka hodnotenia vývinu sociológie

Skutočnosť, že sociológia vznikla vyčlenením z filozofie, zanecháva na sociológii určité stopy ešte aj v období, keď sa dôsledne hlási medzi vedy. Je to dané hlavne zdôrazňovaním jej úsilia o syntetizujúci postup pri štúdiu sociálnej problematiky. Že v tomto úsilí o syntetický prístup sa v širšom rozsahu uplatňuje v sociológii narábanie s hypotézami majúcimi dosah filozofický, dedičstvo filozofie sa v sociológii prejavuje aj v negatívnom zmysle, konkrétne i v oblasti hodnotenia jej dejín.

Už vyššie sme vyslovili postulát, aby dejiny sociológie boli výsledkom tvorivej a stále sa zdokonalujúcej činnosti historika sociológie. Iba sme si nepripomenuli, že tento postulát je založený na predpoklade, že nástup určitých variantov sociológie v minulosti má určitý zmysel, meraný stupňom, ktorý tieto varianty dosahujú na ceste smerovania k ideálu vedeckosti a že takýto zmysel majú aj samy dejiny sociológie.

Je síce pravda, že doteraz nebola problematika dejín sociológie natoľko rozpracovaná, aby konfliktovosť tohto predpokladu vystupovala do popredia. Ba bolo by možné azda uvažovať aj o tom, či je potrebné túto konfliktovosť vôbec vynášať. No zdá sa nám, že záujem o metodologické otázky týkajúce sa vypracúvania dejín sociológie si to predsa len vyžaduje.

Vzhľadom na to, že nami spomínaná konfliktovosť sa javí v plnom rozsahu v rámci dejín filozofie a do sociológie preniká určitým spôsobom ako dedičstvo filozofie, obrátime svoju pozornosť v tejto súvislosti na túto problematiku vo zmysle stanovísk historikov filozofie. U nás ich obširne rozvinul Jozef Tvrďý v štúdií *Problém dejín filozofie* vo IV. roč. revue Bratislava, str. 1–12, z r. 1930.

Problém hodnotenia dejín filozofie sa mu javí v rozpätí medzi krajným skepticizmom reprezentovaným Descartesom, Schopenhauerom, Emmersonom, ale aj celým osvieteniským obdobím na jednej strane a medzi romantickým chápaním dejín sociológie ako sa s ním stretáme u Schlegla, Cousina a ďalších. Pre skeptikov, z ktorých v tomto ohľade vyrastajú racionalisti typu Hegelovho i Comteovho, zmysel historického procesu, ktorým prešlo filozofické myslenie treba vidieť jedine v tom,

že týmto procesom sa umožnilo dosiahnutie terajšieho vývinového stupňa. Predmetom študijného záujmu v dôsledku toho by mala byť teda filozofia v súčasnosti. ako sústava najprepracovanejších poznatkov. Podľa skeptikov štúdium predchádzajúcich vývinových období znamená zbytočný balast.

Odporcovia tohto skepticizmu, hlavne krajní pozitivistí, ale i Tvrďý sám, argumentujú proti týmto náhľadom tým, že vidieť zmysel predchádzajúceho vývinu v tom, že podmieňuje posledné štádium, je možné len vo vede, vo vedeckých disciplínach a hlavne v technike, kde predchádzajúce štádiá sú obsiahnuté v štádiách nasledujúcich. Vo filozofii je podľa nich situácia iná, vraj ideál pravdy sa hľadá neraz i protichodnými cestami. „Myšlienka filozofická — hovorí Tvrďý — nie je teda vedená priamočiarým pokrokom jednej vývinovej možnosti, ale obsahuje viacej možností, ktoré sa organizujú do väčších celkov“. (Tamtiež, s. 7.)

Naproti tomu zasa stanovisko romantikov, ako na to náš autor poukazuje, je stanovisko, ktoré vidí v dejinách filozofie vlastný zmysel filozofie.

Pre historika sociológie z tejto filozofmi rozpracovanej problematiky vzniká otázka, či je správne postupovať v dejinách sociológie obdobne, ako je to v dejinách najmä prírodných vied a techniky. a zaujímať sa o zmysel predchádzajúcich vývinových štádií sociologického myslenia len natoľko, nakoľko sú tieto štádiá obsiahnuté v súčasnom štádiu, alebo podľa druhej krajnosti, krajnosti romantického chápania, vidieť sociológiu ako celok práve v jej dejinách. Rozvedením romantického prístupu môžeme si položiť otázku aj v takom zmysle, či existuje dajaká deliaca čiara medzi sociológiou, ktorú predstavujú jej dejiny a medzi tzv. sociológiou súčasnosti. Kde by malo teda začínať štúdium sociológie, keby sme odmietali jej dejiny.

Pokým pripúšťame, že narábanie s hypotézami má vedeckú plodnosť, je prirodzené, že musíme pripustiť aj zmysel toho, keď vývin v sociológii nebude mať vždy charakter priamočarého smerovania k pokroku a keď sa bude toto smerovanie k pokroku dosahovať len po celkovom preskúšaní vývinových možností, ktoré v danom období pred sociologickým myslením stáli alebo stoja.

4. Otázka zákonitosti vo vývine sociológie

Sled zmien, ktoré pozorujeme v priebehu času, obyčajne nazývame vývinom. Dávame tým výraz tomu, že na slede zmien zaznamenávame určitý trend, určité smerovanie bez toho, aby nás zaujímal cieľ tohto smerovania a zmysel tohto cieľa. Môže nás pritom však zaujímať otázka činiteľov týchto zmien a otázka vzťahu týchto činiteľov k samej sociológii. Konkrétne, môžeme si klásť otázku v tom zmysle, či sociológiu možno pokladať principiálne za nezávislú premennú veličinu, alebo v nej ide o veličinu závisle premennú.

Ambíciou historikov sociológie by malo byť v každom prípade stanoviť činiteľov týchto zmien, i vzťah týchto činiteľov k sociológii. Zatiaľ sme však na tomto úseku bádania iba v zajatí hypotéz.

Hovoríme, že by malo byť ambíciou historikov sociológie vypátrať činiteľov vývinu sociológie. Hovoríme to preto, lebo sú nám známe ťažkosti, na ktoré takéto ambície, ak sú seriózne, nevyhnutne narážajú. Spomenuli sme už ťažkosti, s ktorými je spojené úsilie o identifikovanie samej sociológie ako reality diferencovanej od ostatných kultúrnych a vedných útvarov. Táto identifikácia je totiž i v tejto súvislosti neodmysliteľná, lebo ak chceme vyjadriť postavenie činiteľov vývinu sociológie bez ohľadu na to, či v nej budeme vidieť závisle premennú alebo nezávisle premennú a bez ohľadu na to, či týchto činiteľov budeme vidieť v rámci alebo mimo rámca sociológie, o sociológii by sme mali vedieť, kde začína a kde končí, čo reprezentuje jej vnútorné a čo jej vonkajšie prostredie, prípadne, čo z vonkajšieho prostredia je jej najbližším vonkajším prostredím, schopným dajako na ňu pôsobiť. Je iste nepochybné, že ak nie je možné stotožniť filozofiu, psychológiu, teóriu umenia, právo alebo aj fyziku, so sociológiou, stoja tieto vedy mimo sociológiu a v určitom zmysle ich môžeme pokladať za jej vonkajšie prostredie. To však ďalej znamená, že diferencované postavenie týchto vied a ich vzťah k sociológii ako vzťah vonkajšieho prostredia k nej, otázku závislosti jedných na druhých priamo nastoluje.

Ešte vypuklejšie sa stavia otázka činiteľov vývinu sociológie v jej vzťahu k vonkajšiemu prostrediu danému politic-

kou a ekonomickou situáciou určitého sociálneho systému. Ak zásadne vychádzame z toho, že sociológia je determinovaná danou politickou a ekonomickou situáciou a že jej vývin je dôsledkom pôsobenia politických a ekonomických činiteľov, vedecké vyjadrenie tohto poznatku a jeho empirická verifikácia ostáva pred nami zatiaľ iba ako úloha, ako postulát. Aby sa táto úloha mohla plniť vo forme zistenia kauzálnych vzťahov, muselo by riešeniu tejto úlohy predchádzať identifikovanie parciálnych skutočností, ktoré z celého súboru politickej alebo ekonomickej reality možno ako činiteľov vývinu sociológie usvedčiť. Pravdaže, na takej úrovni bádania v týchto oblastiach ešte nie sme, ba zdá sa, že sa týmto smerom ani neuberáme. Identifikácia zložiek sociálnej reality v takom zmysle, ako ju bolo možné zabezpečiť napr. v oblasti rastlinnej morfológie, alebo živočíšnej fyziológie, organickej, prípadne anorganickej chémie, za týmito disciplínami ďaleko zaostáva. Ba takáto identifikácia zložiek nám chýba aj pri určovaní takeého javu ako je sama sociológia. No a pokiaľ nebudú predbežne vyriešené tieto otázky, nebude ani možné vysloviť vedecky platnú vetu, ktorá by mohla mať operatívny význam v riadiacej praxi. Konštatovanie o celkovej závislosti sociológie od ekonomických alebo politických podmienok mnoho nevysvetľuje. Konkrétna zmena na určitom úseku sociológie môže nastať paralelne s celým radom zmien na rozličných konkrétnych úsekoch ekonomickej alebo politickej reality a pri vyjadrení príčinného vzťahu by malo ísť predovšetkým o vyjadrenie účasti týchto konkrétnych zložiek a ich pôsobenia na daný úsek sociológie.

Akýkoľvek pokus o vedecké vyjadrenie závislosti vývinu sociológie od dajakých vonkajších činiteľov je za súčasného stavu dejín sociológie problematický, hoci vyjadrenie tejto závislosti, ak je zistiteľná, by malo byť jednou z prvoradých úloh dejín sociológie. Urobiť zadosť tejto úlohe možno podľa nášho náhľadu za súčasného stavu naozaj len v rámci konvenčnosti. Potom ale ostáva otvorenou otázka, či je účelné, aby sa stereotypným opakovaním konvenčnej formulácie o všeobecnej závislosti vývinu sociológie od činiteľov politických a ekonomických zvyšoval rozsah textu dejín sociológie.

Za seriózný bolo možné svojho času pokladať pokus štrukturalistov o určenie charakteru zákonitosti vývinu sociálnych javov. Oni totiž vychádzali z predpokladu, že jednotlivé vývinové rady majú svoju špecifickú zákonitosť, imanentnú danému radu, ale okrem toho, že celý vývinový rad je determinovaný činiteľom ekonomickým. Tento predpoklad umožňoval na jednej strane rozvíjať analýzu zmien jednotlivých znakov daného javu priamo na jave samom, a to i vo vzťahu k predchádzajúcim vývinovým fázam determinovaným vlastnými podmienkami, a na druhej strane dával tento predpoklad priestor pre rozvíjanie skúmania celkovej závislosti javu, vývinového radu, od ekonomických podmienok. Avšak akokoľvek teória imanentného vývinu pôsobila podnetne, nemohla sa širšie rozvinúť pre spomenutý nedostatok na úseku identifikovania zložiek jednotlivých sociálnych javov. Zato má podiel na tom, že práve na jej základe možno vypuklejšie skúmať vzťah ľudského činiteľa k jednotlivým vývinovým radom. Vypuklosť tohto vzťahu vystupuje konkrétne napr. na medzidisciplinárnej rovine psychológie a estetiky, kde nadobúda charakter paradoxnosti. Teória imanentného vývinu robí totiž z daného vývinového radu relatívne nezávisle premennú veličinu. Z toho vyplýva, že literárny konzument je v tomto prípade veličinou závisle premennou. Paradoxné je to, že teória imanentného vývinu reformuluje empiricky dokázateľne autokinetický charakter človeka na veličinu závisle premennú a produkt ľudskej autokinézy povyšuje na jej nositeľa. V súvislosti so sociológiou by táto zásada teórie imanentného vývinu znamenala, že sociológia sa vyvíja svojou vnútornou dynamikou a sociológovia sa tomuto vývinu podriaďujú, súc iba nástrojom sebayvyjadrovania sociológie akožto radu s imanentnými vývinovými zákonmi. Systém poznatkov, ktorý je reprezentovaný sociológiou nevznikol nijakou formou samokreácie týchto poznatkov, ale vznikol činnosťou ľudských mozgov, teda kreačnou schopnosťou človeka.

V dôsledku tohto aj vývin, ktorý v časovom slede na sociológii zaznamenávame, môže sledovať určitý cieľ a tento cieľ môže v dôsledku ľudského zámeru nadobudnúť určitý zmysel. Potom ale prestávame hovoriť o vývine a začíname hovoriť o po-

kroku sociológie. Cieľ, ktorý vývin sociológie sleduje je smerovanie k vedeckosti a vedeckosť sociologického myslenia je obsahom zmyslu celého sociologického úsilia. Zmeny, ktorým podlieha sociologická tvorba, hovoria o určitých zákonitostiach v činnosti mozgovej smerujúcej k vytvoreniu systému čo najpravdivejších a najúplnejších informácií. Zmeny a zákonitosti, ktorých štúdium by malo byť úlohou sociológie, mali by sa teda týkať smerovania sociologického myslenia k čoraz vyššej vedeckej úrovni. Záleží iba na tom, či sa s týmto cieľom a s takým zmyslom vývinu sociológie uspokojíme.

5. Dejiny sociológie a metasociológia

Sociológia, ako konečne každá veda je typický sociálny jav. Ak uplatníme pri štúdiu aj sociológie sociologickú požiadavku: študovať každý sociálny jav z hľadiska jeho štruktúry i vývinu, potom je len prirodzené, že štúdium dejín sociológie je treba chápať ako štúdium tohto sociálneho javu v jeho diachronickom priereze. Potom je pravdaže prirodzené i to, že takéto štúdium v diachronickom priereze nie je mysliteľné bez určenia konštitutívnych znakov vnútornej skladby daného sociálneho javu.

Uplatnenie tejto sociologickej zásady na štúdium dejín sociológie nám podstatne uľahčí riešenie niektorých metodologických problémov. Umožňuje nám vidieť, v akom zmysle dejiny sociológie tvoria obsah vlastnej sociológie, ďalej umožňuje vidieť, že ako každý sociálny jav, i sociológia a jej vývin sú podmienené sociálnou aktivitou autokinetických jednotlivcov, ktorých konanie a sebauskutočňovanie prebieha v širokom rozpätí od slepého, nezámerného prejavu slobody cez racionálne zdôvodnený zámer po stav donútenosti. Metasociologické hľadisko nám umožňuje vidieť, že i charakter zákonitosti vývinu sociológie môže nadobudnúť rozličné formy od vývinu po pokrok, a to podľa miery zámernosti, ktorou sa sociologickému mysleniu vtlača cieľ a tomuto cieľu zmysel.

Konečne toto metasociologické hľadisko vedie historika sociológie k tomu, aby si vypracoval určitý pracovný model konštituujuúcich zložiek sociológie s takým zameraním, aby na zmenách týchto zložiek mohol zaznamenávať všetky pravidelnosti, príp. zákonitosti, ktorými sa sociológia

v diachronickom priereze vyznačuje. Vypracovaním a postupným zdokonaľovaním modelu sociológie vo zmysle určenia jej konštituujuúcich zložiek môže historik sociológie podstatne prispieť aj k identifikácii sociológie ako sociálneho javu.

Časť II

Model sociologického myslenia ako základ pre sledovanie zmien vo vývine sociológie

Po predchádzajúcom rozboře nám vyvstáva otázka: Ako ísť ďalej pri plnení konkrétnej úlohy vypracovať dejiny československej, príp. slovenskej sociológie. Na túto otázku odpovedáme tým, že sa pokúsime vypracovať určitý model sociologického myslenia a že prácu na dejinách sociológie viažeme na tento model.

Ako je všeobecne známe, veda, a v jej rámci i sociológia, je javom sociálnym. Má stránku statickú, ale k jej poznaniu je potrebné štúdium aj jej stránky dynamickej. Uplatňovanie len statického hľadiska pri jej štúdiu viedlo k nejednému nesprávnemu postoju týkajúcemu sa vedeckosti a nevedeckosti tej alebo inej sociologickej orientácie a malo za následok nejednenie pokus vyradiť z vedy také systémy, ktoré odporovali určitej zabsolútnenej pozícii. Sociológia napr. organicistov nebola sociológiou pre psychologov a sociológia psychologov nebola vedeckou sociológiou pre sociologistov, atď. To sťažovalo riešenie aj nejednej otázky týkajúcej sa dejín sociológie. Preto sa vidí byť oveľa plodnejším taký postup, pri ktorom necháme pred sebou defilovať všetko to, čo sa doteraz na úseku sociologického myslenia vytvorilo a čo sa tu v časovom slede doteraz vyskytlo. Umožní nám to sledovať pretrvávajúce určité základné skutočnosti sociologického myslenia a zaznamenávať ich kvalitatívne i kvantitatívne zmeny. Podľa nich budeme môcť zaznamenať určitý vývinový trend v samom sociologickom myslení a podľa nich budeme môcť potom určovať aj mieru pokrokovosti a inovačného prínosu každého autora, prípadne jeho diela.

Pravdaže, dovolávanie sa diachronického prístupu k sociológii neznamena nijaké zásadné odvracanie sa od výsledkov dosiahnutých statickým prístupom k nej. Naopak, je treba osobitne podčiarknuť, že historik sociológie je nevyhnutne viazaný

na poznatky dosiahnuté takýmto prístupom k jej štúdiu. Bez neho by nebolo možné uplatňovať ani diachronický prístup.

Určitá zvláštnosť tu vystupuje do popredia tým, že uplatňovaním požiadavky diachronického snímkovania sociológie nás viac orientuje na sociologické myslenie než na samu sociológiu, ktorú možno z tohto hľadiska pokladať za produkt sociologického myslenia. Preorientovanie sa zo sociológie na sociologické myslenie má pre nás predovšetkým ten význam, že sociologické myslenie možno jednoznačne chápať ako proces, kdežto sociológia má stále svoju podobu staticky vyjadrenú v konkrétnych dielach.

Z toho pre nás vyplýva veľmi dôležitá výhoda. Na myslení ako procese možno totiž zaznamenávať spôsob, rozsah, i intenzitu zmien i bez zreteľa na to, akej tematiky sa obsah myslenia týka. To nám umožňuje objektívnejšie sledovať smerovanie sociologického myslenia k určitému ideálu vedeckosti. Pravdaže, predpokladá to mať k dispozícii konkrétny model, v ktorom by boli určené základné, konštitucionálne prvky sociologického myslenia.

Domnievame sa, že týmito základnými prvkami — ako sme to už uviedli v úvodnej časti referátu — sú:

1. Voľba bádateľského predmetu, resp. obsah snímkovania sociálnej reality a stavanie sociologickej problematiky.
2. Aplikácia metód snímkovania sociálnej reality a spracúvanie zozbieraného materiálu.
3. Pozícia snímkovania sociálnej reality.
4. Stupeň a spôsob sociálnej angažovanosti bádateľovho myslenia.

Sú to prvky, ktoré sú určitým spôsobom a v určitej podobe zastúpené v sociologickom myslení každého bádateľa a dovoľujú toto myslenie charakterizovať v dostatočnej miere bez toho, aby museli byť definitívne vyriešené napr. všetky otázky súvisiace s diferenciáciou spoločenských vied. Okrem toho, tieto základné prvky nám umožňujú diferencovanejšie sledovať zmeny v sociologickom myslení a umožňujú toto myslenie aj určitým spôsobom diagnostikovať. Na ich základe možno určiť, v čom sociologické myslenie v danom období, prípadne u daného autora vyniká a v čom zaostáva. Hodnote-

nie z vývinového hľadiska je možné takým spôsobom, že za vývinový priestor, do ktorého budeme potom zaraďovať jednotlivé prípady, zvolíme si priestor vymedzený stavom jednotlivých prvkov na začiatku 19. storočia a stavom, ktorý vykazujú tieto prvky v súčasnosti. Pritom je treba brať na vedomie, že rozvoj jednotlivých prvkov neprebíhal rovnomerne, ani rovnakým tempom a že práve v rozdielnosti vývinového stupňa jednotlivých zložiek a ich vzájomného pomeru sa prejavuje špecifickosť sociologického myslenia tak u jednotlivých autorov ako aj období.

Venujme aspoň v krátkosti pozornosť rozvoju tu uvedených prvkov, zložiek sociologického myslenia v našich dejinách.

1. Voľba bádateľského predmetu, resp. obsah snímkovania sociálnej reality a stavanie sociologickej problematiky

Ako v rámci celosvetovom, tak aj v rámci československom voľba bádateľského predmetu, resp. to, čo tvorí obsah snímkovania sociálnej reality, ako aj stavanie sociologickej problematiky, vykazujú neobyčajne široké a pestré rozpätie. Toto rozpätie môžeme sledovať na dvoch rovinách: na rovine identifikácie a na rovine komplexnosti. Otázkou tu je, čo sa bádateľsky snímkuje a do akej miery je snímkaný predmet vzhľadom na sociálnu realitu ako realitu „sui generis“ reprezentatívny. Do akej miery v ňom vystupuje plnosť a adekvátnosť sociálnej špecifickosti. Ako sa to u jednotlivých autorov prejavuje, to vidieť vo veľkej miere na významovom poli už základných používaných pojmov. U niektorých autorov je toto pole iba všeobecne, neanalyzovane stanovené terminológiou hovorovej reči a na úrovni bežného kontaktu s ľuďmi. Preto aj pojmy, ktoré oni používajú, majú síce význam pre celkovú konverzačnú orientáciu, ale vo vedeckom myslení sú málo použiteľné a vyžadujú vysoký stupeň logickej tolerancie.

Na druhej strane sú však autori, — a oni určujú cestu zvedečtovania sociologického myslenia, — ktorí významové pole svojich pojmov dopracúvajú na základe odbornej identifikácie sociálnej reality. Odborná identifikácia pozostáva z vymedzenia hraníc a znakov, ktorými je sociálna realita ako špecifický útvar reality vôbec daná, ako i zo zistenia jej zložiek,

určenia ich vzťahov a jej zaradenia v globálnom útvere sociálnej reality.

Naši autori sa už v predsociologickom období snažia snímkať sociálnu realitu ako čosi špecifického a predpokladajú existenciu jej nadindividuálneho charakteru. No typické pre celé toto obdobie je to, že títo autori sa v ňom pokúšajú vy-diferencovať sociálnu realitu iba v tých najvšeobecnejších črtách a len postupne tu dochádza k presnejšiemu formulovaniu toho, čím a ako je táto realita daná. Z celkového komplexu globálnej sociálnej reality si potom postupne jednotliví autori vyberali určité úseky a snažili sa ich vyjadriť kategóriami, ktoré im poskytovala vtedajšia veda a ich vlastná vedecká výslosť.

Tak pre našich osvietenských racionalistov, akými boli Tešedík, Berzeviczy, Feješ a Schwartner, východiskovým útvárom pre štúdium sociálnej reality bol štát. On bol garantom blahobytu, i prameňom biedy, a on bol i tým, čo záviselo od ľudí, konkrétne od tých, ktorí ho spravovali a ktorí v ňom plnili určité úlohy. Podstata štátu im bola podľa Rousseaua daná spoločenskou zmluvou, ktorú mlčky, ale zámerne uzavreli jednotlivci medzi sebou, aby dali základ spoločnému orgánu, ktorý by realizoval ich záujmy. Javy, ktoré hovorili o normálnosti a abnormálnosti sociálnych pomerov, boli týmto osvietencom: morálka, právo, vzdelanosť, a zložky, ktoré sa na týchto javoch účastnili, boli spoločenské stavy. Z týchto stavov najvýznamnejšie postavenie podľa našich osvietenecov zaujímali sedliaci, na ktorých visela výživa, ale i celá daňová farcha štátu. Preto i sociálna realita, ktorú naši osvietenští racionalisti volili za predmet svojho záujmu, bola bezprostredná realita najpálčivejších, i administratívne riešených sociálnych otázok týkajúcich sa sedliaka a dediny.

Obdobie nášho romantického obrodenia je v mnohom ohľade vyslovenou negáciou osvietenského prístupu k sociálnej realite. Štúr, ale i Palacký, ktorí sa v tomto ohľade opierali na Hegelovu filozofiu, pristupovali k sociálnej realite ako k forme sebarealizácie absolútneho ducha. Bytie a celá sociálna realita im boli akoby stiahnuté obručou objektívnych, na individuálnych zákonoch sebauvedomovania ducha smerujúceho k slobode. Sebausku-

točňovanie ducha malo svoje prirodzené formy a v dôsledku toho bádateľským programom sa stalo hľadanie toho prirodzeného. Takéto prirodzené útvary nachádzali naši romantici v národoch, v ich reči, umení, hlavne v ich ľudovom umení a v náboženstvách a pri štúdiu týchto javov sa zaujímali hlavne o možnosti ich plného rozvoja.

Avšak roky štyridsiate, plné revolučných pohybov, vystriedali toto rojčenie vo výšinách absolútneho, či objektívneho ducha a už našich štúrovcov uzemnilo do veľkej miery hnutie radikálnych demokratov, ktorí videli sociálnu realitu v drobných chatrčiach a v celkom reálnych formách boja širokých mas o uchovanie holej existencie a o zabezpečenie najzákladnejších životných podmienok. Je to sociálna realita Sabinu, Friča, ale i Klácela, Arnolda a iných, a na Slovensku zase sociálna realita Janka Kráľa, Štefanoviča a iných. Bola to realita videná bez akejkoľvek spätosti s dajakou zákonitou štruktúrou, ale zato realita, z ktorej vyrážala obrovská, i keď utopistická viera v nastolenie spravodlivosti pre všetkých, ale hlavne pre trpiacich ľudí.

Potrebu chápať sociálnu realitu odbornejšie, na vyššej úrovni začal nastolovať G. A. Lindner. Chcel by sa sociálnej reality zmocniť v jej celom rozsahu. To ho oproti radikálnym demokratom posúva znova smerom k vyššej abstrakcii a už sa nesnaží snímkať napr. konkrétnu skutočnosť vykorisťovania chudoby, ani nesnímkuje problematiku všeobecného volebného práva, ale orientuje sa na problematiku obecného typu spoločnosti. Problematika typu spoločnosti ako takej, teda spoločnosti v najvšeobecnejšom význame ho zaujíma a pre štúdium tejto obecnej spoločnosti buduje aj systematickú vedu. Aké javy ho na spoločnosti zaujímali, o tom hovoria aj tri základné časti jeho novej vedy, a to: fyziológia spoločnosti, sociálna psychológia a politická psychológia. Pravdaže, táto koncepcia ho zaviedla na pozície redukcionistické, ktoré v našom prostredí nemalou Masarykovou zásluhou nedosiahli uplatnenie.

Masarykovský, tzv. kritický realizmus snímkuje zo sociálnej reality skôr vo zmysle tradícií racionalistických a tradícií radikálnych demokratov než vo zmysle tradícií romantických obrodencov a prí-

padne vo zmysle Lindnerovej koncepcie. Z Palackého mu ostal záujem o zmysel národných dejín, ale široké syntetické koncepcie sociálneho vývinu odmietal. Zameriaval sa viac na štúdium sociálnej statiky na konkrétnu sociálnu problematiku, zákonitosti, ale ako Masaryk v *Rukoväti sociologie* (s. 736) hovorí „Otázka po zákonech historických a sociálnych je tedy podstatně psycho-logickou“. Snímkovanie sociálnej reality vo zmysle kritického realizmu je kompromisom, ktorého cieľom bolo hamovať krajný individualizmus, ale i krajný objektivizmus.

Obdobie rozvoja sociológie po r. 1918 je poznačené do veľkej miery Masarykovým kriticismom, ale už začínajú dozrievať pokusy o vedecké modelovanie sociálnej reality. Hľadá sa spôsob na jej vymedzenie v jej globálnej podobe, ako to vidíme v systéme Chalupného, ktorý sa snaží usústaviť celú sociálnu skutočnosť, ale hľadajú sa formy ešte obecnnejšieho chápania sociálnej reality, a to vo viac-menej explicitne vyjadrenej podobe, ktorú nachádzame napr. u Bláhu v jeho modeli tzv. federatívneho štruktúrneho funkcionalizmu. Významný príspevok v tomto zmysle treba vidieť aj v diele príslušníkov Kráľom vedeného Pražského sociologického kruhu, kde napr. Machotka videl sociálnu realitu už výrazne v kategóriách vedeckého modelu.

Pre dejiny sociológie v Československu je charakteristické, že, aj keď veľká väčšina publikovaných štúdií sa snažila nevýkročiť z tradične postulovaného kritického realizmu a registrovala sociálnu realitu a jej výseky v ich hovorove tradovanej, teda nie vo vedecky identifikovanej podobe, predsa len tu boli už vážne pokusy a príspevky k postupnému vedeckému vydifferentencovaniu sociálnych javov v ich funkčnej spätosti so sociálnym systémom ako verifikovateľnou realitou a v ich začlenení do všeobecnejších sociálnych vzťahov a procesov. Voľba predmetu sociologického bádania v jeho empiricky i teoreticky vydifferentencovanej podobe vzhľadom na globálny sociálny systém a jeho fungovanie je zatiaľ stále ideálom i pre súčasnú bádateľskú prax a sociologické myslenie vôbec. Vyspelosť sociologického myslenia v tejto zložke, v tomto prvku, sa právom posudzuje podľa toho, do akej miery sa autor tomuto ideálu priblížil.

2. Aplikácia metód snímkovania sociálnej reality a spracúvanie zozbieraného materiálu

Druhú významnú zložku charakterizujúcu sociologické myslenie vidíme v aplikácii metód. Pod aplikáciu tu všeobecne rozumieme hodnotenie metód, spôsob ich používania, ale aj ich dopracúvanie. Pokiaľ ide o metódy samy, tu máme na mysli tak metódy snímkovania reality, ako aj metódy spracúvania materiálu.

Varianty tejto zložky možno zaznamenať v rozpätí od aplikácie metód filozofického myslenia po aplikáciu špecifických metód a techník vypracovaných a dopracúvaných paralelne s rozvojom sociologickej problematiky. Pre dejiny sociologického myslenia v Československu je charakteristické, že už v období osvietenského racionalizmu badať zásadný odklon od rýdže špekulatívnych rozborov sociálnej reality. Naopak, pre toto naše obdobie je veľmi charakteristická orientácia na snímkovanie sociálnej reality empirickými metódami. Berzeviczy, Schwartzner, Feješ, pracujú s plným využitím existujúcich štatistík a Ján Feješ dokonca už v r. 1807 uskutočnil u nás prvý empirický výskum a zameral ho na problematiku žobrákov. Použil na to vopred plánovaný rozhovor. V tomto období je síce badať celkovú atmosféru, v ktorej osvietenstvo postuluje rozumové rozvíjanie aj náboženských poučiek a teda neprekvapuje, keď empirické metódy sa tu splietajú s deduktívnym výkladom, ktorým sa autori snažia zakončiť svoje empirické poznatky v metafyzických pravdách. Avšak celkove badať už v tomto období výraznú tendenciu prispôbovať kategórie metafyzického myslenia poznatkom opierajúcim sa na empirickú skutočnosť.

Obdobie romantického obrodovania u nás nepozná empirický spôsob snímkovania sociálnej reality v takej podobe, ako ho vypracovali osvietenski racionalisti. Im kontakt so sociálnou realitou zabezpečuje priame pozorovanie a osobná skúsenosť. V rámci tejto skúsenosti opornými bodmi pre tvorenie poznatkov sú iba viac-menej náhodné skutočnosti, ktoré majú iba ilustračnú hodnotu.

Priklon k systematickému zbieraniu údajov, ktoré by vyjadrovali plný obraz o sociálnej realite nenachádzame ani u radikálnych demokratov. Aj tu sa sociálna realita snímkuje iba ilustračne. Na empi-

rický materiál štatistického charakteru sa začína až sto rokov po osvietenskom období orientovať Masaryk a Foustka. Zato však v období medzivojnovom sa stáva štúdium empirického materiálu priamo i v teréne všeobecnou požiadavkou. V tomto období sa začína rozvíjať aj systematický záujem o metodologické problémy v celej ich šírke. Na rovine metodologickej sa rozvíja podľa nášho náhľadu aj ťažisko sporov medzi Pražským a Brnenským sociologickým kruhom. Nešlo tu len o prísne striehnutie nad dodržiavaním pravidiel týkajúcich sa používania existujúcich metód sociologického výskumu v teréne, ako ich formuloval napr. Machotka vo svojej štúdii *K sociologii rodiny*, a ako sa to prejavilo napr. v boji o Obrdlíkovu štúdiu *Povolání a veřejné blaho*, ale máme tu na mysli i metodologickú problematiku súvisiacu s úsilím o vybudovanie sociológie ako syntetickej sociálnej vedy. Ako je známe, Pražský kruh sa usiloval k tejto syntéze dospieť induktívne, opierajúc sa na výsledky bádania v jednotlivých sociálnych vedách, kým Brnenský kruh sa o túto syntézu usiloval viac-menej deduktívne z pozície sociálnej filozofie.

Na úseku aplikácie metód treba osobitne zaznamenať aj inovačný prínos, ktorý možno vidieť v Ullrichom vypracovanej a Pražským kruhom, ba dokonca aj Štefánkom akceptovanej a propagovanej tzv. komponentálnej metóde.

V období medzivojnovom badať u nás zovšeobecnené používanie empirických metód výskumu v teréne, ale metodika spracúvania získaného materiálu ostáva celkove ďaleko za úrovňou v štatistike rozpracovaných metód.

3. Pozícia snímkovania sociálnej reality

Ako tretia zložka nášho modelu sociologického myslenia vystupuje pozícia snímkovania sociálnej reality. Pozíciou snímkovania tu rozumieme prístup, ktorý charakterizuje bádateľa po stránke jeho ideologickej orientácie, jeho vedeckej vyspelosti, jeho náročnosti na vedeckú úroveň bádania a jeho bádateľský zámer. Určitú pozíciu v tomto zmysle zaujíma každý sociológ a teda určitý jej variant môžeme zaznamenať v každom prípade.

Ide o zložku, ktorá je takisto neodmysliteľná pri skúmaní procesu zvedechovania sociologického myslenia. Umožňuje nám

sledovať nielen samu ideologickú orientáciu autorov podľa základného triedenia do skupiny materialisticky alebo idealisticky orientovaných, do skupiny buržoáznych a marxistických sociológov, ale umožňuje nám sledovať aj proces zvedečovania samého ideologického zamerania u daného autora.

V rámci vedeckej vyspelosti jednotlivých autorov tu sledujeme kritériá vedeckosti, s ktorými sa autori sami stotožňujú a podľa ktorých sa správajú. Ide o kritéria, podľa ktorých každý autor sám posudzuje správnosť, spoľahlivosť a pravdivosť poznatkov a celých ich systémov. Stredovek videl takéto kritérium v dôkaz, že daný alebo získaný poznatok je v súlade s dogmami platného cirkevného učenia, resp., že týmto dogmám neodporuje, ale naopak, že z nich vyplýva. I vedecky muselo by platné to, čo bolo platné dogmaticky. Zákonitosť sa odvodzovala od pôsobenia antropomorficky chápanej prírody, ktorá sa kládla ako určitý medzičlánok medzi prvú príčinu a človeka, a len postupne sa zákonitosti v sociálnej oblasti začali vyvodzovať z charakteru sociálnych javov samých. Táto požiadavka bola v našej sociológii medzivojnového obdobia teoreticky celkovo už udomácnená, ale v praxi dogmatizmus pretrvával.

Náročnosť oproti úrovni vedeckého bádania možno ďalej vidieť v rozpätí od vedomého uplatňovania kritičnosti, ako nám je známe z obdobia osvietenského racionalizmu, cez konfrontáciu poznatkov s existujúcimi systémami poznatkov, až po teoretickú a empirickú verifikáciu, ktoré sa operajú na výsledky kvalitatívnej, i kvantitatívnej analýzy skutočnosti. Aký význam sa pripisoval verifikácii poznatkov poznatkami zaradenými do väčších systémov, to vidieť napr. u L. Štúra, ktorý analytickú kritičnosť osvietenských racionalistov vyhlasuje za prejav „ledafilezofov“, ktorí nevedia pochopiť „celkový plán histórie sveta“, plán, v ktorom príroda i duch tvoria veľkolepú jednotu. Požiadavka verifikácie poznatkov na základe kvalitatívnej a kvantitatívnej analýzy skutočnosti sa presadzovala v našom sociologickom myslení len pozvoľna. Ba dodnes je ešte zakorenená zvyklosť uspokojovať sa s kritičnosťou, ktorá sa opiera viac na zrenie, na evidenciu mysliaceho

bádateľa než na konfrontáciu s materiálom.

Konečne pozíciu snímkovania sociálnej reality charakterizuje aj bádateľský zámer autora. Tu sa môžeme stretnúť s nenáročným úsilím o popis a systematické učlenie pozorovaných skutočností, ale môžeme sa tu stretnúť aj s veľmi náročným úsilím bádateľov o čo najplnšiu identifikáciu sociálnych javov, o vypracovanie modelov sociálnej reality, o zistenie vnútornej väzby ich zložiek, ako aj o zaznamenanie a vyjadrenie kauzálnych vzťahov medzi jednotlivými javmi a pod. Na tomto úseku, ako vidieť, existuje naozaj veľmi široké rozpätie. Pozíciu snímkovania si môžu autori uviedomovať, i neuvedomovať. Podľa toho potom, v akej miere im na jej vyjasnení záleží, možno očakávať aj zámerný prínos ku zvedečovaniu sociologického bádania.

4. Stupeň a spôsob sociálnej angažovanosti bádateľovho myslenia

Konečne, ako štvrtú zložku modelu sociologického myslenia sme zvolili stupeň sociálnej angažovanosti. Je síce známe, že už Comte dal sociológii do vena úlohu poznávať za tým účelom, aby bolo možné predvídať a na tomto základe ďalej upravovať i sociálnu prax. Takisto je známe, že Marx výslovne postuloval pomoc vedy pri pretváraní spoločnosti. Avšak vo všetkých fázach sociologického myslenia sa tento postulát nechápal ani rovnako reálne, ani rovnako intenzívne. Naopak, vidíme tu uplatňovať sa v širokom rozpätí varianty od čistého scientizmu vyplývajúceho z krajného objektivismu cez umiernený pozitivizmus až po krajný revolučný aktivizmus vyvierajúci z nezlomnej viery v pravdivosť vlastného subjektívneho poznania.

Vedecký objektivismus vo svojich krajných dôsledkoch znamená toľko, že poznanie a teda aj veda sú iba pasívnym odrazom objektívnej reality a pôsobenia jej zákonov, pričom tieto zákony sú imúnne oproti zámernosti jednotlivca. Zmysel vedeckého poznania je tu daný len ako obohatenie myslenia, t. j., ako veda pre vedu. V takejto čistej podobe sa u nás scientizmus nevyskytoval a jednotliví autori, ako napr. Feješ, v novej dobe príslušníci Pražského kruhu, boli z neho usvedčovaní násilne.

Frotipólom krajného objektivismu je subjektivistický revolučný aktivizmus, ktorého teoretickým základom býva dogmatizmus a praktickým dôsledkom častá deformácia sociálneho vývinu. Typické pre tento typ je uplatňovanie sociálnej angažovanosti akéhokoľvek, teda neraz neverifikovaného poznania.

Ideálu vedeckosti sa najviac blíži sociologické myslenie, ktoré predpokladá oprávnenosť sociológie angažovať sa, až keď dosiahne úroveň vedeckej dopracovanosti. Na tomto stupni sociologického myslenia sa stretávame s odmietaním praxe, v ktorej základom pre sociálnu aktivitu sú neraz improvizované, neverifikované poznatky, vydávané za vedecké.

Okrem bezprostrednej spätosti sociologického myslenia so sociálnou aktivitou nás na sociálnej angažovanosti zaujíma aj jej motivácia. Na dnešnej úrovni historického bádania je ešte ťažké hovoriť o tom, či existuje dajaká dokázateľná následnosť jednotlivých druhov sociálnej motivácie a či si vôbec autori uvedomovali potrebu motiváciu svojej angažovanosti dajakou dotvárať. No je nepochybné, že motivácia spoločenskej angažovanosti sa dá u autorov vysondovať, že sa u nich z prípadu na prípad mení a že môže byť pre nich, tak ako aj pre celé obdobie alebo skupinu, typická.

Zásady autonómnej morálky kantovského typu, postavenej na slobode mravného konania a vyvierajúcej z úcty k obecnému zákonu podľa kategorického imperatívu: „Konaj tak, aby zásada tvojho konania sa stala obecným zákonom“, sa tu strieda s motiváciou eudaimonistickou a utilitaristickou, ktoré sa zase opierajú na predpoklad, že ľudské konanie má smerovať ku zabezpečeniu a stálemu zvyšovaniu všeobecného blaha. Avšak v angažovanosti sociologického myslenia sa okrem týchto variantov striedajú aj motivácie individualistické, i kolektivistické a socialisticko-humanistické.

V motivácii sociálnej angažovanosti sociologického myslenia možno plným právom vidieť aj chápanie významu, aký pripisuje autor bádateľskej činnosti.

Záver

Zápas o zvedčovanie sociológie sa odohráva na všetkých zložkách sociologického myslenia. Pravdaže, nie rovnomerne. Na-

opak, je neraz až prekvapujúce, aké rozdiely sú v úrovni týchto zložiek a ako ťažko sa vyrovnávajú u niektorých autorov zaostávajúce prvky. Prekvapujúcou je skutočnosť, že napr. práce osvietených racionalistov — keď si odmyslíme ich archaický štýl — vykazujú bezmála takú úroveň, s akou sa stretávame v jednotlivých znakoch u autorov z veľmi pokročilých období. K takémuto záveru prichádzame pri porovnávaní štúdií o dedinskej problematike, ako ju spracúvali osvietení, a ako sa s ňou stretávame v úvahách sociológov z medzivojnového obdobia. Takisto prekvapuje aj charakter Schwartznerových prác v porovnaní so sociografickými štúdiami Štefánkovými. Inokedy zase prekvapuje veľmi náročné stavanie sociologickej problematiky sprevádzané zotrvávaním na málo prieborných metódach alebo na máloprieborných pozíciách snímkovania. To je napr. nepochybne najlepšia štúdia I. A. Bláhu Sociologie intelligence.

Sledovanie zmien vo vývine sociologického myslenia podľa týchto štyroch prvkov má určité prednosti aj pre vypracúvanie monografických štúdií. Poskytuje pevný rámec pre systematickú charakteristiku a detailnejšiu analýzu sociologických diel, širšie pole pre porovnávacie štúdium a hlavne použiteľnosť na tomto základe vypracovaných monografických štúdií pri spracúvaní systematických dejín našej sociológie. Biografické štúdie bez podobnej požiadavky by sa mohli ľahko stať nekritickou glorifikáciou, alebo naopak, nedostatočným odborným zhodnotením daného autora, čím by i sama monografia strácala na svojej heuristickej hodnote.

Model sociologického myslenia s uvedenými štyrmi konštitutívnymi zložkami môže byť diskutabilný. Možno ho azda aj ďalej dopracovať i z hľadiska jeho úplnosti, i z hľadiska reprezentatívnosti týchto zložiek pre charakteristiku sociologického myslenia. Možno konečne vyslovovať pochybnosti aj o správnosti predpokladaných vývinových tendencií a ich podoby v jednotlivých vývinových štádiách, najmä v tom zmysle, či každé nasledujúce vývinové štádium sa má chápať ako vysporiadanie sa so štádiami predchádzajúcimi. Ani my nevidíme v uvedenom modeli dajaké konečné riešenie.

Uviedli sme ho preto, aby sme získali vôbec určitý podklad pre vyjasnenie metodických otázok týkajúcich sa prác na dejinách sociológie. Kdesi a určitým spôsobom začať treba. Najmä, ak cítíme potrebu podávať dejiny sociologického myslenia náročnejšie, než je časove usporiadaný anotovaný súpis sociologickej literatúry s krátkymi doplnkami o životopisných údajoch.

Sme toho názoru, že dožadovanie sa konfrontácie sociologického myslenia podľa uvedeného modelu nevylučuje štúdium mnohofunkčnej závislosti sociologického myslenia z titulu akýchsi výlučných zákonitostí imanentného vývinu sociologického myslenia ako dakajého uzavretého sociálneho systému. Sme však toho náhľadu, že na štúdium závislosti sociologického myslenia od iných vývinových radov je treba najprv zaregistrovať a vyjadriť zmeny, ktoré sama sociológia v časovom slede zaznamenala. Po identifikácii týchto zmien, možno začať aj s úspešným skúmaním ich príčin. Ak sa teda orientujeme na zisťovanie zmien na rovine sociológie, je to iba z metodických príčin.

K účasti na riešení týchto, a vlastne všetkých metodologických problémov dejín sociológie vyzývame aj touto cestou čo najširší kruh pracovníkov. Do tejto práce voláme preto, lebo doba nás nemilosrdne núti bdieť nad programovým zvedečovaním nielen sociológie, ale aj dejín tejto našej, takým obrovským spoločenským dosahom poznačenej spoločenskej vedy.

Резюме

А. Гирнер: Методологические проблемы истории социологии с особым вниманием к истории чехословацкой социологии

При научной разработке истории социологии предполагается кроме иного и разрешение целого ряда методологических вопросов. Такими являются вопросы, связанные с определением и применением принципов, которые должны быть обязывающими при разработке конкретной истории. Их можно разделить на две группы. В первую группу можно зачислить вопросы, в которых уже в различных позициях ведется дискуссия. Такими вопросами являются: 1) Вопрос предмета истории социологии. 2) Вопрос критерий научности анализированных трудов. 3) Вопрос оценки развития социологии. 4) Вопрос закономерности в развитии социологии и 5) Вопрос истории социологии с точки зрения метасоциологии.

Вторую группу создают вопросы, касаю-

щиеся разработки и применения модели социологического мышления, которого составные части служили бы основой анализа и оценки каждого автора и его труда. Речь идет о следующих составных частях: 1) Выбор исследовательского предмета или же содержание рентгенирования социальной реальности и построение социологической проблематики. 2) Применение методов рентгенирования социальной реальности и разработка материалов. 3) Положение рентгенирования социальной реальности и 4) Степень и способ социальной ангажированности мышления исследования.

Вопрос, что должно служить предметом истории социологии усложняется с одной стороны тем, что социология не так ясно уже отчетлива по сравнению с иными общественными науками и не совсем ясно соблюдается принцип, что при изучении истории речь идет об изучении закономерностей, которые можно на определенном явлении отмечать. Если историк социологии вскрывает такие закономерности в социологическом мышлении, ему необходимо предоставить и право, чтобы социологов в определенном смысле обнаруживать и мог обнаруживать в рядах работников других общественных наук. Поскольку речь идет о критерии научности анализированных трудов, тут на месте, если после институционализации социологии включаются в историю социологии только труды профессиональных социологов или же профессиональных научных работников, а не труды беллетристического или журналистического характера.

Если принять во внимание, что социология выделялась из философии, само собой разумеется, что и ее до сих пор существующее развитие имеет некоторые общие черты с историей философии. Ее история не является односторонним процессом, но наоборот усилие по выявлению социальных закономерностей развивается в социологии во многих направлениях. Поэтому было бы неправильным исключать из истории социологии те направления, которые можно с определенной точки зрения считать «ненаучными» и наоборот, и тут необходимо изучать закономерности, на основе которых произошли отдельные социологические ориентировки.

Если социологию дифференцировать от остальных общественных наук, это не значит, что у нее характер замкнутой социальной системы и что закономерности ее развития являются имманентными в целом объеме. Амбицией историков социологии является и то, чтобы найти деятелей ее развития. Несомненно историки должны их искать и в среде, находящейся вне социологии. Если необходимо сначала изучать изменения в самой социологии, это только потому, чтобы легче найти деятелей для возникновения того, что уже как определенный вариант идентифицировано.

Из метасоциологической точки зрения социология является тем самым социальным явлением как и остальные. Следовательно имеет свою статистическую и динамическую сторону. Для истории социологии необходимо потом разработать модель конститутивных элементов социологического мышления и применять его при наблюдении за изменениями, появляющи-

мися в временном ходе во всех элементах, во всех составных частях.

Первую составную часть этой модели, следовательно то, что автор при рентгенировании социальной реальности считает содержанием, ядром этой проблематики, мы можем видеть в двух плоскостях: в плоскости идентификации и комплексности. В плоскости идентификации мы встречаемся с авторами, которые социальную действительность воспринимают в ее научно неанализированном подобии и удовлетворяются терминологией, которая хотя может предоставить всеобщую конверсионную ориентировку, но требует высокой степени логической терпимости. Научно известным является случай научных работников, которые смысловое поле используемых понятий дорабатывают на основе спейсидентификации данной социальной реальности. Это фактически и есть путь, ведущий к тому, что социологии придается научных характер.

На участке аппликации методов можем наблюдать отголоски философских точек зрения в социологии, как и усилие поставить социологию на собственную методологическую основу. Здесь важно не только самое применение эмпирических методов, но принимается во внимание и самое решение методологических вопросов и инновационная заметка для подтверждения социологических методов.

Под словом рентгенирование подразумеваем приступ, характеризующий исследователя по линии его идеологической ориентировки, по линии его научной зрелости, его требовательности к научному уровню исследования и его исследовательское намерение. Для развития социологии и ее направления к научности имеет решительно иное значение приступ автора, не имеющего высших научных амбиций нежели описать и рассортировать определенный социологический материал. Несомненно иное значение имеет работа автора, приступающего к материалу критически и с амбициями разработать модель изучаемой социальной реальности с ее внутренними распределениями, функциональной зависимостью и включением в глобальную социальную систему.

При наблюдении за четвертым элементом, четвертой составной части социологического мышления, речь идет о заметке, касающейся решения вопроса, когда социология является обоснованной, чтобы стать основой социальной практики. Этот вопрос важен уже потому, что в социологию включается множество сведений гипотетического, даже прямо ненаучного характера, вытекающего из догматизма или субъективистической ангажированности.

Применение упомянутой модели, хотя нельзя ее пока считать окончательной, может помочь при установлении тренда развития в социологии в довольно широком объеме. Оно может быть полезно при справедливой оценке отдельных авторов и их трудов и с другой стороны может восприниматься случайному не критическому окружению ореолом некоторых авторов. Упомянутая модель может служить и пособием при разработке монографических научных статей, из которых нужно было бы исходить при работе историков всеобщей социологии.

Summary

Alexander Hirner: Methodological Problems of the History of Sociology with Particular Respect to the History of Czechoslovak Sociology

In the scientific elaboration of the history of sociology also the solving of a great number of methodological problems is necessary. These are problems connected with the determination and application of principles obligatory for the process of elaborating a concrete history. They may be divided into two groups. In the first group it is possible to classify questions which are already being discussed from various standpoints. These are: 1. The problem of the subject matter of the history of sociology. 2. The problem of the criterion determining the scientific character of the analysed works. 3. The problem of evaluating the development of sociology. 4. The problem of laws regulating the development of sociology. 5. The problem of the history of sociology from the viewpoint of metasociology.

The second group is formed by problems concerning the elaboration and application of the model of sociological thinking the components of which would represent a basis for analysing and evaluating each author and his work. The following components are in question: 1. The choice of the research subject, or the contents of sampling social reality and of determining the sociological problems. 2. The application of the methods of sampling social reality and of elaborating the material. 3. The position of sampling social reality. 4. The degree and the kind of social involvement in the researcher's thinking.

The problem of what should be the subject of the history of sociology becomes complicated by the facts that sociology is not clearly defined in comparison with other social sciences and that the principle according to which the study of history implies the study of the laws which can be revealed in a particular phenomenon is not sufficiently respected. As the historian of sociology reveals such laws in sociological thinking, it is necessary to leave him the right to "discover" sociologists in a certain sense and to enable him to "discover" them also among the members of the other social sciences. As regards the criterion of the scientific character of the analysed works, it is advisable — after the institutionalization of sociology has taken place — to include in the history of sociology only the works of professional sociologists or those of professional scientists and not works of fiction or journalism.

When taking into consideration the fact that sociology has detached itself from philosophy, it becomes comprehensible that also its development until now shares some characteristics with the history of philosophy and that its history is not a process orientated in one direction but that here the effort to discover social laws develops in many directions. This is why it would not be correct

to rule out of the history of sociology the trends that, from a certain standpoint, could be regarded as "unscientific" and, on the contrary, it is necessary even here to study the laws forming the basis from which the separate sociological orientations proceed.

The differentiation of sociology from the rest of social sciences does not imply that it bears the character of a closed social system and that the laws of its development are immanent in the whole extent. The historians of sociology must aim at finding the agents of its development; it stands without doubt that they must look for them even in the environment outside sociology. If, in spite of all this, changes in sociology itself must be studied in the first place, this is done only in order to make easier the search for the factors responsible for the emergence of that which has already been identified as a certain variant.

From the metasociological viewpoint, sociology represents a similar social phenomenon as all the others. It has, therefore, both its static and its dynamic aspect. The history of sociology thus requires the elaboration of a model of the constitutive elements of sociological thinking and the application of this model in studying all the components of the changes gradually occurring in all the elements in a sequence of time.

The first component of this model — i.e. that which the author, in sampling social reality, views as the contents, as the core of these problems — can be traced at two levels: at the level of identification and at that of complexity. At the level of identification we come across authors who accept social reality in its scientifically not analysed form and are satisfied with a terminology which may perhaps offer a general conversational orientation but requires a high degree of logical tolerance. Scientifically significant is the case of scientists who complete the semantic field of the current concepts on the basis of expert identification of the given social reality. This is, in fact, the way leading to a continuous scientification of sociology.

In the area of the application of methods we may trace both the after-effects of philosophical viewpoints in sociology and the efforts to establish sociology on its own methodological basis. What is important here is not merely the application of empirical methods but also the solving itself of methodological problems and the innovating contribution to the completion of sociological methods.

By the "position of sampling" we understand the approach characterizing the researcher from the viewpoint of his ideological orientation, his scientific maturity, the claims he lays on the scientific level of the research and his research design. The approach of an author who has no higher scientific ambitions but to describe and classify the sociological material has a decidedly different significance for the development of sociology and for its scientific character than the work of an author who approaches the material critically and shows an ambition to elaborate a model of the examined social reality with its inner differentiation, its functional connections and its incorporation into the global social system.

In studying the fourth element, the fourth component of sociological thinking, we are chiefly concerned with contributing to the solution of the question as to when sociology is justified to become a basis for social practice. This problem is important for this very reason, since sociology is now often made to include a great quantity of knowledge of unscientific character based on dogmatism and subjective commitment.

The application of the mentioned model, even if it cannot be considered as definitive in any way, may, to a relatively broad extent, prove helpful in ascertaining the developmental trend in sociology. It may be useful for a just evaluation of individual authors and their works and may, on the other hand, prevent a contingent uncritical glorification of some authors. The mentioned model may be of help even in elaborating monographic studies from which the historians of general sociology should proceed in their work.

V metodologickém arzenálu přírodních a společenských věd se čas od času objevují novinky, které vyvolají naděje, spory i odsouzení těch, kdo s nimi přijdou do styku. Je nepochybné, že i v této oblasti často pouhá móda určuje, s čím se pracuje a kterých technik se nejvíce používá — proto nebývá jisté, zda protežovaný postup neupadne brzo v zapomnění nebo zda se jedná o hodnotu, která již natrvalo zůstane ve výbroji sociologa-metodologa.

V poslední době vzbuzuje značnou pozornost v sociologické metodologii renesance technického postupu, který se nazývá „path analysis“. Za svou popularitu nepochybně vděčí atraktivnímu uvedení v knize Duncane-Blaua „The American Occupational Structure“ (sama tato kniha je považována za jednu z nejerudovanějších sociologických prací v oblasti metodologie), několika článkům v American Journal of Sociology a v neposlední řadě i propagaci sociologických metodologů ve světě.²

Autor této stati se snaží seznámit českou sociologickou veřejnost³ s podstatou tohoto technického postupu a na konkrétním příkladu přiblížit možnosti aplikace. Nejde zde o nějaké zhodnocení techniky, ani o zaujetí kritického stanoviska; domníváme se, že k tomu máme ještě málo zkušeností z praktických aplikací tohoto metodologického postupu.

Metoda zvaná „path analýza“ vznikla ve dvacátých letech pro potřeby genetického výzkumu, v němž se jí používá k řešení některých speciálních otázek. Mezi statistickými metodami zaujala vcelku skromné místo a po několik desetiletí prakticky nevycházela z hranic genetických aplikací. Jestliže nyní prožívá pozoruhodný nástup v sociologickém bádání, je to — podle našeho názoru — přede-

vším proto, že tato metoda není jenom rutinní záležitostí, ale klade vlastní požadavky na badatele, který jí užívá. Nemáme na mysli zvláštní požadavky na matematické znalosti. Jisté není zcela bezvýznamné, že i při značné pružnosti vnitřní logika této metody a nakonec i čistě matematické požadavky vyplývající z její konstrukce nedovolují užívat ji nahodile. Naopak, sama metoda vyžaduje, aby badatel nejprve zhodnotil své vědomosti o zkoumaném předmětu a jasně formuloval své premisy formou speciálního diagramu. Snad toto tihnutí od rétoriky k přesné kvalitativní formulaci stanovisek, popřípadě z několika různých pohledů, které je zde nezbytné, způsobilo, že je „path analýza“ hojně užívána v některých partiích sociologického výzkumu.

Z matematického hlediska neobsahuje článek žádné nové výsledky, spíše má přijatelnou formou, avšak s dostatečnou mírou přesnosti seznámit čtenáře s touto u nás málo běžnou technikou. Stať je rozdělena do tří částí. V první části budujeme základní matematický aparát; přitom vystačíme se základními vědomostmi o mnohonásobné regresi a parciálních korelacích. Druhá část je věnována teoretickým otázkám užití „path analýzy“, zejména pak se zabývá problémem správného sestavení tzv. „path diagramu“. V poslední, třetí části je uveden praktický příklad vycházející z dat výzkumu, prováděného Ústavem sociálně politických věd UK.

1. Základní principy „path analýzy“

„Path analýza“ je speciální typ vícerozměrné analýzy — technika, která pracuje s tzv. uzavřeným lineárním systémem veličin, tj. například s veličinami $V_1, \dots, V_m$, které jsou měřitelné na intervalové stupnici. Některé z nich jsou závislé na ostatních veličinách jako lineární funkce. Veličiny, které nejsou lineárními funkcemi, považujeme — alespoň pro právě pro-

¹ Omlouváme se pro použití termínu „path analýza“. Ovšem překlad jako „analýza pruhů“, „kordorů“ apod. by přinesla ještě větší zmatek — takto je zřejmé, o jaký postup se jedná.

² O této technice referuje například Z. Saraf jako účastník Lazarsfeldova metodologického se-

mináře 1968; P. Machonin po návratu z USA potvrzuje, že mu byl tento technický postup neustále doporučován.

³ V podstatě článek obsahuje referát, který autor přednesl na metodologickém semináři v Míkulově v červnu 1969.

váděnou analýzu — za dané, základní. Systém veličin se z tohoto hlediska rozpadá na dvě skupiny: veličiny základní a veličiny složené, které jsou lineárními kombinacemi některých základních veličin. „Path analýza“ vyšetřuje korelační závislosti vyjádřené jednoduchými korelačními koeficienty, které se týkají složených veličin. Základní veličiny mohou být případně také korelačně závislé, ale studium těchto korelací není předmětem „path analýzy“. Rozdělení veličin do popsaných skupin, tj. určení, které veličiny považujeme za základní a které veličiny jsou závislé, tj. které jsou lineárními kombinacemi určitých základních veličin, vychází vždy ze znalostí, které již o předmětu máme, nebo — jestliže tomu tak není v dostatečné míře — z naší pracovní hypotézy.

Formy vzájemných závislostí obvykle vyjadřujeme jednoduchým diagramem. Tím je orientovaný graf, jehož vrcholy jsou reprezentovány veličinami a orientované hrany představují známé či předpokládané vztahy závislosti. Takovému diagramu se obvykle říká „path diagram“, někdy též „kauzální schéma“. Grafická podoba se řídí přijatými konvencemi. Jednosměrné šipky (rovné) užíváme k vyjádření závislosti veličiny u hrotu šipky na veličině stojící u její paty. Korelační závislosti základních veličin, které nejsou analyzovány a vstupují do diagramu jako základní data modelu, vyznačujeme obousměrnými obloukovými šípkami, abychom je odlišili od rovných šipek vyjadřujících lineární závislosti.

a) Můžeme tedy shrnout, že popsaný lineární uzavřený model obsahuje — zhruba řečeno — skupinu základních veličin, tedy jakýchsi „příčin“, a skupinu veličin na nich závislých, tj. „účinků“. Uvědomme si, že před sestavením „path diagramu“ můžeme zaujmout různá stanoviska a rozličnými způsoby chápat řazení veličin v jednom a též souboru. Odpovídající diagram proto může být konstruován různými způsoby podle předběžných hypotéz. Bylo by mylné se domnívat, že „path analýza“ umožní odvodit příčinné vztahy rozbořem korelačních závislostí. Naopak, před užitím této techniky musí předcházet logicky konzistentní formulace a sestavení modelu — tj. „zřetězení“ příčinných vztahů.

b) Je třeba zdůraznit úplnost — byť jen formální — lineárního uzavřeného systému. Každá složená veličina v něm obsažená musí být explicitně vyjádřena jako lineární kombinace ostatních veličin. Ve většině případů nemůžeme zaručit, že složená veličina je úplně determinována nějakou lineární kombinací měřených veličin; potom rozšíříme skupinu základních veličin o další, neměřené veličiny, které jsou hypotetické a slouží především ke splnění předpokladu úplnosti. Přitom předpokládáme, že taková hypotetická veličina (též říkáme „zbytkový faktor“) je korelačně nezávislá na všech ostatních veličinách, které spolu s ní vstupují do téže lineární kombinace. Korelační nezávislost zbytkového faktoru na ostatních základních veličinách posuzujeme podle konkrétní situace.

c) Důležitým předpokladem je také linearity modelu. Nelineární závislosti mohou být někdy běžnými způsoby transformovány na lineární. Přibližné výsledky můžeme sice získat i bez takové transformace, jejich spolehlivost však závisí na dalších předpokladech, které zde nechceme rozvádět.

Za těchto předpokladů „path analýza“ umožňuje rozložit zkoumanou korelační závislost do několika složek, z nichž jednu chápeme jako přímý „čistý“ efekt nezávislé veličiny na veličinu závislou. Ostatní složky pak popisují nepřímý účinek prostřednictvím jiných veličin.

V „path analýze“ budeme pracovat výhradně s tzv. standardizovanými hodnotami veličin. Toto omezení není principiální povahy, lze též pracovat s konkrétními hodnotami jednotlivých veličin. O tom se čtenář může dozvědět v [6], kde je tato otázka široce rozvedena. V našich úvahách však bude mít práce se standardizovanými veličinami řadu výhod a plně s nimi vystačíme. Máme-li měřené veličiny $V_0, \dots, V_m$, standardizovaná hodnota X_0 příslušná k veličině V_0 je dána vztahem

$$X_0 = \frac{V_0 - \bar{V}_0}{\sigma_0}$$

Pro ostatní veličiny V_1, V_2 , atd. platí podobné vzorce. V dalším vyhradíme písmeno X k označování standardizovaných veličin. Jestliže provedeme příslušné transformace ve vzorcích pro rozptyl, průměrnou hodnotu apod. dostáváme

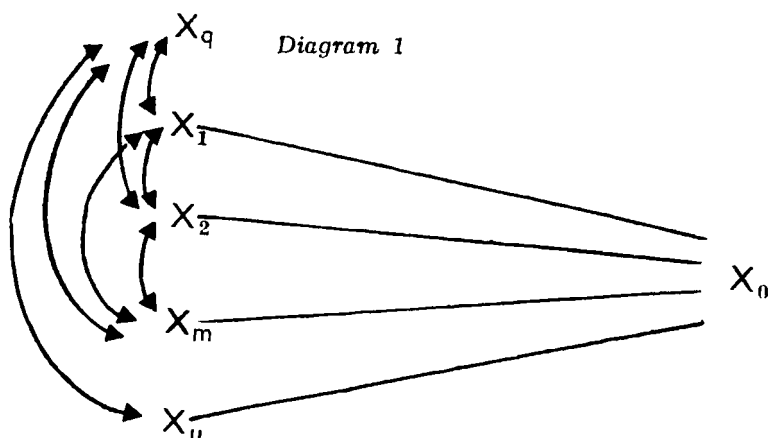
$$\bar{x}_0 = 0 \quad \bar{x}_1 = 0, \dots, \sigma^2 x_i = 1, \sigma^2 x_i = 1 \dots$$

Podobně

$$\text{cov}(\mathbf{x}_0, \mathbf{x}_1) = r_{x_0 x_1} = r_{v_0 v_1} \quad \text{atd.}$$

Poslední rovnost ukazuje, že korelační koeficient je roven kovarianci standardizovaných veličin, tj. že korelační koeficient standardizovaných veličin se redukuje na tzv. součinnové momenty.

Nyní už můžeme odvodit základní vlastnosti „path analýzy“ a formulovat nejdůležitější vzorce. Předpokládejme, že veličina X_0 je určena jako lineární kombinace veličin $X_1, \dots, X_m$ a pro úplnost ještě zbytkovým faktorem X_u , který je na nich korelačně nezávislý. Zkoumáme korelační závislost X_0 na nějaké veličině X_q , která obecně může být korelačně závislá na všech složkách X_0 , tedy i na zbytkovém faktoru X_u . Podle zásad výše popsanych nakreslíme diagram 1.

Protože všechny relace jsou lineární, můžeme zapsat

$$x_0 = p_{01}x_1 + p_{02}x_2 + \dots + p_{0m}x_m + p_{0u}x_u \quad (1)$$

Čísla $p_{01}, p_{02}, \dots$ jsou tzv. „standardizované path koeficienty“. Budeme jim říkat zkráceně „path koeficienty“, protože s jinými než standardizovanými hodnotami nepracujeme. Pořadí indexů u „path koeficientů“ je pevně stanoveno: první index určuje závislou veličinu, druhý určuje veličinu, jejíž vliv na závislou veličinu popisujeme daným koeficientem. U korelačních koeficientů na pořadí indexů nezávisí; uvědomme si, že i když platí $r_{12} = r_{21}$, případně $r_{12,34} = r_{21,34}$, není $p_{10} = p_{01}$. Ostatně oba „path koeficienty“ se nemohou vyskytnout v jednom a též schématu. Proti obvyklým konvencím u částečné regrese a korelace nemají path koefi-

cienti žádné další indexy, které by označovaly ostatní nezávislé veličiny ovlivňující danou závislou veličinu.

Snadno vypočteme, že

$$r_{0q} = (1/N) \sum \mathbf{x}_0 \mathbf{x}_q = p_{01}r_{1q} + p_{02}r_{2q} + \dots + p_{0m}r_{mq} + p_{0u}r_{uq} \quad (2)$$

Tento vztah bývá obvykle označován jako hlavní věta „path analýzy“. Všimněme si několika speciálních případů podle volby indexu q . Je-li X_q některý z komponentů veličiny X_0 , například ie-li $q = 1$, potom podle předpokladu je $r_{11} = 1$ a rovnost (2) má následující tvar:

$$r_{01} = p_{01} + p_{02}r_{21} + p_{03}r_{31} + \dots + p_{0m}r_{m1} \quad (3)$$

Je-li $q = 0$, pak

$$r_{00} = p_{01}r_{10} + p_{02}r_{20} + \dots + p_{0m}r_{m0} + p_{0u}r_{u0} = 1 \quad (4)$$

Je-li $q = u$, máme pro korelační koeficient

$$r_{0u} = p_{0u}r_{uu} = p_{0u}, \text{ protože } r_{uu} = 1$$

podle předpokladu pro všechna $i = 1, 2, \dots, m$. Dosazením do rovnosti (3) dostáváme:

$$r_{00} = p_{01}r_{10} + p_{02}r_{20} + \dots + p_{0m}r_{m0} + p_{0u}^2 = 1 \quad (5)$$

výraz $\sum p_{0j}r_{j0}$ udává čtverec korelačního koeficientu r_{00} veličiny X_0 s veličinou, která je jejím nejlepším odhadem v lineárním obalu veličin $X_1, \dots, X_m$ (tj. sestavenou metodou nejmenších čtverců).

$$\text{Číslo } r_{00}^2 = p_{0u}^2 = 1 - \sum p_{0j}r_{j0}$$

je koeficient determinace veličiny X_0 vzhledem k X_u , a je tedy v jistém smyslu měřítkem chyby takového odhadu.

Vraťme se ještě k rovnici (3), která dobře osvětluje význam „path koeficientů“. Korelace mezi veličinami X_0 , X_1 je zde rozložena na několik členů:

$$r_{01} = \frac{p_{01} + p_{02}r_{21} + \dots + p_{0m}r_{m1}}{\text{nepřímý vliv}}$$

První z nich — „path koeficient“ p_{01} — chápeme jako přímý vliv veličiny X_1 na závislou veličinu X_0 podél šipky $X_1 \dashrightarrow X_0$. Suma ostatních členů charakterizuje nepřímý vliv veličiny X_1 na X_0 prostřednictvím komponentů X_2 , X_3 , ..., X_m .

Jak je patrné, „path koeficienty“ jsou zvláštním typem regresních koeficientů. Nemají fyzikální rozměr a v mnohém se podobají korelačním koeficientům. V některých případech, například když $q = u$, platí rovnost $r_{0u} = p_{0u}$. „Path koeficienty“ mohou nabývat kladných i záporných hodnot, dokonce mohou být v absolutní hodnotě větší než 1. „Path koeficienty“ těsně souvisí s diagramem, z nějž byly odvozeny, a mají řadu vlastností, které jsou užitečné při statistické analýze.

všechny základní veličiny za nezávislé. Mezi měřenými veličinami předpokládáme tyto lineární vztahy:

$$U = p_{uv}V + p_{ux}X + p_{ua}R_a \quad (6)$$

$$W = p_{wu}U + p_{wx}X + p_{wb}R_b$$

$$Y = p_{yu}U + p_{yx}X + p_{yw}W + p_{yc}R_c$$

Naše předpoklady názorněji vyjadřuje diagram 2.

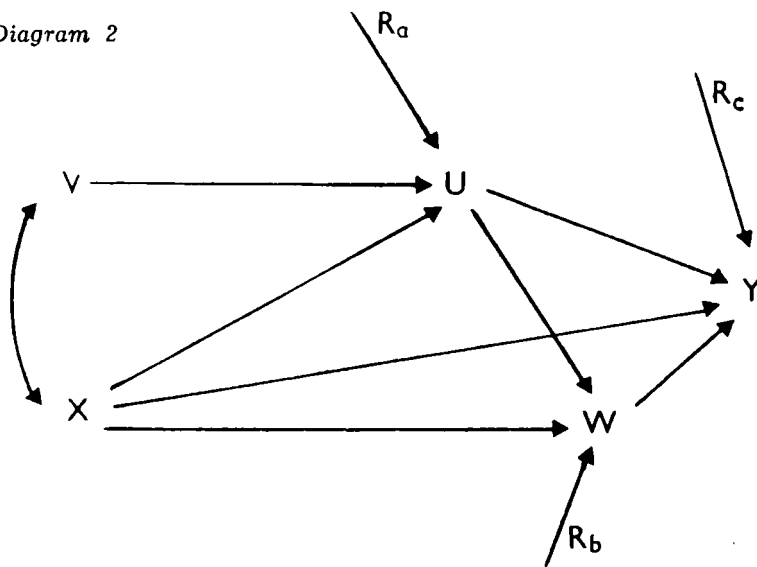
Uvědomme si, že systém rovnic (6) nevyjadřuje předpoklady, které jsme učinili o zbytkových faktorech, a z tohoto hlediska je méně obsažný než diagram. Užijeme-li základní věty „path analýzy“ k vyjádření korelačního koeficientu r_{yu} , dostáváme

$$r_{yu} = p_{yu} + p_{yx}r_{xu} + p_{yw}r_{wu} \quad (7)$$

Přitom využíváme předpokladu, že zbytkový faktor R_c je korelačně nezávislý na veličinách U , X , W , a známého faktu, že $r_{uu} = 1$.

Stejným způsobem jako r_{yu} můžeme analyzovat koeficienty r_{xu} , r_{wu} na pravé straně rovnosti. Protože zbytkový faktor

Diagram 2

Další vlastnosti „path koeficientů“ budeme ilustrovat následujícím složitějším příkladem. Uvažujme systém standardizovaných veličin U , V , W , X , Y , v němž V , X považujeme za základní veličiny. Předpoklad úplnosti si vynucuje zavedení dalších hypotetických neměřených faktorů R_a , R_b , R_c , které patří rovněž k základním veličinám. Kromě korelační závislosti vyjádřené koeficientem r_{vx} považujeme

R_b je podle předpokladu korelačně nezávislý na komponentech X , U , dostáváme rovnici

$$r_{wu} = p_{wu} + p_{wx}r_{xu} \quad (8)$$

Analogicky dostaneme rovnici

$$r_{ux} = p_{ux} + p_{uv}r_{vx}, \quad (9)$$

kde korelační koeficient r_{vx} udává míru korelační závislosti mezi dvěma základní-

mi veličinami. Nemůžeme jej touto metodou dále analyzovat, alespoň pokud budeme vycházet z diagramu 2. Dosadíme-li podle (8), (9) do rovnosti (7), vyjádříme r_{YU} v rozvinutém tvaru:

$$r_{YU} = p_{YU} + p_{YX}p_{UX} + p_{YX}r_{VX}p_{UV} + p_{YWP}p_{WU} + p_{YWP}p_{WX}p_{UX} + p_{YWP}p_{WX}r_{VX}p_{UV} \quad (10)$$

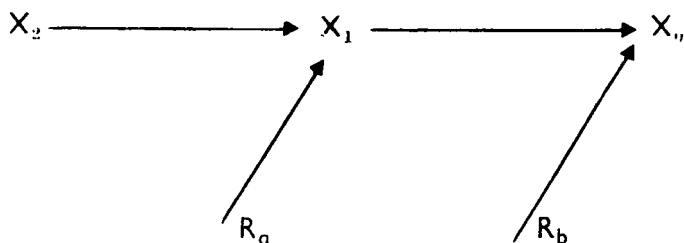
Výrazy na pravé straně můžeme chápat jako složené „path koeficienty“, odpovídající tzv. přípustným cestám v diagramu, které vedou od veličiny U k veličině Y. Přitom složený „path koeficient“ je dán součinem jednoduchých „path koeficientů“, které odpovídají úsekům zvolené cesty.

Složené „path koeficienty“ můžeme odečítat přímo z diagramu, budeme-li dodržovat zásady, jimiž jsou přípustné cesty definovány:

- Přípustná cesta neobsahuje uzavřený cyklus, tj. neprochází dvakrát přes jednu a touž veličinu.
- Začíná-li cesta po směru šipky (rovné), nesmí už v žádném následujícím úseku jít proti směru orientované šipky.
- Vzhledem k bodu b) chápeme obloukové šipky jako obousměrné. Žádná cesta však nesmí obsahovat více než jeden oblouk.

Dodržíme-li tyto zásady a vyhledáme-li všechny přípustné cesty mezi vrcholy U a Y, dostaneme součet stejného tvaru jako (10), který obvyčejně obsahuje jeden jednoduchý „path koeficient“ a sumu složených koeficientů, jež představuje míru nepřímého vlivu. Při výpočtech zpravidla výhodněji použijeme obecné formule (2), rozšířený tvar (10) je zase výhodnější ke zkoumání vlastností diagramu.

Diagram 3

Doporučujeme čtenáři, aby více spoléhal na algebraické vyjádření vztahů než na slovní algoritmus, alespoň do té doby, než se spolehlivě naučí odečítat z diagramu.

V této první části jsme vybudovali zá-

kladní matematický aparát „path analýzy“. Dříve než budeme touto metodou zkoumat konkrétní model, budeme se v další části zabývat dvěma matematickými otázkami, které s tím úzce souvisí.

2. Užití „path koeficientů“ při analýze

Bylo už řečeno, že formulace vztahů mezi veličinami je dána buď úvahou na základě předchozích znalostí o předmětu zkoumání, nebo jako pracovní hypotéza. Diagramy, s nimiž jsme až dosud pracovali, byly z matematického hlediska konzistentní, jejich algebraické vyjádření nepůsobilo žádné těžkosti. Konstruujeme-li „path diagram“ k nějakému uzavřenému systému, nemůžeme se držet výhradně svých představ o vzájemném působení veličin. Sestavení vhodného diagramu má také svou ryze matematickou stránku, která uplatňuje specifické požadavky a klade odpor naší libovůli. Pokud bychom to nerespektovali, můžeme se octnout tváří v tvář nepříjemným algebraickým problémům (neřešitelné soustavy rovnic).

A. Otázka konzistence diagramů

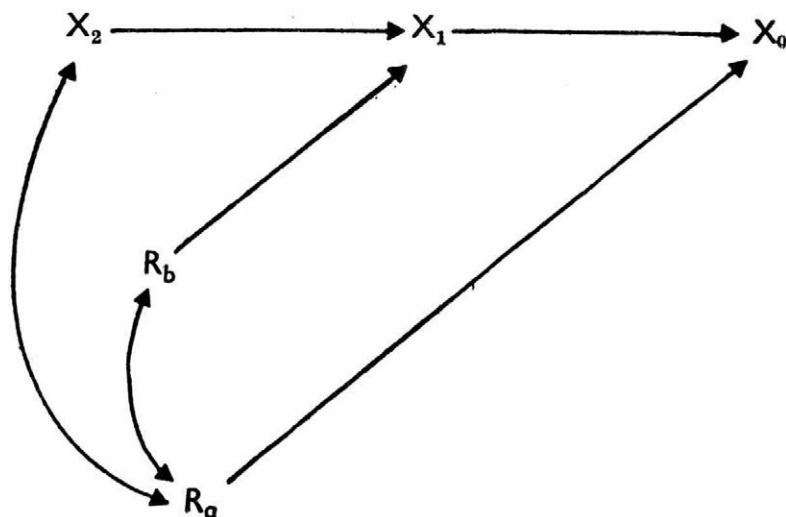
Obtíže, které mohou vzniknout při sestavování diagramů, budeme ilustrovat na několika příkladech. K tomu dobře postačí jednoduché systémy, které — pokud vystupují jako části složitých diagramů — způsobují jejich matematickou nekonzistenci. I v komplikovaných diagramech potom dokážeme určit ty jejich části, které jsou nekorektní, a některým z popsaných způsobů celé schéma vhodně upravit.

Prvním typickým příkladem je tzv.

„příčinný řetěz“, tj. například systém veličin X_0, X_1, X_2 , u kterých předpokládáme kauzální řazení, jak je naznačeno diagramem 3. Měřenou veličinu X_2 pokládáme za základní a pro úplnost zavádíme zby-

kové faktory R_a , R_b . Všechny tři základní veličiny X_2 , R_a , R_b pokládáme — pro jednoduchost — za korelačně nezávislé. Diagram 3 tedy představuje zcela minimální schéma, které vychází z naší představy o vztazích veličin označených písmenem X — minimální v tom smyslu, že obsahuje nejmenší počet šipek.

Diagram 4

Snadno odečteme odpovídající rovnice

$$\begin{aligned} r_{12} &= p_{12} & r_{11} &= p_{12}^2 + p_{1a}^2 = 1 \\ r_{01} &= p_{01} & r_{00} &= p_{01}^2 + p_{0a}^2 = 1 \\ r_{02} &= p_{01}p_{12} \end{aligned} \quad (11)$$

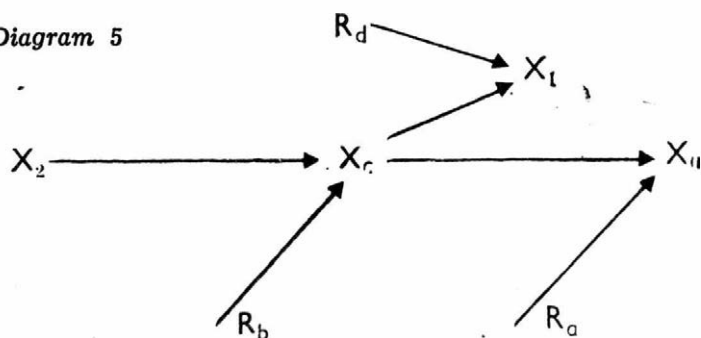
kde hodnoty koeficientů r_{01} , r_{02} a r_{12} jsou známé jako data modelu. První tři rovnice v soustavě (11) mají být splněny volbou dvou „path koeficientů“ p_{12} a p_{01} . Kromě řídkého případu, kdy vztah $r_{02} = r_{01}r_{12}$, který je požadován třetí rovnicí v modelu, skutečně platí, jsou první tři rovnice pře-určeny, tj. soustava je algebraicky neřešitelná. Abychom se dostali z této slepé uličky, máme tyto možnosti:

Připomeňme, že podle předpokladů metody „path analýzy“ je veličina R_b korelačně nezávislá na X_2 . Soustava (12) algebraicky formuluje rovnice z upraveného diagramu.

$$\begin{aligned} r_{12} &= p_{12} \\ r_{11} &= p_{12}^2 + p_{1b}^2 = 1 \\ r_{1a} &= p_{12}r_{2a} + p_{1b}r_{ab} = 0 \\ r_{01} &= p_{01} + r_{1a}p_{0a} = p_{01} \\ r_{00} &= p_{01}^2 + p_{0a}^2 = 1 \\ r_{02} &= p_{01}p_{12} + p_{0a}r_{2a} \end{aligned} \quad (12)$$

Prohlédněme si ještě jednou tento diagram. V diagramu 3 jsme předpokládali vzájemnou korelační nezávislost všech tří

Diagram 5

základních veličin. Kromě obloukové šipky mezi X_2 a R_b jsme doplnili při úpravě schématu obě zbývající možné korelační závislosti. Snadno se můžeme přesvědčit, že to není nadbytečné. Algebraické obtíže neodstraníme, přidáme-li ke schématu 3 jenom jednu z obloukových šipek. Soustava (12) splňuje nutnou podmínku řešitelnosti: máme šest nezávislých rovnic pro šest neznámých, tj. čtyři „path koeficienty“ a dva korelační koeficienty r_{ab} a r_{2a} .

Přijmeme-li druhou hypotézu, že přeurčenost prvních tří rovnic (11) spadá na vrub chybám měření veličiny X_1 , upravíme schéma tak, jak je uvedeno v diagramu 5.

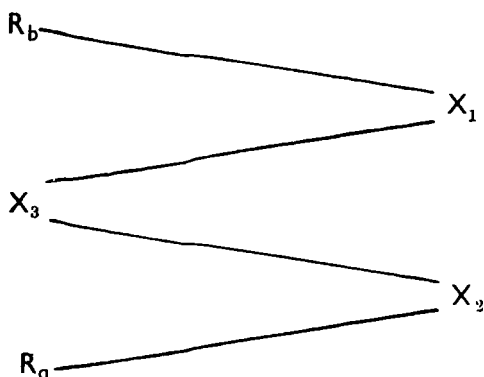
Zavedli jsme hypotetické veličiny R_d a X_c , které obě ovlivňují měřenou veličinu X_1 .

Předpoklad vzájemné korelační nezávislosti všech základních veličin můžeme podržet. Soustava odpovídajících rovnic má tvar

$$\begin{aligned} r_{01} &= p_{0c}p_{1c} & r_{00} &= p_{0e}^2 + p_{0a}^2 = 1 \\ r_{12} &= p_{1c}p_{c2} & r_{11} &= p_{1e}^2 + p_{1a}^2 = 1 \\ r_{02} &= p_{0c}p_{c2} & r_{cc} &= p_{c2}^2 + p_{cb}^2 = 1 \end{aligned} \quad (13)$$

a podmínka řešitelnosti je splněna. Máme tolik nezávislých rovnic, kolik šipek je obsaženo v diagramu, tj. právě tolik, jako neznámých „path koeficientů“. Z prvních tří rovnic lze vypočítat koeficienty p_{0c} , p_{1c} , p_{c2} a dosazením do zbývajících rovnic určíme koeficienty p_{0a} , p_{1a} , p_{cb} .

Diagram 6

Tato varianta má význam spíše heuristický, při její interpretaci je třeba postupovat zvlášť opatrně.

Jiným příkladem matematické nekonzistence je situace, kdy dvě nebo více veličin

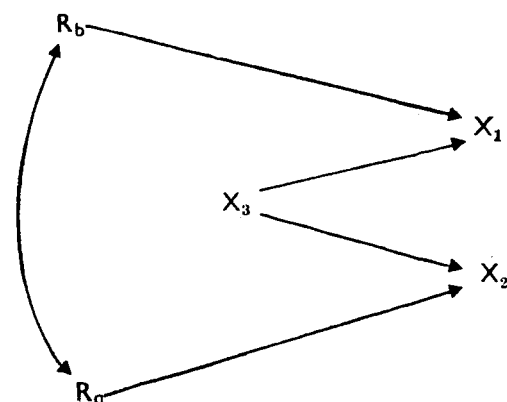
je ovlivňováno jedinou základní veličinou. Nejjednodušší příklad je znázorněn na diagramu 6.

Máme tyto rovnice

$$\begin{aligned} r_{13} &= p_{13} & r_{11} &= p_{13}^2 + p_{1b}^2 \\ r_{23} &= p_{23} & r_{22} &= p_{23}^2 + p_{2a}^2 \\ r_{12} &= p_{13}p_{23} & . \end{aligned} \quad (14)$$

Podobně jako u soustavy (11) jsou první tři rovnice pro „path koeficienty“ p_{13} , p_{23} přeurčeny třemi korelacemi r_{13} , r_{23} , r_{12} . Opustíme-li předpoklad, že základní veličiny R_a , R_b jsou korelačně nezávislé, dostáváme korektní diagram 7.

Diagram 7

Odpovídající soustava rovnic:

$$\begin{aligned} r_{13} &= p_{13} & r_{11} &= p_{13}^2 + p_{1b}^2 = 1 \\ r_{23} &= p_{23} & r_{22} &= p_{23}^2 + p_{2a}^2 = 1 \\ r_{12} &= p_{13}p_{23} + p_{1b}p_{2a}p_{2a} \end{aligned} \quad (15)$$

Máme pět nezávislých rovnic pro pět neznámých, daných pěti šipkami v diagramu. Ve třetí rovnici se proti soustavě (14) objevuje korekční člen, obsahující korelační koeficient r_{ab} . Uvědomme si, že k diagramu 7 již nelze připojit žádnou obloukovou šipku, protože korelační závislosti mezi veličinou X_3 a oběma zbytkovými faktory nepřipadají v úvahu. Podobně jako v předchozím příkladě by bylo možné odstranit matematické obtíže předpokladem, že měření veličiny X_3 je podrobena chybě. Rovnice, které takovému schématu odpovídají, si čtenář může sestavit na základě analogie — nebudeme to zde do detailů rozvádět.

„Path analýza“ se neomezuje jen na jednoduché diagramy, podobné těm, které jsme už vyšetřovali. Přirozenými úvahami

můžeme dojít od jednoduchých diagramů ke složitým schémátům, která mají praktický význam a ještě nepřekračují matematickou nosnost metody.

Vraťme se na chvíli k diagramu 2 a předpokládejme, že veličiny X, V, U mají „stabilní“ charakter, tj. že jsou-li jednou dosaženy, po určité „dlouhé“ období se už nemění. Máme na mysli například charakteristiky rodinného prostředí, případně IQ nebo vzdělání apod. Jimi ovlivňovaná veličina Y se v různých etapách mění. Klademe si otázku, jakým způsobem je veličina Y určována svými komponenty na přechodu z jedné etapy do druhé. Může nás například zajímat, zda větší vliv připadá na stav veličiny Y v předchozí etapě nebo na základní veličiny U, X, V. Rozdělme proto veličinu Y např. na čtyři veličiny Y_1, Y_2, Y_3, Y_4 , které popisují její stav ve čtyřech po sobě jdoucích obdobích. Základem našich úvah bude jistá varianta diagramu 2, který rozšíříme o předchozí stav veličiny Y.

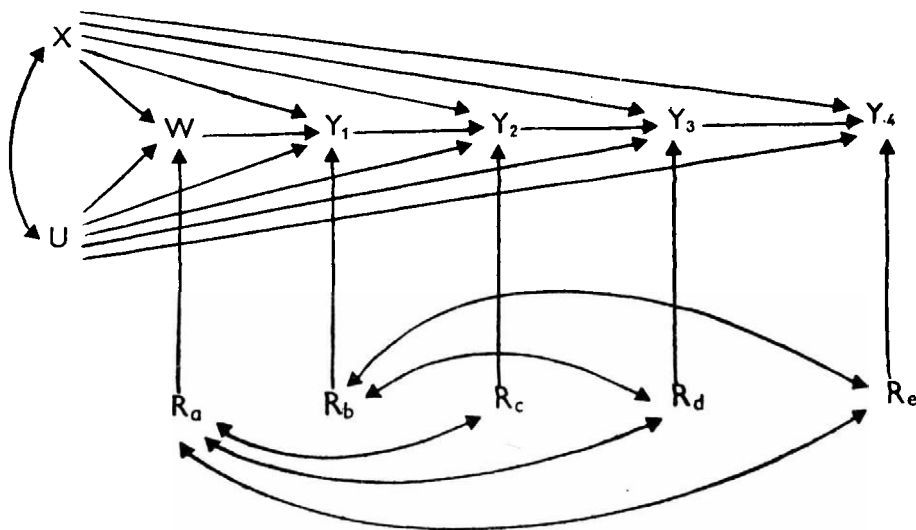
Jádrem našeho schématu je „kauzální řetěz“ $W \rightarrow Y_1 \rightarrow Y_2 \rightarrow Y_3 \rightarrow Y_4$, což osvětluje zavedení některých obloukových šipek pro korelace zbytkových faktorů $R_a, R_b, \dots$

Vyjádříme například korelační koeficient r_{43} , udávající míru korelační závislosti mezi stavy veličiny Y ve dvou etapách; dostáváme

$$r_{43} = p_{43} + p_{4v}r_{v3} + p_{4x}r_{x3} \quad (16)$$

Korelační koeficient je rovnicí (16) vyjádřen jako suma tří sčítanců. Přitom „path koeficient“ p_{43} příslušný k šipce $Y_3 \rightarrow Y_4$ charakterizuje přímý vliv veličiny Y_3 , tj. vliv předchozího stavu veličiny Y, zatímco zbývající dva členy představují vliv základních veličin U, X. Velikosti těchto dvou složek korelačního koeficientu odpovídají na naši otázku. Analogicky lze sestavit rovnice pro korelační koeficienty r_{32}, r_{21} , atd. Konkrétní model tohoto typu je popsán v [1], kde je diagram 8 aplikován na uměle vytvořený „syntetický“ soubor veličin, který byl důmyslně sestaven

Diagram 8

Už v diagramu 2 nebyla obsažena šipka $V \rightarrow Y$, tj. předpokládali jsme, že vliv veličiny V na Y se uplatňuje nepřímo, prostřednictvím veličiny U, X. Proto jsme diagram 8 poněkud zjednodušili vynecháním základní veličiny V. Ačkoliv není v našem schématu explicitně uvedena, její působení je zahrnuto prostřednictvím dvojice U, X. Povšimněme si, že po této úpravě se veličina U (v diagramu 2 vystupuje jako složená) stala základní veličinou.

složením materiálů různých věkových skupin. I když jde v tomto případě spíše o myšlenkový pokus, výsledky jsou velmi zajímavé.

B. Výpočet hodnot „path koeficientů“

V dosavadním výkladu jsme věnovali pozornost spíše problémům teoretickým. Zabývali jsme se problémy korektnosti diagramů, případně výpočtem korelačních

koeficientů pomoci „path koeficientů“, které jsme pokládali za známé veličiny. Při praktickém použití této metody jsme v právě opačné situaci: zkoumáme soubor měřených veličin a známe jejich vzájemné korelace. Máme-li již sestaven slušný „path diagram“, stojíme před úlohou, jak ze známých korelačních koeficientů vypočítat hodnoty „path koeficientů“ odpovídajících jednotlivým šipkám. Základní větu „path analýzy“ musíme využít k řešení inverzní úlohy: Vraťme se ještě k diagramu 1. Dosadíme-li za veličinu X_q postupně veličiny $X_1, \dots, x_m$, dostaneme podle rovnice (3) tuto lineární soustavu:

$$\begin{aligned} p_{01} + r_{12}p_{02} + \dots + r_{1m}p_{0m} &= r_{01} \\ r_{12}p_{01} + p_{02} + \dots + r_{2m}p_{0m} &= r_{02} \\ \dots &\dots \\ r_{1m}p_{01} + r_{2m}p_{02} + \dots + p_{0m} &= r_{0m}. \end{aligned} \quad (17)$$

kde všechny korelační koeficienty jsou známá čísla. Matice této soustavy je dokonce symetrická a je stejná jako u soustavy pro metodu nejmenších čtverců při mnohonásobné regresi veličin $X_0, \dots, X_{p-1}$. „Path koeficient“ p_{01} vypočteme z rovnice (5)

$$p_{ou}^2 = 1 - (p_{01}r_{10} + p_{02}r_{20} + \dots + p_{0m}r_{m0})$$

Tento výpočet provedeme ještě na diagramu 2. Soustava rovnic (17) má pro výpočet koeficientů p_{YU} , p_{YX} , p_{YW} tento speciální tvar:

$$\begin{aligned} p_{yu} + r_{ux}p_{yx} + r_{uw}p_{yw} &= r_{yu} \\ r_{ux}p_{yu} + p_{yx} + r_{wx}p_{yw} &= r_{yx} \\ r_{uw}p_{yu} + r_{xw}p_{yx} + p_{yw} &= r_{yw} \end{aligned}$$

Pro koeficient p_{yc} máme

$$p^2_{yc} = 1 - (p_{yu}r_{yu} + p_{yx}r_{xy} + p_{yw}r_{wy})$$

Vhodné rovnice pro výpočet ostatních koeficientů si může čtenář sestavit sám, případně je vyhledá v textu. Tím se ověří, že výpočet „path koeficientů“ v diagramu 2 se nijak neliší od běžné lineární regrese, prováděné postupně na veličiny Y, W, U. Uvědomme si, že v diagramu 2 jsme předpokládali vzájemnou nezávislost základních veličin R_a , R_b , R_c . V modelech, kde tento předpoklad není splněn, nevystačíme s lineárními rovnicemi běžnými z regresní analýzy. Setkali jsme se s tím například u diagramů 4 a 7. K nim příslušné soustavy rovnic naznačují, že i v těchto případech lze rovnice s trochou početní obratnosti řešit.

3. Jeden z modelů determinace integrační mobility

Zatím jsme nevěnovali pozornost sémantické stránce modelů. Důsledně jsme odhlíželi od významu a povahy veličin, které vstupují do diagramů; náš přístup k nim byl určen ryze formálními, matematickými zřeteli. Nyní už máme dostatečné technické znalosti, abychom mohli užívat aparátu „path analýzy“ ke zkoumání konkrétního materiálu. Široké možnosti pro aplikace této techniky nacházíme ve zkoumání intergenerační mobility.

Model, který bude předmětem našeho vyšetřování, jsme z matematického hlediska popsali už v první části této stati. Nyní už nemusíme věnovat tolik pozornosti jeho technické stránce, zbývá jen popsat charakter veličin v něm vystupujících. Jádrem našich úvah bude interpretace vstupních dat a otázka adekvátnosti přijatého diagramu. Snad se nám podaří předvést technické možnosti „path analyzy“ tak, aby vynikla její inspirující myšlenková povaha.

Model, který budeme nyní zkoumat, je paralelou základního modelu, popsaného v V. kapitole publikace [1], kde je možno najít velmi podrobný popis veličin i jejich měření a zevrubné zdůvodnění základních premis, které posloužily ke konstrukci použitého diagramu. Data, z nichž budeme vycházet, jsou převzata z výzkumu *Sociální diferenciacie a mobilita obyvateľstva ČSSR* (viz [7]). Tam také čtenář najde odchylky v definici veličin, které budou v našem modelu vystupovat, a způsob jejich měření. S jistou licencí můžeme považovat veličiny v obou modelech za adekvátní a můžeme se pokusit o srovnání obou diagramů. Proto budeme veličiny U, V, W, X, Y charakterizovat jenom jednoduchými hesly:

V — Stupeň vzdělání respondentova otce
X — Pracovní zařazení otce v době, kdy
respondent začal pracovat

U — Dosažené vzdělání respondenta

W — První zaměstnání respondenta

Y — Pracovní status respondenta v roce 1967.

Pokud jde o formu použitého „path diagramu“, odkazujeme čtenáře na velmi důkladné zdůvodnění, které najde v citované Blau-Duncanově knize. Zde se ome-
zíme jen na nejnutnější osvětlení: Naše

předpoklady o daném systému vycházejí z příčinného nebo z časového řazení veličin. Měli bychom sice předpokládat časovou prioritu veličiny V (otcovo vzdělání) před X (otcův pracovní status), ovšem nás otázky otcovy kariéry zajímají jen potud, pokud určují okolnosti rodinného prostředí respondenta. Z respondenta hlediska můžeme obě veličiny považovat za současné. Veličinu U (respondentovo vzdělání) považujeme za časově následné k oběma předchozím veličinám, a veličina U je tedy závislá na veličině V a X. Další krok v diagramu je trochu složitější. Jde nám o vztah veličiny W (první zaměstnání respondenta) k veličině U. Vzhledem k formulaci otázky v dotazníku předpokládáme, že U časově předchází W. Tento předpoklad se může zdát problematický, např. se zřetelem k různým odchylkám (přerušení studia apod.). Vztah obou veličin může být právě opačný. Skupinu respondentů, kterých se to týká, budeme považovat za nevýznamnou. Podobné problémy vzniknou v nejmladší věkové skupině, kde část respondentů ještě neukončila své odborné vzdělání. Upozorňujeme, že jsme zde narazili na obtíž koncepčního charakteru: zvolíme-li jakoukoli posloupnost obou veličin, dopouštíme se vždy určitého zjednodušení. Jestliže tedy přijmeme předpoklad, že veličina U časově předchází veličinu W, je vcelku přirozené, že obě veličiny předcházejí veličinu Y (pracovní status respondenta v roce 1967). Naše poněkud idealizované představy o časovém pořadí veličin můžeme vyjádřit v této posloupnosti:

(V, X) — (U) — (W) — (Y).

Přitom nepomináme, že veličiny bližší v pořadí mohou ovlivňovat po nich následující veličiny nejenom prostřednictvím členů posloupnosti, ale i přímo. Detailně je naše stanovisko o těchto závislostech vyjádřeno diagramem 2.

Základem zkoumání a také podkladem pro kvantitativní odhady jsou vstupní data modelu vyjádřena v interkorelační tabulce, převzaté z citovaného výzkumu [7]. V tabulce uvádíme hodnoty tzv. Spearmanových koeficientů pořadové korelace. Zde narážíme na další obtíž: veličiny v modelech tohoto druhu jsou ordinální, nikoliv intervalové. Tento předpoklad se obvykle zanedbává a počítá se s obvyklými korelačními koefi-

cienty i v případě ordinálních veličin. Rozdíly hodnot Spearmanových koeficientů a hodnot obvyklých korelačních koeficientů budeme — s jistou licencí — považovat za zanedbatelné.

Y W U X V

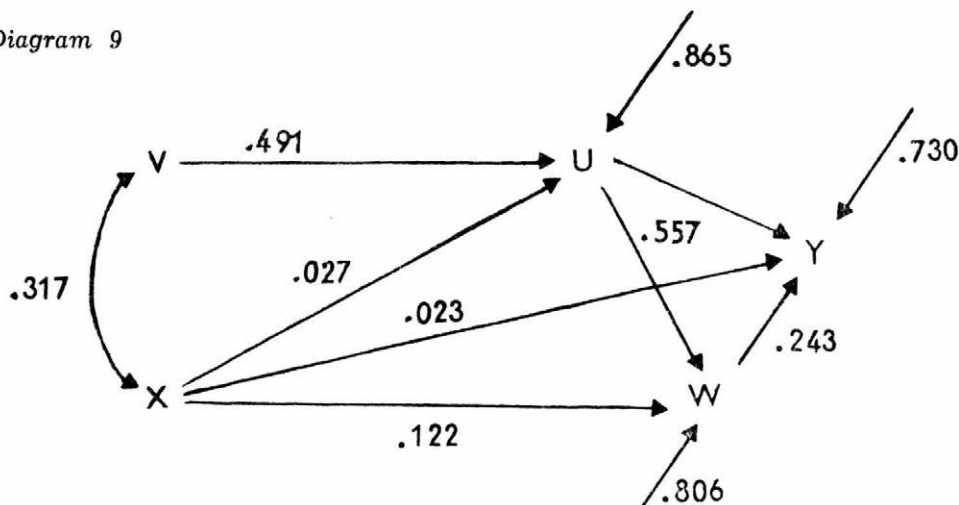
Y — pracovní status 67	...	.542	.652	.170	.334
W — první zaměstnání	...	.579	.224	.363	
U — vzdělání	...	.183	.500		
X — otcův pracovní status	...	.317			
V — otcovo vzdělání	...				

V praxi jsme odkázáni pouze na popis interkorelační tabulky například srovnáváním korelačních koeficientů. Technika „path analýzy“ umožňuje jemnější analýzu těchto údajů využitím vztahu „path koeficientů“ a korelačních koeficientů. Ještě než začneme zkoumat model aparát „path analýzy“ zaznamenejme, že korelační závislost vzdělání a pracovního statusu v generaci otců $r_{VX} = .317$ a je nižší než odpovídající korelace u respondentů, kde $r_{UY} = .652$. Míru korelační závislosti veličin U, V, X na W (první zaměstnání) ukazuje toto uspořádání: $r_{WU} > r_{WV} > r_{WX}$. Tato závislost je nejvyšší pro veličinu U, potom podle velikosti následuje otcovo vzdělání (V) a nakonec otcovo zaměstnání (X). Veličina Y má nejvyšší korelační závislost se vzděláním U, potom teprve následuje veličina W. Obě korelace jsou podstatně vyšší než hodnoty koeficientů r_{VY} a r_{YX} . Ukazuje se, že nejslabší korelační závislosti jsou ty, které obsahují veličinu X (otcův pracovní status). Vycházíme-li při analýze z diagramu 2, můžeme v něm — po provedení příslušných výpočtů — doplnit hodnoty „path koeficientů“. Dostáváme výsledek uvedený v diagramu 9.

Ptejme se nyní, do jaké míry je právě diagram 9 vhodný pro sledovaný soubor veličin. Odpověď závisí jak na teoretických úvahách, které předcházely jeho sestavení, tak i na empirickém srovnání. Podle základní věty „path analýzy“ můžeme z takového diagramu zpětně odečíst hodnoty korelačních koeficientů. Minimálním testem adekvátnosti „path diagram“ je — z empirického hlediska — otázka, jak přesně se shodují teoretické hodnoty z něj získané se známými hodnotami korelačních koeficientů. Připomeňme, že některých korelačních koeficientů jsme použili již k výpočtu „path koeficientů“ v diagramu. Z toho, co již víme o technice „path

analýzy“, je patrné, že v těchto případech se teoretická hodnota bude lišit od zjištěné hodnoty nejvýše o chyby, které vznikly zaokrouhlováním. Pro posouzení adekvátnosti našeho schématu jsou podstatné ty korelační koeficienty, kterých jsme k výpočtu „path koeficientů“ nemuseli použít, tj. korelace mezi veličinami, které nejsou spojeny přímou šipkou.

Diagram 9

Srovnáme hodnoty odečtené z diagramu se vstupními daty

$$r_{wv} = p_{wx}r_{xv} + p_{wu}r_{uv} = (.122) \cdot (.317) + (.557) \cdot (.579) = .360$$

Tento výsledek je v dobrém souladu s vstupní hodnotou $r_{wv} = .363$

$$r_{yv} = p_{yu}r_{uv} + p_{yx}r_{xv} + p_{yw}r_{wv} = (.507) \cdot (.500) + (.023) \cdot (.317) + (.243) \cdot (.363) = (.253) + (.007) + (.088) = .348$$

proti zjištěné hodnotě $r_{yv} = .334$; ani zde není příliš velký rozdíl. Výsledky těchto srovnání využijeme později při zkoumání jiného alternativního diagramu.

Vraťme se k hodnotám „path koeficientů“ v našem schématu. Na první pohled nás upoutají číselně nejvyšší hodnoty „path koeficientů“, které odpovídají hypotetickým zbytkovým faktorům. Velikost těchto číselných hodnot je zdrojem rozčarování, pokud je chápeme jako míru našeho úspěchu k interpretaci právě studovaného jevu. Takové chápání může vést k vážným nedorozuměním, zejména považujeme-li vysokou hodnotu mnohonásobné korelace za důkaz přiměřenosti „vysvětlení“ a vysoký koeficient determinace zbytkovým faktorem za míru chybnosti našich úvah.

Ponechme stranou otázku, jak by asi vypadal život ve společnosti, kde by problémy mobility byly uspokojivě vysvětlovány už pouhými dvěma veličinami. Zdůrazňujeme, že velikost zbytkového „path koeficientu“ není v žádném případě vodítkem k posouzení platnosti kauzálního schématu. Pokud jde o zbytkové faktory,

je důležitější zkoumat, zda jsou oprávněné naše předpoklady o jejich korelační závislosti či nezávislosti.

Při bližším prohlédnutí modelu si povšimneme naopak nápadně nízkých hodnot „path koeficientů“ p_{ux} , p_{yx} . Prozatím se spokojíme s vysvětlením, že je to důsledek celkově nízkých korelačních závislostí veličiny X. Později se k této otázce ještě vrátíme.

Porovnání velikosti přímého a nepřímého vlivu veličin dává dosti zajímavé výsledky. Využíváme přitom faktu, že „path koeficienty“ a korelační koeficienty mají stejný rozměr. Korelaci $r_{xy} = .170$ můžeme velmi zhruba interpretovat tak, že jednotková změna standardizované odchylky veličiny X způsobí změnu standardizované deviance veličiny Y a .17 jednotky. „Path koeficient“ $p_{yx} = .023$ udává, že asi jedna sedmina tohoto vlivu připadá na přímé působení veličiny X, zbytek je dán nepřímými vlivy prostřednictvím veličin U, W. Zjišťujeme, že i veličina, která je k Y časově nejbližší, má nepřímý vliv — v našem případě dokonce větší než přímý.

Je $r_{yw} = .542$ a $p_{yw} = .243$, takže nepřímý efekt je odhadnut číslem (.542) —

(.243) = .299. V tomto případě to jsou komponenty společné jak pro Y, tak pro W, které zvyšují míru korelační závislosti nad hodnotu „path koeficientu“. Připomeňme si, že u různých věkových skupin je časová vzdálenost veličin W a Y různá. U nejstarší skupiny představuje délku celoživotní kariéry. Bylo by nerozumné očekávat, že stav veličiny Y bude v podstatné míře ovlivňován právě veličinou W, tedy prvním zaměstnáním.

Zkoumejme stejným způsobem závislost veličiny W na vzdělání (U). Celková hodnota korelace je $r_{WU} = .579$, hodnota „path koeficientu“ $p_{WU} = .557$. Korelační koeficient můžeme vyjádřit součtem složených „path koeficientů“. Jak odečteme z diagramu, platí

$$\begin{aligned} r_{WU} &= p_{WU} + p_{WX}r_{XU} + p_{WV}r_{VU} = \\ &= .557 + (.122)(.027) + (.122)(.317)(.491) = \\ &= .557 + .003 + .019 = \\ &= .579 \end{aligned} \quad (18)$$

Také zde je nepřímý efekt způsoben tím, že U, W mají veličiny V a X jako společné komponenty. Z výpočtu vyplývá, že první zaměstnání je v rozhodující míře ovlivňováno dosaženým stupněm vzdělání. Nepřímé působení rodinného základu je zanedbatelné, z obou jeho členů — složených „path koeficientů“ — je vyšší ten, který obsahuje veličinu V (otcovo vzdělání).

Analýzou dvou korelačních závislostí v našem modelu jsme ilustrovali možnost „path analýzy“ a způsob interpretace

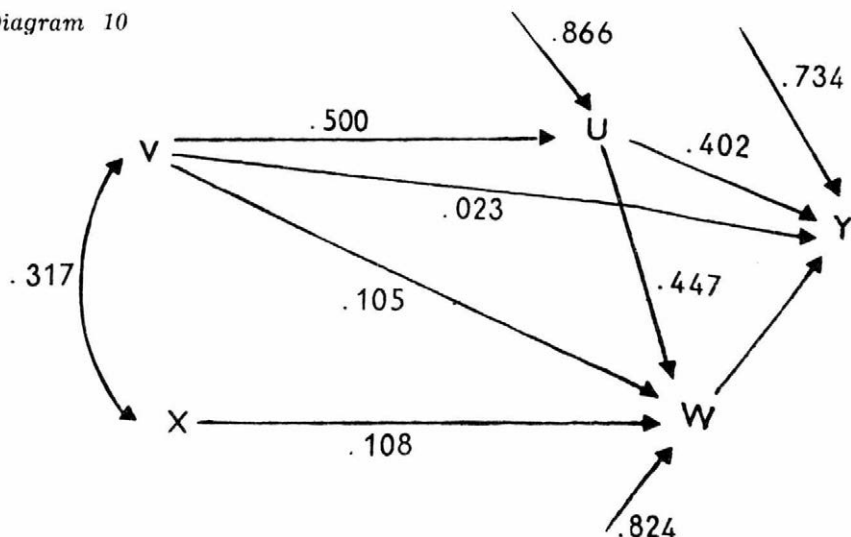
výsledků. Pokud bychom si položili další podobné otázky, můžeme naznačeným způsobem odečítat přímo z diagramu výsledky ve formě rovnic typu (18). Tyto rovnice obsahují maximum informace, které můžeme naší technikou získat. Doporučujeme, aby si čtenář zvykl číst je rovnou bez tlumočení formou slovního vyjádření. V některých případech — u složitějších diagramů —, kdy nacházíme více společných komponentů, které jsou navzájem korelačně závislé, není jednoduché takový komplex adekvátně vystihnout slovy.

Z toho, co už bylo řečeno, se pokusme vyvodit závěry pro případné pozměnění diagramu. V našem schématu mají „path koeficienty“ p_{UX} , p_{VX} prakticky nulovou hodnotu. Přitom korelační závislosti r_{UX} , r_{VX} jsou nižší než r_{UV} , r_{VW} . To by ospravedlňovalo domněnku, že veličina V převyšuje svým vlivem působení veličiny X, takže by bylo správnější zkoumat její přímé působení na W a Y. Zkusme vynechat obě „nulové“ šipky a doplníme místo nich šipky $V \rightarrow Y$ a $V \rightarrow W$. Provedeme-li výpočty, obdržíme výsledek znázorněný diagramem 10.

Je tento diagram vhodnější pro daný systém veličin než diagram 2? Provedme stejně jako u předchozího diagramu srovnání hodnot korelačních koeficientů, odvozených ze schématu s původními hodnotami:

$$r_{UX} = r_{VX}p_{UV} = (.317) \cdot (.500) = .158$$

Diagram 10

Výchozí hodnota $r_{xu} = .183$ difference činí .025.

$$\begin{aligned} r_{xy} &= p_{yx}r_{ux} + p_{yu}r_{ux} + p_{yw}r_{wx} = \\ &= (.023) \cdot (.317) + (.402) \cdot (.183) + (.300) \cdot (.224) = \\ &= .007 + .073 + .067 = \\ &= .147 \end{aligned}$$

Původní hodnota $r_{xy} = .170$; rozdíl v tomto případě činí .023. Naše kalkulace ukazuje, že tento celkem náhodně vybraný alternativní model ve srovnání s původním modelem hůře vysvětluje zjištěné korelační závislosti, a z tohoto hlediska je méně adekvátní. Uvědomme si obtíže takového srovnávání: náš „test adekvátnosti“ se v obou modelech týká jiných korelačních závislostí, nemůžeme jej přeceňovat. Ale jako jednoduché — i když možná ne nejlepší — vodítko nám postačí.

Než uzavřeme zkoumání základního modelu, upozorníme ještě na omezení, které bylo až dosud implicitně obsaženo v našich úvahách: protože pracujeme se standardizovanými veličinami, forma modelu a především numerické odhady z něho odvozené jsou platné jenom ve statistickém souboru, který byl takto zpracováván. Pokud bychom prováděli „path analýzu“ s konkrétními koeficienty (o tom viz [5] [6]), setkali bychom se zase s jinými obtížemi.

Závěr

Pokud porovnáváme čistě matematickou stránku „path analýzy“, vidíme, že v některých případech se výpočty neliší od běžné lineární regrese, případně provedené v několika krocích (viz případ diagramu 2). Aparát „path analýzy“ však více zdůrazňuje myšlenkové jádro takové regrese: Každá interpretace dat modelu musí být založena na předpokladech o příčinném řazení měřených veličin a rovněž na předpokladech, které činíme o zbytkových faktorech. Ve složitějších případech se výpočty technikou „path analýzy“ liší od běžné lineární regrese a vedou ke kvadratickým rovnicím. Upozorňujeme na jedno závažné omezení této techniky: při sestavování nadměrně složitých diagramů musíme mít na zřeteli, že lineární aproximace vzhledem k veličinám většinou není zcela přesná. Rozsáhlé diagramy vedou

k soustavám mnoha rovnic, přičemž chyby dané nelinearitou vztahů mohou podstatně zkreslit výsledky.

Je zásluhou „path diagramu“, že nás nutí důsledně formulovat všechny předpoklady. Zvolené kauzální stanovisko, explicitně vyjádřené formou diagramu, může být podrobeno přísnější kritice, ostře zaměřené k jednotlivým detailům, která je závažná nejen pro zvolené schéma, ale může ovlivnit i další směr výzkumu.

Literatura

- [1] P. M. Blau, Duncan, *The American Occupational Structure*, New York 1967.
- [2] Duncan, *Path Analysis: Sociological Examples*, American Journal of Sociology, sv. 72, č. 1, 1966, s. 1–16.
- [3] C. C. Li, *The Concept of Path Coefficients and Its Impact on Population Genetics*, Biometrics 12, 1956.
- [4] C. C. Li, *Population Genetics*, University of Chicago Press, Chicago 1955.
- [5] S. Wright, *The Method of Path Coefficients*, Ann. Math.-Stat. 5 (1934).
- [6] S. Wright, *Path Coefficients and Path Regressions*. Alternative or Complementary Concepts? Biometrics 16, 1960.
- [7] P. Machonin a kol., *Ceskoslovenská společnost*, Epoque 1969.

Резюме

Петр Штепанек: »Пат «анализ и возможности его применения в социологии

Автор знакомит чехословацкого читателя с логическим построением и основным аппаратом так наз. «патг анализис» и намечает возможности его использования в социологии. Как пример указывается реконструкция Блау-Дунцановой схемы детерминации положения для дат из исследования «Социальные дифференциации и мобильности населения ЧССР».

Summary

Petr Štěpánek: „Path Analysis“ and Possibilities of Its Application in Sociology

The author acquaints the Czechoslovak reader with the logical construction and the basic apparatus of the so-called „Path Analysis“ and outlines the possibilities of applying this method in sociology. As an example he mentions the reconstruction of Blau-Duncan's model of determining the status of the data offered by the research „Social Differentiation and Mobility of the population in Czechoslovakia“.

Sociometrie, její možnosti a meze

Takto bychom mohli — s akcentem především na zasazení sociometrie do širších souvislostí základního i empirického sociologického výzkumu — doplnit název publikace, kterou Miloslav Petrusek vydal nedávno ve Svobodě (*Sociometrie. Teorie, metoda, techniky*, Svoboda, Sociologická knižnice, Praha 1969, s. 263). Především teoretická a metodologická východiska, která autor v přístupu k dnes už velmi rozsáhlé sociometrické problematice zvolil, jsou pro existující stadium našich — a nejen mikrosociologických — zkoumání zřejmě nejccennější. Pouze jejich prostřednictvím lze totiž sociometrii zbavit její zdánlivé a tak zavádějící snadnosti, jediné jejich prostřednictvím lze přesně vymezit místo sociometrie ve zkoumání společenských vztahů. Lze tedy hned úvodem konstatovat, že právě v teoretické a metodologické oblasti — vedle podrobného výkladu jednotlivých problémových okruhů sociometrie jako sady technik — je přínos knihy největší.

Celá práce je rozčleněna do tří poměrně jednotlivých celků. Kapitoly I—IV podávají teoretická a metodologická východiska přístupu ke zkoumání a kritice sociometrie a teoretická a metodologická východiska sociometrie samotné. Druhá část, kapitoly V až VIII, jsou věnovány zevrubnému a kritickému popisu sociometrie jako sady výzkumných technik, úskalím jejího použití při zkoumání mikrosociologické problematiky. A konečně poslední dvě kapitoly podávají letný přehled základních sociometrických zjištění. V závěru publikace najde čtenář několik přehledných a ze sociotechnického hlediska velmi významných příloh a výběr základní literatury vztahující se k problematice (autorkou je D. Kubantová).

V prvé části I. kapitoly M. Petrusek — s vědomím velkého rozsahu sociometrické problematiky, tak jak je prezentována ve světové literatuře — formuluje základní možné typy kritické analýzy v sociologii vůbec použitelné, základní pravidla postupu při využití jednotlivých kriticko-analytických přístupů, a konečně posuzuje tyto typy z hlediska jejich využití při zkoumání sociometrie. Přestože lze k této typizaci vznést některé námitky (základní by mohla znít, v extrémní formulaci, zda uvedená typizace neakcentuje — zvláště prostřednictvím oddělení teoretického, metodologického a navíc metateoretického typu analýzy a podoby jejich formulací — strukturální přístup v sociologii jako implicate sociologický vůbec...), je zřejmé, že hluboká východiska nejenže

dávají velmi vhodný základ pro rozbor dané problematiky, ale jsou použitelná i v řadě dalších souvislostí, takže svým významem jdou za rámec publikace a zařazují se do metodologického aparátu naší sociologie vůbec. Konečně tento charakter má i řada dalších poznatků v *Sociometrii* prezentovaných.

Toto je rovněž příznačné pro autorovo zachycení sporu (až roporu) mezi substantivními teoriemi a metasociologickou problematikou, tak jak je příznačný pro sociologii několika posledních desetiletí. Petrusek, když konstatuje nezbytnost řešení tohoto rozporu, vyvozuje, že sociometrie — jako do jisté míry substantivní teorie, v níž je výrazně obsažena metodologická problematika — je mj. vhodným objektem pro pokus o přínos k tomuto řešení. V dalším textu se ukazuje potvrzení tohoto předpokladu, s tím ovšem, že jde o jedno z možných počátečních vykročení na velmi dlouhé a obtížné cestě.

Ve druhé části první kapitoly uvádí autor — vedle velmi zajímavé charakteristiky základních vývojových etap sociometrie, při níž mj. jasně vystupuje Petruskův důsledně sociologický přístup k tak hraniční problematice, kterou sociometrie představuje — tři základní podoby a funkce, v nichž sociometrie figuruje v současné sociologii. V této souvislosti je podán souhrn Homansovy koncepce, poznámkou je připomenuta Festingeorgova teorie kognitivní disonance a Dollardova teorie frustrace. I když z kontextu výkladu plyne, že uvedení Balesova pokusu o propojení interakčního pozorování s Parsonsovým systémem není věcně v této souvislosti funkční, přesto se zdá, že alespoň na jiném místě měl být tento zajímavý pokus o formulaci některých premis mikrosociologické substantivní teorie připomenut.

Sociometrie v marxistické sociologické literatuře je obsahem závěru prvé kapitoly. Autor zde konstatuje na jedné straně stále častější a kvalifikovanější užívání sociometrických technik, na druhé straně však striktní odmítání sociometrie, plynoucí téměř vždy ze ztotožnění sociometrie s Morenovou „klasickou variantou“. Je možno říci, že patrný nedostatek skutečně komplexnějšího přístupu — zvláště k metodologii sociometrie — ze strany marxistické sociologie, začala právě Petruskova práce s úspěchem odstraňovat.

Druhá kapitola je věnována základním pojmům a výchozím tvrzením sociometrie. Kritickým výkladem Morenova konceptuálního schématu (sociální atom, telefaktor, až makrostrukturální teorie) a detailním rozбором

Morenova redukcionismu Petrušek nepřímou formulou vymezí sociopreferenčního vztahu. Rovněž výklad reprezentativních moderních sociometrických konceptuálních systémů (Jenningsová, Nehněvajsa) slouží především k objasnění obecných metodologických problémů sociometrie. Vedle toho Petrušek prezentuje základní empiricky ověřené poznatky, které jsou součástí těchto výkladových schémat a podrobuje tato schémata kritice (zvláště pokud jde o jejich poplatnost původní variantě sociometrických propojení mikrostruktury). Tuto kapitolu lze označit jako významný příspěvek k sociologickému chápání společenského vztahu a některých dalších kategorií (interpersonální vztah, sociální pole, malá skupina atd.).

Z tohoto hlediska má ještě větší význam kapitola III, která zkoumá vztah mezi interakčním pozorováním a sociometrickými technikami. Lze konstatovat, že jde o klíčovou partii celé knihy. Závěrečným zjištěním o kvalitativní odlišnosti výsledků získaných sociometrií a interakčním pozorováním, velmi podrobným vymezením hranic mezi oběma postupy, učinil M. Petrušek základní krok k přesnému metodologickému zasazení sociometrie (ale i interakčního pozorování, i když ovšem pouze rámcově) do zkoumání skupinové struktury a konečnou část do zkoumání společenského vztahu vůbec.

Mimo tento velmi závažný poznatek obsahuje III. kapitola ještě jakousi „rehabilitaci“ sociometrie: Přesným vymezením jejího místa ve zkoumání struktury (malé skupiny je rovněž vymezena míra nezastupitelnosti sociometrie jinými technikami).

V logické návaznosti na předchozí výklad pojednává IV. kapitola o předmětu sociometrie. Uvedením Bjerstedtova přehledu dává autor nahlédnout do ohromné mnohosti, ale i roztržitosti pojmání sociometrie a tedy i teoretické interpretace jí získaných dat.

Závěrem podává Petrušek následující vymezení: „Z hlediska marxistické sociologie je tedy sociometrie souborem specifických výzkumných postupů orientovaných k oblasti sociálních vztahů či jejich stránek, jež lze označit jako vztahy či stránky preferenční (z nichž především studuje implicitní preference) a souborem mikrosociologických hypotéz, které uvádějí sociopreferenční vztahy do souvislosti s jinými sociologicky relevantními proměnnými a vysvětluje je, jež však prozatím musejí být v každém sociokulturním okruhu zvláště ověřeny“ (s. 91).

V souvislosti s vymezením předmětu sociometrie uvádí autor možné variativní použití sociometrie spolu s jinými výzkumnými technikami, dále poukazuje na mezivědní charakter sociometrie a konečně interpretuje různé názory na vnitřní strukturu sociometrie.

Druhá část knihy — kapitoly V až VII — je věnována sociometrickým technikám.

V. kapitola uvádí přehled sociometrických technik a podává vymezení místa sociometrického testu v jejich komplexu. Závěrem

jsou uvedeny některé sociometrie příbuzné výzkumné postupy. V dalším se M. Petrušek soustřeďuje vlastně jen na jedinou sociometrickou techniku, na sociometrický test. Tvzení, že jde o ústřední sociometrickou techniku, je bezdiskusní. Nicméně čtenář — při relativním nedostatku vhodných výzkumných postupů použitelných v mikrosociologických šetřeních — lituje, že se nedoví více o technikách dalších (s výjimkou v příloze připomenutého sociodramatu).

VI. kapitola je prakticky vyčerpávajícím zachycením problematiky spojené s použitím sociometrického testu. Sumarizace a rozbor jednotlivých klasifikačních kritérií, kterých lze při konkrétní tvorbě testu použít, je ze sociotechnického hlediska velmi významná. Dostáváme tak do rukou přesný metodologický návod k volbě vhodného druhu testu v dané konkrétní výzkumné situaci.

Řešení otázky validity a reliability sociometrického testu, jež je náplní sedmé kapitoly publikace, přímo vyplývá z autorových úvah o předmětu sociometrického zkoumání. Jinými slovy — problém validity sociometrického testu je do jisté míry „operacionalizací“ vymezení sociometrického zkoumání. M. Petrušek zde pak dochází k závěru, že sociometrický test je vhodné pokládat „pouze za způsob měření verbálního sociopreferenčního chování...“ a v polemice s názory jiných dodává: „...z něhož ovšem lze na neformální strukturu skupiny usuzovat“ (s. 146). Sociometrický test je tedy vysoce validní technikou, pokud od něj očekáváme zmapování verbálních sociopreferenčních orientací individuí, „...je-li zajištěn vysoký stupeň pozitivní motivace k odpovědi a jsou-li odstraněny motivační zábrany“ (s. 148). (Bohužel však právě o této stránce „konstrukce“ sociometrického testu se čtenář v knize mnoho nedoví.)

V souvislosti s reliabilitou testu jsou přehledně shromážděny základní problémové okruhy s ní související, jejichž respektování a uvážení posouzení vede k úspěšnému retestu. Stejně jako u otázky validity sociometrického testu, i zde M. Petrušek upozorňuje na určitou „skepsi k užití termínů validity a reliability... v souvislosti se sociometrickým testem“ (s. 151).

Konečně VIII. kapitola je věnována zpracování sociometrických dat. Od popisu sociometrické symboliky přechází autor k sociometrickým maticím, k zevrubnému popisu a kritice grafického zachycení sociometrických dat a dále k základním možnostem kvantitativní analýzy sociometrických dat,¹ až k využití samočinných počítačů v sociometrii. Tato kapitola má vynikající informativní hodnotu. V našich podmínkách ji lze označit za zcela vyhovující požadavkům jsoucích a jistě i velké většiny budoucích sociometrických výzkumů.

Zajímavá je autorova myšlenka týkající se potřeby vypracování univerzálního programu strojového zpracování sociometrických dat (s. 197). Poznamenejme, že nejen tato skuteč-

¹ Tiskovým chybám se nevyhnuly ani některé uvedené indexy. Jde např. o vzorec 26, s. 191, který je správně $p_{vv} = p^2$.

nost by byla významným pomocníkem v dalších sociometrických šetřeních, ale že i samotná sumarizace výsledků dosavadních sociometrických výzkumů a i šetření budoucích by mohla být významným krokem k tvorbě základních premis substantivní mikrosociologické teorie v naší kultuře, nemluvě o tom, že by umožnila nejrozdílnější komparace, vyloučila duplicitu atd. Nicméně, tato potřeba je aktuální nejen pokud jde o sociometrii.

Poslední část knihy se soustřeďuje na sumarizaci sociometrických zjištění jako základu budoucího konstituování mikrosociologických či pouze sociometrických substantivních teorií. Zatímco v IX. kapitole jsou tyto úvahy vyvozovány v rozboru obecných problémů interpretace sociometrických dat, poslední kapitola podává přehled základních sociometrických zjištění. I když zde pouze o stručné zachycení základních problémových okruhů, přesto jsou uvedené poznatky velmi inspirativní a lze jen litovat, že autorka orientace nedovolila věnovat těmto otázkám více prostoru.

*

Petruskův přístup k výkladu sociometrie, a konečnou výklad sám, lze scouhrně charakterizovat přibližně takto:

Prvou dimenzí, v níž je sociometrie vykládána, je její metodologické a teoretické zařazení v rámci zkoumání jak struktury (malé) skupiny, tak společenského vztahu jako takového. Z tohoto hlediska podal autor velmi přesný výklad, který je svým metodologickým přístupem použitelný v mnohem širším měřítku.

Druhou dimenzí je sama informace o vývoji a dnešní podobě sociometrie, a to jak v teoretické rovině, tak v rovině optimalizace postupu při sociometrickém zkoumání. Rovněž o tomto rozměru lze říci, že je pokryt adekvátně dnešnímu stavu sociometrie ve světové sociologické literatuře.

Třetí dimenzí lze charakterizovat jako alespoň naznačení základních spojnic mezi teoretickými předpoklady a sociometrickými zjištěními, jež by mohly vést — dříve či později — k tvorbě ucelené teorie sociopreferenčního chování. Je příznačné, že v řešení tohoto problémového okruhu zůstal autor jen při naznačení některých souvislostí. Pozitivní řešení problematiky obsažené v tom, co jsme označili jako „prvou dimenzi“ publikace, tu znamená velmi důležitý krok v dalším vývoji. Na druhé straně roztržitost a často vytrženost sociometrických zjištění a konečnou i opomíjení některých oblastí empirií (spolu s kulturními determinanty) stojí v cestě rozsáhlejšímu teoretickým zobecněním. Lze tedy konstatovat, že i v této dimenzi podává M. Petrusek výpověď, která odráží dnešní stav sociometrie.

Závěrem tedy shrnujeme: V sociologické knižnici vychází první práce, která má podobu ucelené kritické výkladu jedné sociologické „školy“. Je tu podána zevrubná výpověď spolu s kritikou a nikoliv postulovaným, avšak věcně argumentujícím marxistickým přístupem k problematice. Úroveň

sdělení i kritiky zřejmě přesahuje všechno, co bylo nejen v naší, ale zřejmě ve veškeré marxistické sociologické literatuře v daných souvislostech napsáno.

Ze všech zmíněných hledisek lze Petruskovu publikaci označit za svým způsobem příkladnou pro úvodní etapu bádání na kterémkoli úseku sociologie.

Libor Prudký

Typologická metoda v sociologii a společenských vědách

Karlova universita v Praze vydala letos o prázdninách studii dr. Miluše Kubičkové, CSc., *Typologická metoda v sociologii a společenských vědách* jako skriptum pro posluchače fakult sociálních věd a publicistiky. Autorka chce seznámit studující a zájemce o sociologii a o příbuzné společenské vědy s problémy typologické metody. Jak sama slibuje v úvodu, „texty mohou pomoci studujícím a zájemcům o sociologii nejen k rozšíření znalostí o metodologických otázkách empirického výzkumu, zvláště pak výzkumu problematiky mládeže, ale především k hlubšímu vhledu do teoretických rámců obepínajících empirické přístupy. Zvláště by mohly rozšířit filosofickou a sociologickou orientaci studujících sociologie o racinálních přínosech bádání západních sociologů ve vztahu k náležitým potřebám naší rozvíjející se sociologie v rovině obecné i v rovinách speciálních“.

Hned v úvodu musíme přiznat, že příslib úvodních slov skriptum velmi dobře plní.

Ve třech kapitolách seznamuje Kubičková se zvláštnostmi a kritérii typologické metody, s jejím vývojem a nejdůležitějšími variantami a vývojovými větvemi ve společenských vědách, a konečně upozorňuje i na otevřené problémy typologické metody.

V 1. kapitole autorka ukazuje, že zatímco pro statistickou metodu je charakteristická tendence k průměrným hodnotám, v nichž mizí odlišnosti, jež jsou často nepozorovatelné nebo alespoň „statisticky zanedbatelné“, jestliže jejich četnosti nedosáhly potřebného minima, je základem typologické metody typizace jako myšlenkový proces vycházející z několika charakteristik: ze záměrné a plánované selekce, abstrakce a kombinace, někdy i ze zdůraznění určitých vybraných kritérií, která slouží jako základ pro porovnání empirických případů. Kubičková uvádí McKinného východisko: „Typizační postup jako podstatný rys abstraktního myšlení se ve společenské vědě osvědčil ve funkci účinného myšlenkového nástroje k nezbytnému zjednodušení, uspořádání a identifikování společenských jevů, aby mohly být popsány v termínech, jež je činí porovnatelnými“, a konfrontuje a doplňuje je názory dalších významných sociologů a filosofů zahraničních i našich. Uvádí a rozebírá Adornova tři kritéria pro konstrukci typů v psychologii a tedy i sociální psychologii. Tato kritéria plní roli generalizační, kritické a pragmatické dimenze.

V závěru první kapitoly informuje Kubičková o nejužívanější formě empirické typolo-

logie, a to o typologických škálách, které dělí na škály 1. *diferenční*, jež jsou nejvíce spojovány se jménem L. L. Thurnstona (např. Thurnstonova typologická škála stejných intervalů) a mají charakter klasifikační škály, 2. *sumární*, v nichž je neuznáváním odborníkem R. Likert (nejčastěji používá pětistupňové škály, které odpovídá pět typů postoje orientace) — zde jde o řadici typologické škály, a 3. *kumulativní*, jež jsou konstruovány tak, že každý jev má několika-stupňové otázky a souhlas s otázkou vyššího stupně znamená zároveň souhlas se všemi otázkami nižších stupňů; souhlas se kumuluje, což dává název i tomuto druhu škál (např. Bogardusova—Guttmanova typologická škála).

Těžiště studie Kubičkové je ovšem ve 2. kapitole, kde autorka ve čtyřech částech rozebírá použití typologické metody ve společenských vědách. Ukazuje, že v podstatě je možné rozdělit typizaci ve společenské vědě do dvou kategorií: 1. typizace společenských útvarů, sociálních systémů, struktur, organizací, institucí a 2. typizace struktury osobností a jejich sociálně psychologických projevů.

Na dalších stránkách se pak Kubičková zabývá touto druhou kategorií a člení typologii osobností a jejich sociálně psychologických projevů do těchto tří skupin:

1. *Typologie historická a kulturně antropologická* umožňuje vývojově srovnávací pohled na historickou sociální skutečnost; její povaha je spíše syntetická, deduktivní, historicko-kontemplativní a neempirická.

2. *Typologie syntetická a modelující* poskytuje integrující pohled filosofický, „sociologický“ a antropologický a má empiricko-teoretický, analyticko-syntetický charakter; dělí se dále na typologii komplexního chování soudobého člověka, na typologii modelů chování člověka v různých společenských situacích a na jiné typologie plnící funkci modelů a racionální predikce.

3. *Typologie psychologická a sociálně psychologická* umožňuje strukturálně srovnávací pohled z hlediska dynamiky osobnosti a z hlediska sociální interakce; její povaha je induktivní a empirická. Tato skupina se dále dělí na typologii psychologickou a psychiatrickou a na typologie různých forem sociálního chování, postojů, hodnotových orientací společenských činností apod.

Těmto třem skupinám odpovídají také jednotlivé části druhé kapitoly, přičemž třetí skupina jakožto nejobsáhlejší má části dvě (C a D), neboť Kubičková se snaží ukázat využití sociologické a sociálně psychologické typologie v sociologii politiky a sociologii mládeže. Této problematice pak věnuje Kubičková větší část druhé kapitoly a na konkrétních příkladech některých výzkumů — převážně amerických, našich a německých — ukazuje možnosti této metody. Zdůrazňuje, že typologické metody může být k těmto účelům použito proto, že svými vlastnostmi vyhovuje těmto základním záměrům: 1. Teoretickým záměrům sociologie mládeže, jež

chtějí rozrušit a překročit zjednodušený koncept mládeže jako monolitního, nediferencovaného sociálně kulturního systému; 2. edukativním a výchovným záměrem pedagogiky a pedagogické sociologie, vycházejícím z přesných diagnóz rozrůzněných podle zjištěných a verifikovaných typů mládeže; 3. politicko-ideologickým a organizačním záměrem politické praxe a sociologie politiky, které by měly brát v úvahu jak subjektivní, psychologickou, tak i skupinovou, sociologickou dimenzi politických jevů ve společnosti.

V závěrečné kapitole upozorňuje Kubičková na otevřené problémy typologické metody a zejména se zabývá problematikou hodnocení. Opírá se o výroky celé řady sociologů, aby dokázala, že sociolog nemůže být „nezaujatý“ vědec bez principiálního postoje. I Schelskyho slova to potvrzují: „Sociálně má mnoho aspektů, proto sociolog musí myslet jak statisticky, tak historicky, na jedné straně je musí od předmětů svého zkoumání kriticky a »nezájmově« distancovat a na straně druhé se nemůže produktivně zmocnit podstaty předmětů zkoumání bez angažovanosti, bez chvění“.

Studie Kubičkové nerozebírá typologickou metodu v sociologii a společenských vědách z hlediska metodologického, ale i když je její práce spíše informativním přehledem o směrech využívajících ve společenských vědách typologické metody, získá z ní čtenář i určité metodologické poznatky, neboť zejména ve druhé kapitole se její práce opírá o četny konkrétní výzkumný materiál. Ačkoli je to rozsahem studie nevelká (necelých 70 stran), přispěje k hlubšímu vzhledu do teoretických problémů výzkumu problematiky mládeže, jak autorka v úvodu přislíbila.

Miroslav Jech

Otázky metodologické krize pedagogiky (Pedagogika jako interdisciplinární věda)

Theodor Brameld, Cultural Foundations of Education, New York 1957

Ozývají se hlasy o krizi pedagogiky. Nejde ostatně o žádný nový jev ani objev; nově je to, že o této krizi píší pedagogové pro vědecké publikum jiných vědních oborů.¹

Fakt, že vzdělání je jednou z nejvýznamnějších společenských sil (v budoucnu lze očekávat, že se stane silou rozhodující), vchází pomalu do společenského povědomí a zvyšuje zájem o pedagogiku. Lidé jsou hybnou silou vývoje, tedy i ekonomického. Vyřešení rovnoměrného rozdělení techniky na světě, techniky, která by účelně a úspěšně fungovala a byla důsledně podřizována lidskému prospěchu — spolu s řešením lidské nespokojenosti tam, kde je techniky přebytek — předpokládá dokonalejší demokratizaci vzdělání, které přispěje ke kvalifikované účasti všech na řešení problémů současného světa.

Vzdělání je nejen národní nebo státní záležitostí, ale může se stát účinnou mezinárodní silou.

¹ Viz Josef Alan, *Krise pedagogiky?*, Doba 1969/24.

Krise pedagogiky je, při stoupající závažnosti vzdělání, čím dál tím očividnější. Jiná otázka je, zda například ve zmíněném článku míří úvahy tam uváděné ke kořenům této krize a specificky naší pedagogické krize. V článku se v podstatě ukazuje, že vzdělání je fakt sociální. Školský a vzdělávací systém funguje ve společenských souvislostech, které jej ovlivňují. Dále uvádí několik přístupů k problematice vzdělání, kterých bylo v naší pedagogice v poslední době použito. Je to především filosoficko-historický přístup, utilitaristický postoj ekonomů ke vzdělání, sociologický přístup ke vzdělání. Bez hlubšího rozboru podceňuje význam filosoficko-historického přístupu, kritizuje utilitaristický postoj ekonomů a absolutizuje klady sociologického přístupu ke vzdělání. Z oblasti sociologie vidí jako nejdůležitější pro pedagogiku „souvvislosti se sociální stratifikací, diferenciací sociálního chování a se strukturou společenského a individuálního vědomí“, ještě v dalším textu autor stručně vypočítává řadu sociologických pojmů, aniž by se pokusil uvést jejich metodologický filosofický základ a srovnat je s filosofickými kořeny naší pedagogické teorie. Alan dochází k závěru, že náplní pedagogiky je teorie výchovy, která by sloužila potřebám praktiků a ukázala, „jak vytvořit strukturu školství, jež by odpovídala požadavkům na ní kladeným i sociální skutečnosti, v níž funguje a bude fungovat; dále to předpokládá optimální vnitřní strukturu jednotlivých typů škol podle obsahového zaměření, organizaci vyučovacího rámce i náplní atd. a nakonec i vytvoření optimální variace organizace vyučovacího procesu“. Předmětem pedagogiky se tu stávají vlastně školské instituce a nikoli utváření člověka ve společensky měnlivých podmínkách.

Přes nesporně správné konstatování, že vzdělání je nutno vidět ve společenských souvislostech, nedochází autor k takovým závěrům, které by pomohly vyvést pedagogiku z krize. Sociologický přístup podle Alana má mířit k vytvoření teoretických základů ideálního a *trvalého školského systému*. V analýze sociologického přístupu, o němž se ve svém článku — z pochopitelných důvodů — jen stručně zmiňuje, není vidět snahu o postižení podstaty *společenského dynamismu*. Čerpá zřejmě ze sociologických škol funkcionalistických, pro které je typická statická analýza společenské struktury. Tím bychom jen z jiného konce posílili jeden z krizových kořenů naší pedagogiky a pojali do ní ty negativní rysy jiných společenských věd, které už jsou překonány, dokonce i naší vědou. Autor však má zřejmě nedůvěru k filosoficko-historickému přístupu a proto se nepokouší analyzovat filosofické a historické kořeny krize naší pedagogické teorie, ani najít cesty z této krize — pokud je může ukázat naše věda, stojící v lečterém smyslu na předních pozicích vědy světové.

Přírodní a společenské vědy se ve svých předních představitelích a směrech už po desetiletí snaží postihnout zkoumané jevy v jejich spojitostech, ve vzájemné souhře a roz-

porech i v jejich dynamice. Af už je to *teorie pole v kvantové fyzice nebo strukturalismus v české lingvistické a estetické vědě nebo dialektický materialismus ve filosofii*, všechny tyto vědy propracovávají metodologii, která je adekvátní dnešnímu vývoji světa, v němž pohyb a *kvalitativní změna pohybem* (jak J. Patočka podrobně ukazuje v *Aristotelovi a jeho následovnicích*) je nejvidetnější skutečností.

Pedagogika — a zejména naše pedagogika — se v tomto bodě opozdila v chápání jevů svého oboru jako *pohyblivých struktur* pojmů do struktur širších. Zůstala více než kterákoli jiná věda poplatná ve svém celku metafyzické stabilitě vidění skutečnosti a rovněž zacházení s touto skutečností. Ukazuje k tomu metafyzické vymezení a izolování pojmů výchova, vzdělání, cíle, obsah, prostředky, výchova rozumová, citová, mravní; dále omezení pojmu vzdělání na školskou strukturu, izolované popisy školských systémů v jednotlivých zemích, nepochopení vzdělání jako vysoce účinné všelidské internacionální síly a tudíž prostředku k humanizaci světa.

Pochopit *vzdělání* jako *součást vývojového dynamismu*, určit vzhledem k tomu *předmět* pedagogiky, propracovat *metodologii* pedagogické vědy se zřetelem k ostatním vědám, které v uchopení dynamismu a dialektiky jsou dále než pedagogika, to je obecný předpoklad pro překonání krize pedagogiky.

Výběr věd, o něž se pedagogika dosud opírala, byl úzký. Hlavní pomocnou vědou byla především psychologie. Přitom však užíváme termínu „pedagogické vědy“; máme kandidáty a doktory pedagogických věd. Pod tímto plurálem však rozumíme historii pedagogiky a didaktiku. I když do pedagogických věd zahrneme psychologii, není to stále ještě *interdisciplinární přístup k člověku*, neboť o toho v pedagogice jde především. V tomto článku chci (o několik stran dále) věnovat největší pozornost knize autora, který se zabývá problematikou *krize pedagogiky*, i když v jiných společenských, kulturních a vědních souvislostech; přes rozdílnost těchto souvislostí lze v mnohém najít paralelu s pedagogickými problémy našimi. Theodor Brameld, autor knížky *Cultural Foundations of Education* (New York, 1957), v podtitulu uvádí, že jde o interdisciplinární přístup. Je to rozhodně jeden z významných pokusů o vyvedení pedagogiky z krize, která se pociťuje v celém světě. Je to knížka sice ne zcela nová, ale rozhodně pro nás znamená zcela nový pohled na pedagogickou problematiku a u nás není běžně známa. Proto pokládám za důležité — v souvislosti s objevujícími se články o krizi pedagogiky — o této knížce referovat.

Brameldova knížka, s předmluvou známého antropologa Clyda Kluckhohna, je pokusem, jímž se autor snaží dostat pedagogiku z jejího méněcenného postavení vůči ostatním vědám. V USA není tradice pedagogické vědy obdobná rozvinuté tradici evropské. „Science of Education“, jak konstatuje autor, znamenala především „měření mentálních procesů a schopností metodami vypůjčenými z fyzikálních věd. Kvalifikace inteligence a me-

chanizace testů a zkoušek byly hlavním předmětem této vědy“.

Naše pedagogika, především díky stále nedoceněnému a mnohými našimi pedagogy nepochopenému Komenskému, měla prastarý předstih, který pochopen a využit se může předstihem stát znovu. Proč? V čem tento předstih spočívá?

Komenský nejenže stanovil pro svou dobu přiměřené předměty pedagogiky a její metodologii (synkrise), ale dokázal zároveň postihnout trvale a univerzálně platné rysy vzdělání, které často bohužel unikaly a unikají i autorům pozdějším. Skutečnost moderního světa asi 300 let po smrti Komenského vynucuje pozornost právě k těmto *univerzálním* rysům:

a) *Vzdělání je celoživotní formování člověka.*²⁾ Jenom proto, že je chápáno jako celoživotní proces utváření člověka s aktivní účastí vzdělávaného, je vzdělání v této koncepci utvářením *nenásilným*.

b) *Vzdělání je kultivací celého člověka* (nerozděleného dosud na rozum, cit a vůli v izolovaných činnostech) ve vztahu k celku skutečnosti (k přírodě, technice, společnosti). V konečném výsledku není tudíž nepřekonatelný rozpor mezi vědomostí a mravností, mezi přírodou, technikou a člověkem, a není tu ani rozpor mezi vzděláním *zúšlechťujícím a praktickým*, mezi vzděláním demokratickým a privilegovaným.

c) *Vzdělání u Komenského směřuje k tomu, aby lidé různých kultur a různého náboženství byli schopni porozumět podstatě věci, a tak po nenásilném překonání rozdílů v chápání světa si ve vzájemné shodě upravovali přírodu a umělou přírodu tvořili k lidskému prospěchu.*

d) *Jenom demokratické vzdělání, všestranné vzdělání všech se může stát společensky účinnou silou ve světovém měřítku.*

To všechno jsou rysy, kterými Komenského koncepce míří přímo do *nejžhavějších pedagogických problémů dneška*. Ještě dnes můžeme rozpracováním uvedených rysů Komenského koncepce v novém kontextu moderních věd přispět k rozvoji pedagogiky, a to znovu ve světovém měřítku.

Od dob Komenského se však nesmírně rozvinuly nejen vědy *přírodní*, ale i *vědy o člověku a společnosti*, které odhalují stále přesnější metody analýzy formování člověka. Rozvinula se metodologie přírodních i společenských věd.

Mnoho věcných i metodologických poznatků přinesla *kulturní antropologie, sociologie, různé školy psychologické, sociální psychologie, teorie kultury, filosofie člověka i ekonomie*, pokud je pojata neschematizovaně, jako věda chápající vyrábějícího a hospodářského člověka, tj. *všestranně lidskou bytost*. Dialektický materialismus objevil pohyb jako kvalitativní podstatu změn, nikoli jako pouhé

mechanické přesouvání. Umožnil ukázat složitou souhru všech složek skutečnosti, umožnil pochopit a do jisté míry ovlivňovat dynamismus vývojových struktur. Metodologické školy strukturalistické a funkcionalistické, mezi nimiž jsou ovšem značné rozdíly právě v otázce chápání *pohybu a stability*, dokázaly rozpracovat v konkrétních vědách otázku složitosti společenských jevů a problémů jejich dynamiky. Teorie „pole“ ve fyzice a teorie „struktury“ dialektickým chápáním protikladů jako nositelů napětí a změn. V mnohem překlenuly novodobý protiklad přírodních a společenských věd. Výhody Komenského synkrise, která byla univerzální metodou uchopení jevů přírodních a společenských, se mohou postupně realizovat v moderní metodologii, která v dialektických souvislostech obsáhne přírodu, svět vytvořený člověkem i společností.

Ve společenských vědách, týkajících se člověka, máme významnou českou tradici *metodologickou*, která uplatněna v pedagogice může svým postižením *dynamiky* vývoje zase znamenat předstih vzhledem k metodologickým funkcionalistickým a strukturalistickým. Je to *strukturalismus lingvistický a estetický*, který se podstatně liší od sociologických funkcionalistických škol v pochopení pohybu a v pochopení dialektických protikladů jako hybných momentů vývoje.

Naše pedagogika si dosud neosvojila dialekticko-materialistickou metodu (přes všechny dogmatické a myšlené brzdící deklarace), nečerpala zatím z české tradice rozvíjející tuto metodologii. Při složitosti jevů, kterými se pedagogika zabývá, potřebuje více než kterákoli jiná společenská věda zachytit celou síť vztahů mezi člověkem, společností, kulturou a technikou a přírodou v jejich stálých proměnách, v historické a současné i perspektivní dynamice. Naše pedagogika přes všechno usílí směrem k dialektickému materialismu je — až na malé výjimky — poplatná německé idealistické filosofii v jejich metafyzických rysech a dále utilitarismu reformní pedagogiky, který je jakýmsi zdogmatizovaným odleskem pragmatické filosofie. Existuje proto u nás jednak pojetí vzdělání jako *zúšlechťující kultivace* (v duchu německé idealistické filosofie) naprosto odlišné od pojetí kultivace ve smyslu Komenského, s nímž bývá stále a nesprávně záměňováno, a jednak pojetí vzdělání jako *utilitární, profesionální, úzce zaměřené* v duchu reformismu, které ovládlo naši pedagogiku.

Nadto vzdělání, zase v jasném rozporu s Komenským a stejně tak s požadavky moderní doby, bývá terminologicky omezeno na dobu školní docházky a izolováno od společenského a kulturního dění, omezeno na „osvojování vědomostí“, uznává se tu tedy zároveň kausální nexus mezi záměrem toho, kdo vzdělává, a výsledkem vzdělávání u toho, kdo má být vzdělán. Nepřekonal se známý

² Proto jsem pokládala za důležité ve své práci *O smyslu vzdělání*, Praha 1969, historicko-filosofickým rozбором ukázat význam termínu „vzdělávání“, který už ve svých počátcích a v kontextu díla Komenského bezděky ukazuje k sociologické a kulturní společenské povaze formování člověka;

v tomto smyslu termín vzdělání postuluje dynamický charakter formování člověka a zařazení této činnosti do života společnosti a její kultury. K analýze a normování vzdělání pojatého jako celoživotní proces je zároveň třeba celého komplexu věd, *interdisciplinárního přístupu*.

rozpor mezi vzděláním praktickým a zušlechťujícím: jedna krajina se kritizuje z hlediska druhé krajiny, aniž by se odkryly filosofické kořeny tohoto historicky vzniklého protikladu a otevřela cesta k jeho překonání.

Jako východisko z krizového stavu pedagogiky jsou po ruce naše vlastní nástroje, které by mohly pedagogice pomoci dosáhnout úrovně jiných společenských věd. Shrnujeme znovu: je to za prvé *Komenského pojetí vzdělání* a za druhé *metodologie společenských věd*, zachycující komplexně a dialekticky společenské jevy, *český strukturalismus*.

Brameld má zase k dispozici právě ty moderní vědy o člověku, které v posledních letech udělaly v konkrétních výzkumech nesmírný pokrok. Je to především *antropologie* (i s teorií kultury), *sociologie*, nové *psychologické směry* a *filosofie člověka*. Od pokroku těchto věd jsme byli po řadu let izolováni a *nerozvili jsme je vlastními silami*.

Brameldova práce, máme-li na mysli běžnou většinu americké pedagogické nebo i jiné společenskovědní literatury, má výrazné, ne zcela běžné, filosofické zaměření:

1. Směřuje k vytvoření koncepce vzdělání jako lidsky účinné společenské síly (podobná myšlenka vedla díla Komenského. Ten ji však na úrovni své doby dokázal propracovat systematictější a hlouběji i pro dnešek).
2. Uvědomuje si rozštěpení na vědy *přírodní a duchovní* — jak říká na „science“ a „history“, na techniku a lidské problémy — jako jednu z nejzávažnějších otázek vědy současné doby a snaží se toto rozštěpení řešit všemi prostředky, které má k dispozici. Řeší ho jak po stránce metodologické, tak po stránce obsahu vyučování („curricula“).
3. Vychází z filosofického *pojetí kultury*, jež *syntetizuje* jednotlivé společenské vědy, které podle jeho mínění tvoří interdisciplinární základ pedagogiky. *Teorie kultury* a kultura sama jako jádro antropologie je nosným principem jeho koncepce.
4. V kultuře je shrnuto *tvůrčí úsilí* lidských jedinců i lidské společnosti. Antropologie se svým kulturním centrem je proto disciplínou, okolo níž se kupí ostatní společenské vědy. Brameldovi jde o postžení *dynamiky* lidské kultury, jde mu o odvrácení deterministického superorganického pojetí kultury, neboť *člověk je tvůrcem kultury* a zároveň je jí tvořen (Creator and Creature). Člověk je tedy kulturou určován a zároveň ji může měnit ke svému a všelidskému prospěchu.
5. V jednotlivých kulturách vidí *zvláštní i univerzální*. Vzdělání má utvářet lidi schopné rozehrát aktivní interakci mezi sebou a kulturou vlastní i kulturami jinými. Překonává teorii amerického „life

adjustment“ a teorie transmise kulturních vzorů svým zdůrazněním lidské tvořivosti a aktivní úlohy člověka v kultuře.

6. Jde mu především o problémy pedagogiky jako *vědy*. Snaží se uchopit člověka jako tvůrce kultury i jedince kulturou vytvořeného, a to *ve všech souvislostech v dynamickém a protikladném vývoji*. Neužívá však termínu „dialectic“ nýbrž „polaristic“ nebo „reciprocal“, „bipolar“, a také protiklady v jeho pojetí nejsou zjevnou příčinou vývojových změn. Není to tedy dialektika ve svých ontotvorných důsledcích. Je to jen pomůcka analýzy.

Celou práci rozděluje Brameld do tří hlavních oddílů:

- a) Problém lidského řádu
- b) Problém lidského procesu
- c) Problém lidských cílů.

V tom je zahrnuta i analýza koncepcí kultury. Ve všech těchto oddílech postihuje metodologické problémy přístupu ke kultuře, jak mohou být užitečné pro pedagogiku. Čerpá přitom z děl nejvýznamnějších antropologů a teoretiků kultury (mezi něž řadí E. B. Tylora, L. H. Morgana, H. Spencera, B. Engelse, F. Boase, Ch. D. Bidneyho, A. Kroebera, C. Kluckhohna, F. C. Northropa, T. J. Herskovitse, B. Malinowského, M. Meadové), filosofů, psychologů, sociologů a pedagogů.

Kultura v Brameldově pojetí zahrnuje veškerou lidskou tvořivost, její výsledky, dále zvyky (habits) a obyčeje (customs). Kultura může být skrytá (covert) i otevřená (overt); kultura je celkový „způsob života společnosti“ (way of life). Toto pojetí kultury, jako všezahrnujícího celku se datuje od r. 1871, kdy E. B. Tylor prohlásil, že kultura je komplexní celek, který zahrnuje vědění, víru, umění, morálku, právo, obyčeje a jiné potence a zvyky získané člověkem jako členem společnosti. Prostředí, v němž člověk žije, je proto do značné míry prostředím, které člověk vytvořil i toto prostředí působí na něho zpětně způsobem zjevným (overt) i skrytým (covert), neuvědoměle ovlivňujícím. Tylorovo pojetí a pojetí dalších antropologů se ostře odlišuje od klasického pojetí kultury jako něčeho vznešeného, zahrnujícího „lepší věci života“. Být vzdělán v onom klasickém (humanistickém) slova smyslu znamenalo — jak upozorňuje Brameld — mít privilegovaný přístup k oněm „lepšími věcem“ života. To je tedy kultivace, která plynula z pojetí kultury a vzdělání vlastního německé idealistické filosofii.³

Brameld zdůrazňuje, že sice může být společnost bez kultury (společnosti zvířecí), ale nemůže být kultura bez společnosti (lidské). Kultura je tedy prostředí, v němž se člověk soustavně pohybuje, je odlišena od společnosti a má největší význam pro pochopení otázek vzdělání. Člověk je vzděláván k tomu,

³ Komenského pojetí vzdělávání, formování, kultivace znamená utváření člověka tím, že on sám tvoří, tj. upravuje své okolí k lidským účelům. Nechci dělat simplifikující paralelu, ale není možno nevidět, že jde o intenci jednoty materiálního a duchovního, stejně jako v marxismu. Pro Komenského to bylo přirozené. Tvořil na základě

vědecké koncepce, kdy toto odtržení ve vědě ještě provedeno nebylo. Ve druhém případě, v případě Marxově a také Brameldově, který mluví o kultuře jako o „way of life“ jde už o vědomé překonání odtržení kultury nebo kultivace, vzdělání jako zušlechťující činnosti od životní praxe, výroby, ekonomiky a profesionální přípravy.

aby v určité kultuře žil a zároveň ji přetvářel.

Abý *kulturu* mohl analyzovat pro pedagogické účely, rozkládá ji Brameld v *elementy*. Zkoumá ji nejdříve jako lidský řád. Lidský řád lidé vytvářejí a zároveň mu podléhají. Řád je životní nutnost. Brameld analyzuje otázku vztahu řádu a svobody. Tento vztah vidí jako polaristický. Je to vztah dvou polarit, které nemohou jedna bez druhé existovat. *Svoboda je podmíněna řádem* a řád je podmíněn svobodou. Je tedy možno vidět tento vztah jako dialektický, není to však dialektika v pravém slova smyslu. Brameld nezkoumá protiklad jako napětí dávající impuls k pohybu a k neustálému přeskupování složek v nové kvality. Přitom nelze popřít, že Brameldovi jde — jak ještě uvidíme později — o zachycení *dynamiky* kultury, neboť ta je neaktuálnějším příznakem kultury naší doby.

Lidský řád, to je řád kultury, se Brameld snaží postihnout v jeho celku, ve struktuře i v pohybu této struktury. Mluví proto o *prostorovém řádu* (spatial order) a o *řádu časovém* (temporal order). Prostorový řád zkoumá jednak ve směru *horizontálním* a současně *vertikálním* a v kombinaci obou, v tzv. *kulturních konfiguracích*, tj. kultura pojatá jako „way of life“.

Uvádí přesnou terminologii, která označuje elementy tohoto řádu tak, jak ji vytvořili antropologové. Snaží se touto terminologií obohatit pedagogiku jako vědu. Především uvádí termíny označující elementy *prostorového horizontálního* řádu kultury.

Tento řád se skládá z nejjednodušších elementů, tj. *rysů kultury* (culture-trait); kulturní rys je např. to, že v některé kultuře se zdraví potřásáním ruky, lidé chovají doma kočky atd. atd. Tento kulturní rys dostává svůj kulturní „význam“ teprve v celém *kontextu kultury* (význam potřásání ruky ve srovnávání s jinými kulturami apod.). Složitější jsou kulturní *komplexy* (culture-complex), např. rodina (různé druhy rodin — monogamní, polygamní, polyadrická, polygynická atd.).

Další prvek při analýze prostorového řádu je *kulturní oblast* (culture-area), v níž se integrují skupiny kulturních komplexů.

V kultuře se utvářejí známé *vzory* (patterns); takovým vzorem v určité kultuře je např. monoteismus, abeceda atd. *Základní vzory* jsou kulturní komplexy, které mají určitou pevnou strukturu, jež úspěšně funguje a získává historickou trvalost.

Nejdůležitější jsou však *kulturní konfigurace*, to jsou hluboce vžitě kulturní vzory, které jsou spíše cítěny než poznány, spíše intuitivně následovány než uvědoměle pochopeny.

Konfigurace charakterizují celé kultury, např. francouzskou, japonskou atd. Je to tedy synonymum pro „způsob života“. Je to *kultura* pojatá jako *systém ideálů a hodnot*, které ovládají kulturu a tak řídí typ chování lidí.

Vertikální analýza prostorového řádu ukazuje třídní a sociální rozvrstvení. V této souvislosti konfrontuje Brameld Marxe a Engelse s jejich novodobými kritiky a často dává za pravdu prvním.

Význam pochopení kulturního řádu pro vzdělání vidí Brameld především v jeho integrující síle, která dává objektivní podklad myšlenky *integrování vyučování*. Už po desetiletí se americká škola pokouší odstranit tříšť vědních poznatků, jak je věda transponuje do školy ve zjednodušené podobě. Je to obecná bolest moderní školy. Brameld ukazuje podobnost mezi úsilím kulturních teoretiků a antropologů, kteří hledají strukturu vzorců a konfigurací, a mezi úsilím pedagogů, kteří vypracovávají teorii o integraci vyučování, např. „core curriculum“.

Brameld odsuzuje různé prakticistické plány integrace, jejichž prvotní podoby jsou u nás známy z období reformistické pedagogiky (viz např. *projekty*). Stejně tak kritizuje Brameld plány „life adjustment“ (životního přizpůsobení) a „social problems approach“ (přístup podle sociálních problémů), jež se pokoušejí integrovat curriculum primitivním, utilitaristickým způsobem.

Integrace vzdělání má být podle Bramelda založena na *struktuře řádu kultury*, který umožňuje pochopit jednotlivé poznatky jako sučást tohoto řádu, umožňuje pochopit jejich funkci v celku poznání. Autor tu zachycuje skutečně podstatné rysy moderního vzdělání. I v ostatních kapitolách se znovu vrací k problému vzdělání jako účinné společenské síly, jež má dopomoci k porozumění lidem různých kultur, kteří pod vlivem své kultury vidí svět odlišně a musí se proto učit tuto odlišnost chápat.

Brameld se pokouší zachytit kulturní řád, jak už bylo řečeno, i v jeho *dynamice a rozmanitosti konkrétních jevů*. Chce toho docílit užitím *historické analýzy*, to znamená, že tentokrát analyzuje kulturní řád v časovém uspořádání. Kritizuje funkcionalistické školy. Z autorů pak např. Malinowského, Meadovou, pro nehistorické pojetí kulturního řádu.

Časová dimenze podle Bramelda umožňuje posuzovat řád jako realitu vyvíjející se z minulosti přes přítomnost k budoucnosti. Kritizuje a vysvětluje příčiny amerického posuzování historie (národ bez historie) i izolovanost studia historie od ostatních předmětů na amerických školách. Současná americká kulturologie uznává „časový řád“, *historii*. Má však námitky proti některým historickým školám, především proti evolucionismu. Oceňuje však přitom jeho přednosti, především to, že evolucionismus přinesl impuls k odstranění rasové teorie; ukázal na podobnost vývojových stadií různých kultur v různém čase. Různost je tedy podmíněna *historicky, nikoli rasově*. Moderní kulturologie však kritizuje evolucionismus proto, že na základě omezených faktů dělá dalekosáhlé závěry a snaží se stanovit zákony podobné zákonům biologickým. Zároveň kritizuje evolucionismus proto, že vidí vývoj jako progresivní postup ve všech kulturách stejný a nevšimá

si zvrátí ve vývoji a odlišnosti vývoje v různých kulturách.

V souvislosti s časovým řádem kultury vidí Brameld *bipolaritu vědy a historie*, nejpodstatnější vědecký rozpor moderní doby, který my označujeme jako rozpor mezi přírodovědeckým a společenskovědním poznáním. Brameld píše o protikladu „history-science“ a překonává ho polaristickým způsobem myšlení, který vyjadřuje vzájemnost obou polů. Přírodověda zkoumá jevy kvantitativním způsobem, kdežto historie je zkoumá v jejich kvalitativní úplnosti. Podle Bramelda spočívá vzájemnost v tom, že některé přírodovědné obory zkoumají například stáří geologických vrstev a naopak antropologie užívá kvantitativních metod.

Myšlím, že je to nepříliš šťastné hledání vzájemných vztahů přírodovědného a společenskovědního poznání. V české filosofické literatuře máme příležitost porovnat tento rozbor s hlubokým rozбором Patočkovým v knize *Aristoteles, jeho předchůdci a dědicové*, kde vztahy přírodovědného a lidského jsou analyzovány nesrovnatelně hlouběji.

Podle Bramelda historická metoda harmonizuje jevy do „vzorů“ (patterns) a zahrnuje tak všechny části jevů, aby je poznala v jejich kvalitativním bohatství. Časový řád dává jevům kontext. *Historie je lidská interpretace přírodních jevů*, procesů a důsledků událostí v čase a prostoru.

Časová, historická dimenze je tedy zahrnuta i v utváření současnosti; příroda a člověk se v historickém procesu dostávají do vzájemného působení, v němž člověk je utvářen prostředím a zároveň utváří prostředí. Je jasné, že v tomto smyslu se dostává kulturní teorie zahrnující historickou dimenzi do těsného sousedství s teorií marxismu.

Brameld konstatuje, že polaristický vztah „science-history“, který je centrálním vztahem ve struktuře kultury, má značný význam pro teorii i praxi vzdělání. Dává opět předpoklad pro vytvoření integrovaného vzdělání a úspěšněji než všechny jednotky projektu „units“ dává představu kontinuálního „pole“ vzájemných vztahů mezi člověkem a přírodou. Curriculum budované na základě teorie „science and history“ umožňuje, aby se všechny specializované disciplíny, kterým se vyučuje, — vzájemně doplňovaly.

Důležité pro školu je vzájemnost prostorového a časového řádu, neboť lze uplatnit problémy sociálních vrstev.

*

V kapitole o problémech *lidského procesu* uvádí Brameld celou terminologickou škálu, nástroje umožňující analyzovat proces vývoje. Řád a proces jsou opět v polaristickém vztahu. Řád radikálně podmiňuje způsob procesu a proces podmiňuje formu a podstatu řádu. Pro toho, kdo vzdělává, je významné vědět, které instituce mohou pomáhat měnit nebo stabilizovat řád a proto má rozumět vzájemnému vztahu řádu a procesu.

Problém dynamiky vývoje je tedy obsažen především v této kapitole, kde jsou uvedeny hybné síly vývoje, jak je vidí Brameld. Nej-

základnější příčina změn je podle Bramelda zcela materialistická: lidé objevují a vynalézají, aby ukojili své potřeby. Nové vynálezy vyvolávají nové lidské potřeby, a ty vedou lidi k novým vynálezům. Brameld o tomto vztahu mluví jako o cirkulárně recipročním.

Proces je podněcován ve svém vývoji buď uvnitř kultury či subkultury nebo mezi kulturami. Vynálezy vznikají uvnitř kultur, ale častěji jejich setkáváním.

Brameld uvádí následující terminologii k postižení mechanismů procesů: *Difúze* se šíří nové vynálezy, objevy. *Difúze* probíhá spíše jako styk mezi individui různých kultur než mezi celými kulturami.

*Akultura*ci individuum nebo celé skupiny mění své kulturní „vzory“. Je to často dost násilný výtah jedné kulturní skupiny ke druhé, neboť jedna skupina brání jiné skupině svobodně přijímat nebo odmítat kulturní konfigurace. Na rozdíl od difúze je to tedy celkový proces; celá jedna skupina často ztrácí své kulturní vzory.

Asimilace je ještě bezohlednější druh akultura. Při styku dvou kultur jedna pohlcuje druhou.

Inovace znamená základní kulturní změny, je to kvalitativně nová myšlenka, vynález.

Krise je projev kritické nerovnováhy kulturní struktury.

Otázka kauzality a předvídání. Brameld uvádí termín cirkulární kauzality, která znamená složitou interakci činitelů procesu. Například kultura ovlivňuje osobnost, osobnost kultura; lidé jsou aktivními činiteli kulturního procesu, a lze předvídat jenom do té míry, do jaké mohou vystihnout vzájemný vztah osobnosti a kultury.

V souvislosti s kulturním procesem se autor zabývá vztahem *kultura—osobnost*. V tomto smyslu je třeba se zabývat osobností z hlediska nejen psychologického, ale i antropologického. Antropologové hledají *společné* rysy osobnosti, psychologové *jedinečné*. *Osobnost je polaristická*: má vztah ke kultuře i k lidské přirozenosti. Pro antropologii je rozhodující „základní osobnost“ („basic“ nebo „modal“ personality). Tato „základní osobnost“ zahrnuje rysy typické pro určitou kulturu a nekryje se s individuálními osobnostmi. Osobnost žijící v určité kultuře se „učí“ této kultuře (enkultura). V každé kultuře získávají lidé určité návyky („habits“) a existují tam obecné návyky, „zvyklosti“, „obyčeje“ („customs“).

Při rychlé změně kultury existuje stálá diskrepance mezi „základní osobností“ rodičů a kulturními vzory, do nichž děti vrůstají. Osobnost se často dostává do psychologických konfliktů — tak zvaná zvenku řízená osobnost („other directed personality“) ve srovnání s osobností řízenou zevnitř („inner directed personality“).

Typ základní osobnosti je rozhodující pro typ inovací, které určitá společnost přijme nebo odmítne.

I v této kapitole ukazuje Brameld význam analýzy osobnosti v antropologickém smyslu pro vzdělání. Zmiňuje se nejdříve o řešení kulturněpsychických konfliktů studentů. Dále

znovu zdůrazňuje aktivní úlohu osobnosti, jak vyplývá z analýzy osobnost-kultura. Dosavadní americká pedagogická teorie kladla důraz na *transmisí kulturních vzorů* a tím na „life adjustment“. „Základní osobnost“ je možno a nutno měnit. Psychologické teorie, které přinesly i mnoho kladného, například behaviorismus, však právě dosud podporují transmisí, neboť vycházejí z oné pasivní reakce jedince na podnět. Budoucnost vidí Brameld ve „field psychology“; G. Murphy, který je stoupencem této teorie, vidí kulturu a osobnost v poli sil, kde se vzájemně podmiňují.

*

Konečně *kapitola o lidských cílech* ukazuje, k čemu, k jakým hodnotám má směřovat studium lidského řádu, lidského procesu.

Stále zdůrazňovaná aktivní úloha při konstrukci a rekonstrukci lidského řádu tu dostává svůj jasný cíl. Vzdělání má podle Brameldova mínění hodnoty nejen přenášet, ale také působit k jejich změně, k jejich větší lidskosti a ke konsensu hodnot v různých kulturách.

Autor na základě antropologických prací hledá přístup k lidským cílům, k hodnotám. Hodnoty jsou dosud nerealizované fakty, jsou žádoucí pro individuum i skupinu, zahrnují procesy kognitivní i katektické, jsou potenciálně, ale ne vždy skutečně verbalizované. Kulturu a její hodnoty možno posuzovat z hlediska univerzalistického nebo relativistického. To je dnes velmi diskutovaný problém. Relativistické teorie soudí, že každá hodnota má být vykládána i oceňována jenom v rámci kulturního systému, v němž existuje. Tato teorie přinesla mnoho užitečného, především hledisko rovnosti všech kultur, ras, národů. Avšak ve svém extrémním výkladu, v absolutním protikladu k univerzalizmu, likviduje možnost srovnávání kultur, ocenění jejich hodnot z hlediska všelidského. Naopak univerzalistická teorie vytváří povědomí společných lidských potřeb, vyhledává společné normy. Ve svém extrémním výkladu však univerzalistická teorie *absolutizuje hodnoty jedné kultury* a podle těchto hodnot posuzuje hodnoty jiných kultur. Brameld v souhlase s antropologií, jako je např. Kroeber, řeší problém opět polaristicky. Poukazuje na antropologické výzkumy, které odhalují univerzální, všelidské hodnoty. Za univerzální hodnotu, a to za hodnotu normativní, považuje *svobodu*. Svobodu pokládá za *reciproční* k lidskému řádu. Ke svobodě je třeba se propracovávat kriticky prověřovaným konsensem příslušníků různých kultur. *Kritériem správnosti curricula je to, jak slouží k rozvoji člověka*, aby člověk mohl být svoboděn, tj. aby měl *vládu nad sebou i nad přírodou* a stále znovu a znovu upravoval řád v souhlase s ostatními lidmi tak, aby se všichni v tomto lidském řádu cítili svobodni.

V souhrnné kapitole o *řádu, procesu a cílech* shrnuje význam jejich analýzy pro koncepci vzdělání. Především pro vzdělání učitelů odmítá prakticistické cíle, které v americké přípravě učitelů převládají. Učitel má

mít důkladné *obecné vzdělání*, v němž je uplatněn princip integrace mezi humanitními vědami, přírodními vědami a kulturním řádem, při jehož analýze zaujímá důležité místo historie. Historie má především pomáhat studentům překonat etnocentrické předsudky a zbavit je dojmů o převaze vlastního „působu života“ nad jinými (což je pro americké studenty velmi potřebný požadavek).

Dále se má učitel dostat důkladného školení ve *speciálních vědních oborech*; základem však, který je pro všechny společný, je *poznání kultury jako celku*. Tento základ nelze pominout. Brameld srovnává důležitost *znalosti kultury* jako komplexu pro učitele se *znalostí obecné fyziologie* pro lékaře. Bez fyziologie není možno se stát ani lékařem, ani lékařem specialistou. Stejně tak bez kultury není možno být učitelem, ani učitelem matematiky.

V učitelském vzdělání přirozeně musí být zahrnuta příprava pro vlastní praxi. Učení a jeho metody jsou ovšem neoddelitelné od právě zmíněných předpokladů učitelského vzdělání. Americká příprava učitelů zdůrazňovala zatím jenom praxi. Učitel však musí rozumět pojetí kultury, neboť kultura je rozhodujícím prostředím, v němž se on a jeho žáci pohybují. Problém enkulturace má dvoji význam: učitel musí vědět, jak naučit žáky v kultuře žít a zároveň musí umět ukázat cestu, jak ji *měnit*. Je to proces, který probíhá od nejútlejšího dětského věku do doby zralosti a jeho komplexnost se v průběhu doby rozšiřuje.

Podstatně se má změnit přístup k metodické přípravě učitelů. Mají být zasvěceni do výzkumných metod *skupinové dynamiky*, do problémů *kulturní změny* především pomocí malých skupin. Školní třída je „pole sil“, které kontituují malé skupiny. Stejně tak je důležité, aby učitel poznal metody výzkumu „základní osobnosti“ určité kultury. Učitel má být citlivý pro tyto otázky, aby nevnucoval „základní osobnost“ té sociální vrstvy, v níž vyrostl, svým žákům. Má poznat problémy zvnějšku řízené osobnosti („other directed“), má rozumět problému mentální hygieny. Stejně tak má rozumět problému plánování curricula, a proto se má účastnit i přípravných instrukcí o výzkumných programech UNESCO, zvláště pak o problémech dětí přemístěných z jedné kultury do druhé.

Pro přípravu učitele je konečně důležitá *sjednocující teorie*, kterou Brameld vidí v historii a filosofii vzdělání. Tyto disciplíny mají sjednotit profesionální přípravu učitele. Vzdělání vřazuje do historie kultury. Vedou učitele k účtě k hodnotám jiných kultur, ale zároveň brání propadnout kulturnímu relativismu. V souhlase s Teilhardem Chardinem Brameld ukazuje, že poprvé v historii může současný člověk docílit ekonomické, technické a morální jednoty. Má dosáhnout kulturní svobody, jež je výslednicí zkušeností lidí různých ras a národů, kteří se všichni pokoušejí o svých zkušenostech uvažovat, vybírat z nich, srovnávat je s ostatními a spolupracovat na dosažení svobody.

Vzdělání je pro Bramelda — stejně jako

byla pro Komenského — *reálná materiální, mezinárodně účinná síla*. Komplexní pojetí kultury jako způsobu života překonává pojetí kultury jako zušlechťující (honorific). Aby člověk získal to „nejjemnější“ v dnešním slova smyslu, musí umět integrovat prostorový i historický řád kultury, přírodní vědy a humanity.

Podrobně jsem referovala o Brameldově práci, poněvadž se domnívám, že je to práce pro vývoj pedagogiky jako teorie významná a u nás neznámá, a přitom v mnohém zcela bezděčně obnovující nejdůležitější myšlenky Komenského.

Sounáležitost člověka s konkrétní kulturou (pojatou v uvedeném komplexním smyslu jako proniknutí do všech vazeb kultury) je pro současný svět tak významná, že právě pedagogika, která se zabývá utvářením člověka, by měla být dobudována se znalostí této sounáležitosti. K tomuto tématu — *člověk, kultura, vzdělání* — existuje bohatá literatura. Brameldův pokus využít této literatury není prvním ani posledním. Pedagogika, psychologie a sociologie vzdělání jich často využívají, málokterý autor to však činí s tak cizovědomou snahou proniknout k metodologickým problémům pedagogiky.

Z příbuzné literatury jmenujme alespoň klasickou knížku o studiu osobnosti v souvislosti s kulturou: Ralph Linton, *The Cultural Background of Personality*, New York, London 1945, nebo A. K. C. Ottaway, *Education and Society*, London 1953 s mnoha vydáními až do posledních let, nebo George F. Kneller, *Educational Anthropology*, New York, London, Sydney 1965 atd. Pro Brameldu je typické zdůraznění vývojového dynamismu, kulturního procesu, snaha postihnout mechanismus tohoto procesu a použít znalosti tohoto mechanismu ve vzdělání, vzdělání pak zaměřit k přeměně ekonomických, technických a morálních souvislostí, čili vyjádřeno jedním termínem, kulturních souvislostí lidské společnosti.

*

Srovnáme-li pokus autora, uvedeného hned na začátku tohoto článku, učinit sociologii (pojatou jako vědu v stabilních institucích) základem pedagogiky s koncepcí pedagogiky jako interdisciplinární vědy koncentrované okolo antropologie, zdá se, že předností této druhé koncepce — protože se zabývá především zkoumáním formování člověka v jeho dynamice i ve složitých dialektických vztazích s prostředím — je adekvátnost naší době, v níž věda a technika má rozhodující význam ve vývoji společnosti. Sociologie, kterou doporučoval Alan jako základ pedagogiky a zaměřoval ji ke zkoumání školy jako vzdělávací instituce, aby bylo možno vytvořit normy vybudování školských institucí v jednom státě. má v jeho pojetí méně vyhlídek stát se adekvátní pomocnicí pedagogické vědy. Odpovědnost za budoucí vývoj leží na lidech různých sociálních, třídních a národních kultur, kultur vytvářených různými ekonomickými systémy, a na dorozumění lidí vytvářených těmito kulturami a je vytvářejících, na do-

rozumění o překonávání vznikajících společenských i ekonomických protikladů. Nikoli hledání ideálního školského systému pro jeden stát, uměle vytržený ze světových souvislostí, uměle staticky pojatý, ale *odhalení dynamiky styků těchto kultur a systémů*, je rozhodující pro současnost i pro současnou pedagogiku.

Jsem přitom daleka absolutizování Brameldova přínosu. Myslím, že právě k metodologickému principu jeho práce, totiž k problému dynamismu, který je nesporně nejcharakterističtějším problémem současného světa a tím i vědy, bychom mohli přinést z hlediska naší vědy řadu nových pohledů. Brameld, ač zdůrazňuje vývojový dynamismus, nevidí vlastní dialektický pohyb jevů: mluví sice o polaritě, bipolaritě, reciprocitě a cirkulární kauzalitě, avšak nesleduje protiklady, o nichž hovoří, v jejich pohybu, v přesunech a střetech — nejde ke kořeni vlastní problematiky pohybu jako nositele kvalitativních změn celé struktury. V tomto směru bychom mohli pokračovat dále k hlubšímu prozkoumání stavu vzdělávací funkce a hodnot, k nimž vzdělání směřuje. A právě tady může materialistická dialektika, která odlišuje český strukturalismus od jiných strukturalistických škol, zvláště amerických, velmi pomoci. Této problematice chci věnovat další stať a nebudu ji proto zatím rozvíjet.

Stejně tak problém celoživotního vzdělávání, „žít v kultuře“, je možno na základě Komenského tradice rozpracovat úplněji v dokonalejším vztahu ke vzdělání školskému i ke vzdělání v průběhu pracovního zařazení člověka.

Antropologické aplikace, které Brameld provádí v oblasti vzdělání, jsou často poněkud simplifikující. Spočívají často jen v přímém uvedení antropologických poznatků do vyučovací látky.

Konečně v řadě námitek je třeba uvést i to, že do interdisciplinárního přístupu bude třeba při zkoumání pedagogických jevů postupně vřadit i výzkumy přírodních věd, zvláště poslední výzkumy chemismů mozkových procesů.

Přesto však Brameldův pokus o interdisciplinární přístup k pedagogice je jedním z nejzávažnějších současných pokusů o zcela nový pohled na pedagogiku, je pokusem dostat pedagogiku z krize, v níž je nejen u nás, ale ve všech zemích.

Zatím tedy tolik k námětu, který přinesla Doba svou úvahou o krizi pedagogiky. Krize pedagogiky zahrnuje problémy, které je nutno řešit hlouběji než pouhým vřazením sociologie zaměřené ke zkoumání institucí. Za nejdůležitější však pokládám fakt, že musíme umět řešit krizi pedagogiky sice na úrovni světové vědy, ale v každém případě z *hlediska našich tradic*, abychom mohli obohatit něčím novým to, co jinde ve světě objevili. Proto pokládám za neoprávněnou Alanovou simplifikaci a záměnu filosofického rozboru vzdělání s praktickými snahami o znovuvvedení gymnasií do naší školské praxe a pokládám za důležité soustavně, krok za krokem, v překonávání krize pedagogiky pokračovat. Za

první krok ze své strany považují analýzu našich vzdělávacích tradic, z nichž vyplývá koncepce vzdělání, pojatá jako celoživotní proces, a zároveň koncepce vzdělání, v níž se spojuje organicky přírodovědné a historické vzdělání: historické vzdělání je přitom integrující. Ale o tom již bylo hovořeno v práci *O smyslu vzdělání*, která je jen předstupněm k pracím dalším. Filosoficko-historický rozbor našich tradic pokládám tedy i nadále za nutný, nechceme-li se odsoudit k příživnictví na práci teoretiků jiných zemí.

Hana Sychrová

Julien Freund: The Sociology of Max Weber
Pantheon Books, New York, s. 310.

O sociologii a sociologické teorii Maxe Webera existuje již úctyhodná literatura, a není to náhodou. Problematika, která v 19. století zrála i v důsledku samostatného vstupu sociologie na scénu vážného vědeckého bádání, se musela dotýkat klíčových otázek — otázek metodologických. Weberovo fundované a originální řešení zůstalo v sociologii osamocené a teprve v současné době, po mohutné vlně tzv. empirické sociologie, znovu ožívá potřeba vrátit se zpět a ozřejmit samy způsoby získávání společenských faktů i metody jejich chápání a interpretace. S návratem této potřeby ozřejmění ožívá pochopitelně i zájem o Maxe Webera a jeho sociologii, zejména pak o jeho metodologii.

Problematika Weberovy sociologie je v recenzované knize rozložena do čtyř kapitol: I — *Weberova vize světa*, II — *Weberova metodologie*, III — *Interpretativní sociologie*, IV — *Speciální sociologie*. Poslední kapitola obsahuje ještě tyto podkapitoly: 1. *Sociologie ekonomie*, 2. *Sociologie náboženství*, 3. *Sociologie politiky*, 4. *Sociologie práva*, 5. *Sociologie procedur a technik*. Lze jen souhlasit s tím, že Julien Freund věnoval celé dvě kapitoly metodologickým problémům, protože to jednak odpovídá intencím současného zájmu o Weberovu sociologii, jednak — pokud se týče Weberovy sociologie samotné — musíme zdůraznit, že se Max Weber jako sociolog zabýval sociologickou teorií v neobvyklém rozsahu. Konečně se domníváme, že Weberova teorie vědy je klíčem k pochopení jeho speciální sociologie.

Weber popírá, že by poznání vědce mohlo být, buď v rozsahu nebo v pochopení, reprodukcí nebo věrnou kopií „objektivní reality“. Kritizuje-li však koncepci vědeckého imperialismu, kde předmětem zkoumání již není systém jednoho vědce, ale věda vůbec, vyslovuje zajímavý argument: tato koncepce zapomíná na skutečnost, že pojem je již svou podstatou *selektivní*. Jenže argumentace se u tohoto momentu nezastavuje a směřuje k poslednímu důvodu, k charakteru „objektivní reality“. Celková suma pojmů, výběrů, se nikdy nemůže rovnat sumě objektů. Nekonečnost „objektivní reality“ je něco jiného než nahromaděné konečné předměty. V obou případech končí Max Weber u „objektivní reality“. Z tohoto zjištění pak

vyvozuje, že poznání jednotlivého vědce i vědeckého kolektivu je nutně fragmentární, omezené, hypotetické, přibližné, založené na pravděpodobnostní odhadu. Přitom si vědec musí být neustále vědom této omezenosti. Weberův názor na poznání překvapuje svou pravdivostí. Jenže tato přibližnost, omezenost, hypotetičnost nemá poslední důvod v „objektivní realitě“, ale pramení ze *způsobu poznávání samého*.

Ve Weberově metodologii nalézáme pojem hodnotové orientace. Tento termín Weber přejímá od Heinricha Rickerta. Hodnotová orientace je cosi, co určuje směr našeho poznávání. „Určováním směru“ má Weber na mysli určování výběru předmětů, řízení eliminace nepodstatného, nalézání důvodů pro vytváření kauzálních vztahů. Hodnotová orientace sama tedy není ani výběrem, ani eliminací, ani důvodem, ale je to jakási činnost určování, řízení, nalézání. Dále Weber tvrdí, že tato činnost je spojena s hodnotami, na jejichž základě probíhá na každé poznávací úrovni hodnocení ve smyslu vybírání, eliminování, nalézání důvodů. A připojuje, že toto hodnocení je *těsně spojeno* s každým poznávacím postupem.

Mluví-li Weber o hodnotové orientaci, jednak nerozlišuje mezi hodnotou a hodnocením, jednak oba pojmy nečiní předmětem dalšího zkoumání. V této souvislosti se pouze spokojuje s rozlišením významu hodnotové orientace a hodnotícího soudu. Pojem hodnotícího soudu znamená u Webera etické hodnocení ve smyslu přijímání nebo nepřijímání, které se opírá o morální hodnocení předmětu jako špatného nebo dobrého. Nemilosrdný boj s hodnotícími soudy ve vědě je charakteristickým rysem celé jeho sociologie. Weberův význam hodnotícího soudu mluhavě odhaluje svět emotivní zaujatosti, předpojatosti, předsudků, samozřejmosti, bezprostředního názoru, svět, který bude později odhalen jako svět každodennosti.

Před Weberem stál nejen problém hodnotové orientace a hodnotícího soudu, ale i problém hodnotové orientace samotné. To znamená, že bylo třeba zjistit, co je to hodnota, jakožto hodnota a hodnocení jakožto hodnocení. Není v možnostech této recenze zabývat se tímto problémem podrobněji. Ale můžeme zde zhruba říci, že řešení si žádá pochopit hodnotu jako smysl a hodnocení jako prožívání smyslu, a tak pochopit i způsob existence, který z toho vyplývá.

Pokud se týče heteronomie hodnotící orientace, Weber ji řeší správně: v *rozdílech podmínek* hodnotové orientace musíme vidět *různá hlediska*, ze kterých musí být zkoumána „objektivní realita“. Hodnotová orientace tím, že uděluje význam prvků, který jiné vědci zanedbávali, způsobuje, že dostáváme modifikovaný nebo úplně nový pohled na problém. V souvislosti s výkladem procesu poznání také Weber používá mezní kategorie hlediska, přístupu a nepochybně si uvědomuje její význam.

Jakmile stojí Weber uvnitř subjektivity a ne na její mezní hranici, kde dochází ke styku s objektem, jsou jeho závěry geniální.

Tato okolnost nás často uvádí v pokušení myslet si, že Weber o všech potížích poznání věděl, že znal i odpověď a že jen zvolený předmět výzkumu mu zabraňoval o nich psát. Pravda to ovšem není. Se špičkovými pojmy své metodologie Weber zachází samozřejmě.

Podívejme se, co říká Weber o „objektivní realitě“, o jejíž jsoucnosti, a nezávislé jsoucnosti, nepochybuje. Často uvádí, že sama o sobě je nekonečná, nevyčerpatelná, nekonečně rozmanitá, rozptýlená, marnotratná, chaotická, a vždy posledním důvodem pojmu, metody, teorie. Dále je jasné, že objektivní realita je pro něho nedělitelná, je jen jedna, celá stejně rozmanitá. Z této rozmanitosti vyzvuje rozmanitost přístupů. Jenže na jiném místě tvrdí, že rozmanitost hodnotové orientace se odvozuje z rozmanitosti hledisek. Nezabývá se vůbec zjišťováním, jak se potom vztahuje rozmanitost hodnotové orientace k rozmanitosti „objektivní reality“.

Nepopíratelný fakt, že objekt může být námi uchopen jen ve formě danosti a že toto uchopení je úplně závislé na subjektivním prožitku, vede ve svých důsledcích k radikální změně tradičního chápání vztahu subjektu a objektu. Do popředí se dostává *kategorie lidského přístupu jako mezní kategorie poznávacích postupů*. Potom pochopení role této kategorie znamená zkonkrétnění vlastního postavení v procesu poznání, zkonkrétnění ireálného pojmu subjektu v lidskou bytost, v konkrétní osobu. Tradiční chápání modelu subjektu a objektu u „materialistů“ a „idealistů“ — v tom mezi nimi není žádný rozdíl — bylo takové, že sebe umístili do ireálné roviny nad subjekt a objekt a z této perspektivy prováděli svá zkoumání. Toto hledisko jim umožnilo samozřejmě se domnívat, že jsme s to vysvětlovat předměty jako objektivně nezávislé. Přitom jim unikla zásadní okolnost jejich činu, že totiž tento ireální přístup je zohla nemožný pro jejich způsob existence jakožto lidí.

Nezávislou existenci věcí mimo nás nemůžeme poznat, a proto ji nemůžeme ani dokázat. Pak by nám ovšem zbývala jenom víra a veškerá věda by se ocitla na jejích vratkých základech. Domnívám se, že rozřešit problém objektivnosti (ve smyslu *závislosti* na subjektivitě) pouze teoretickou cestou je nemožné. Karel Marx první učinil z praxe *noetický* prvek poznávacích postupů, a tento jeho filosofický čin mu právem přinesl největší uznání.

Uvedení pojmu „objektivnosti“ v pochybnost vyvolává novou potřebu zodpovědět, co potom znamená, že něco je nebo *není*, co potom lze označit za *reálné* a *ireálné*, a jaký je vztah reálného k objektivnímu. Tím se dotýkáme problému, který řeší Max Weber: je skutečně „objektivní realita“ nedělitelná anebo v ní samé tkví nějaké zásadní rozdíly? V podstatě jde o to, zda může být význam „objektivizován“, zda může pro nás objektivně existovat. Max Weber popírá dělitelnost „objektivní reality“. V této souvislosti pouze tvrdí, že je rozmanitá, ale nenalézá v ní podstatnější rozdíly, které by mohly vést k dělení. Ale například Dilthey hovoří přímo o přírodním

a kulturním *světě*, zatímco už Rickert hovoří pouze o přírodním a kulturní *vědě*.

Vybereme-li si například takové předměty, jako je kámen, průmyslový výrobek, umělecké dílo a ideální typ, shodneme se na tom, že všechny vyjmenované předměty nějakým způsobem *jsou*, všechny mají reálnou existenci, a uznáváme, že jsou si v ní všechny navzájem rovny. Ireální je v tomto případě jen objekt ve svém tradičním významu reálné existence bez nás. Ale všechny vyjmenované předměty nejsou pro nás objektivní. Takovým příkladem je zde uvedený ideální typ. Objektivitu předmětu tedy uznáváme jen jako *intersubjektivitu* (intersubjektivní existence znamená „objektivní existenci pro nás“). Naproti tomu reálné je všechno, s čím se v životě setkáváme, co je možné učinit tématem zkoumání, tedy i to, co není intersubjektivní.

Max Weber zřejmě tušil zásadnější rozdíl — „objektivní reality“ samé. Můžeme to vyvodit z jeho pohledu na způsob poznávání ve společenských vědách. V této souvislosti používá pojmu interpretace. Weber doslova říká, že pokud by byl vývoj sám zbaven všeho smyslu a byl by tedy lidsky lhostejný, vybaví jej smyslem interpretace. Interpretace je metoda, které se používá ve společenských vědách, abychom porozuměli prostřednictvím kauzality nebo pochopitelnosti smyslovým vztahům mezi různými prvky intersubjektivního předmětu. Naproti tomu přírodověda používá metody demonstrace, pomocí níž může dokázat numerické a kvantitativní vztahy. Weber tvrdí, že sociologie se nemůže obejít bez racionální interpretace v tom smyslu, že by potom nebyla schopna pochopit a vysvětlit smysl, který ovšem podstatně určuje lidskou realitu.

Pojem porozumění hraje ve Weberově sociologii základní roli. Ve své knize *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre* má kapitolu *O některých kategoriích chápající* (verstehende) *sociologie*. Julien Freund používá místo pojmu „chápající“ pojmu „interpretativní“ a věnuje interpretativní sociologii celou třetí kapitolu. Zde zprvu hovoří obecně o koncepci interpretativní sociologie a potom rozebírá základní pojem této koncepce: interpretativní porozumění. V poslední části kapitoly se věnuje těmto problémům: hodnotové typy sociálního chování, individuum, pravděpodobnost a sociální struktura, sociální vztahy a základ koncepce sociologie.

Weber zavádí do své teorie vědy interpretaci jako metodu, která ve společenských vědách ozřejmuje smysl. Tato okolnost vypovídá o jakési zvláštnosti, kterou však Weber připisuje pouze subjektivitě a odmítá myšlenku, že by realita smyslu mohla být „objektivizována“ do intersubjektivního předmětu. Jenže z předchozích úvah právě vyplývá, že existuje zásadní rozdíl mezi přímo přírodními objekty a všemi ostatními lidskými díly. Zásadní rozdíl je v tom, že prací a poznáním se v lidských dílech „objektivizuje“ smysl a způsob existence „objektivizovaného“ smyslu je intersubjektivní — přičemž právě metoda interpretace je nástrojem,

kterým uchopujeme tento intersubjektivní smysl.

Nejnámějším pojmem Weberovy teorie vědy je pojem ideálního typu. Prehistorií vzniku tohoto pojmu byla tato problematika: Jak máme formulovat přesný pojem jedinečného úseku reality, když se musíme vystříhat generalizace? Je možné formulovat individualizované pojmy, když se má za to, že všechny pojmy jsou ve své podstatě obecné? Pro Maxe Webera spočívá řešení těchto problémů ve speciálním pojmu typu. Tento pojem může být výrazem sumy společných rysů a v tomto případě používáme termínu „průměrný typ“. Ale může být také předlohou pro určitou stylizaci, ve které jsou podtrženy charakteristické nebo odlišující prvky. Proto Weber hovoří při definování ideálního typu o jednostranném zdůrazňování hlediska, podle něhož jsou uspořádány charakteristiky a zvláštnosti individuálního předmětu do jednotné analytické konstrukce. Typ v tomto smyslu znamená zvětšení, nadsázku, rozvedení.

Z jiného hlediska je ideální typ sumou pojmů, které vědec konstruuje čistě pro účely výzkumu. Ideální typ tedy nabízí nástroje pojmové konstrukce, vhodné pro individualizující metodu, jež si klade za cíl studovat jednotlivé předměty nebo určité celek v jejich jedinečnosti. Weber sám upozorňuje, že tato pojmová konstrukce je „ideální“ v tom smyslu, že nikdy nebo jen zřídka se s ní setkáváme v intersubjektivitě. Domnívám se, že právě tato vlastnost „ideality“ byla původcem většinou negativního poměru interpretů k tomuto pojmu. Způsob existence této konstrukce nás přivádí k Husserlovu smyslu. Ideální typ už tím, že nemá intersubjektivitu, že je subjektivním předmětem, se podobá smyslu, ovšem rozdíl je v tom, že konstrukce ideálního typu teprve čeká na reflexi.

U příležitosti pojednání o ideálním typu Weber velmi správně upozorňuje na to, že je zpozdlé kritizovat vědce za to, že vytvářejí nové a nové konstrukce, a že vůbec vytvářejí konstrukce. Vytváření konstrukce totiž není libovolnou spekulací, a ani spekulací, ale je to nezbytná činnost, pomocí níž získáváme každý poznatek. Přitom je zcela na nás, zda ji uznáme a tím dosvědčíme, že o existenci této činnosti víme, anebo ji popřeme a necháme působit skrytě, neuvědoměle.

Ideální typ je nejen pojemem, ale i metodou. Weber chápe metodu jako techniku pro získávání znalostí. Metoda je podrobená, jako všechny techniky, zákonu účinnosti. Účinnost metody se různí podle projektu badatele: někdy může být efektivní, v jiných případech ztroskotává. Podle Webera všechno závisí na vědecké ostrovtip, cíli jeho výzkumu a dovednosti aplikovat speciální procedury. Validita metody může být posouzena jen retrospektivně, na základě dosažených výsledků.

Pomocí metody provádíme výběr z nekonečné rozmanitosti intersubjektivnosti. Na základě výběru potom rozlišujeme metodu generalizující a individualizující. Generalizující metoda odhlíží od nahodilostí a jedinečných prvků předmětu a redukuje kvalitativní

rozdíly na číselné vztahy, které jsou brány za základ obecného postulatů. Individualizující metoda se zase naopak soustřeďuje na zvláštní prvky předmětu. Důležité je, že obě metody neexistují intersubjektivně, ale reálně jako nástroje konceptualizace, bez níž není vědecké poznání možné.

Ideální typ je metodou přesného definování obsahu pojmu společenských věd. Tohoto precizního definování a analýzy obsahu pojmu je podle Webera zapotřebí zejména proto, že termíny, jichž se ve vědecké práci používá, nebyly vyvinuty reflexí a proto jsou dvojmyslné. Weber si tedy v souvislosti s analýzou pojmů všímá i role jazyka při poznávání.

Závěrem musím zdůraznit, že jsem se zaměřila pouze na klíčové problémy Weberovy teorie vědy, které jsou dodnes otevřené a proto nanejvýš živé. V oblasti metodologie jsem nevěnovala pozornost například problému kauzality, kvantifikace nebo metodě objektivně možného; zvláště Weberovy názory na metodu kvantifikace by bylo velmi užitečné publikovat. Rovněž jsem nevěnovala pozornost Weberově speciální sociologii. Pokud se týče interpretace Weberovy sociologie, snaží se Julien Freund z ní vyloučit jakékoli „hodnotící soudy“ a vnašení vlastních hledisek a názorů. Při rozboru metodologie dovede vybrat nejdůležitější pojmy a metody. Vcelku se domnívám, že autor respektuje Weberovy názory, což pokládám za nejcennější vlastnost každého interpreta.

Jana Jezdinská

Bedřich Loewenstein: „Železný kancléř“

Svoboda, Praha 1968, s. 243.

Nemýlím-li se, je tomu teprve něco přes půl století, co také v některých českých městech a místech obývaných smíšeným českým a německým obyvatelstvem stávaly masívní dřevěné sochy znázorňující kancléře Ottu von Bismarcka. Velkoněmecky smýšlející němečtí spoluobčané chodili kolem nich, směňovali zlaté mince a jiné předměty vyrobené ze zlata za dlouhé železné hřeby a ty pak vrátili do dřevěné sochy kancléře. Dovrřovali tak zcela konkrétně obraz, který ještě za Bismarckova života zakotvil v podvědomí jeho obdivovatelů i těch, kdo ho nenáviděli, ba dokonce i těch, kterým byl z toho či onoho důvodu docela lhostejný. Jednotlitosť obrazu se takto zdá potvrzovat jednotlitosť osobnosti a jejího života až po naše dny. Zdá se být bez kazu a trhlin, cele ulita z jednoho kusu. Vykonala svoje dílo v dějinách a nerada se loučila s vládou nad mocenskými nástroji, jež sama v průběhu dlouhé doby vykovala; její nástupci se jí snažili s málo a někdy s docela špatně skrývanou netrpělivostí zbavit, bez ohledu na chmurná proctví, která pronášela. Zněla směšně: příliš dobře vykonané dílo se zdálo usvědčovat váhou své trpělivé přítomnosti svého tvůrce ne-li ze lži, pak tedy přinejmenším ze stařecké nesnášenlivosti a žárlivosti na ty, kdož — jaká nespravedlnost! — zaujali jen díky přirozenému chodu života místo, které si Bismarck, historická osobnost, musel tvrdě vydobýt. Zemřel přesně půldruhého roku před

skonem století, do jehož tváře už neodvolatelně patří. Zanechal po sobě říši a jakýsi podivný obraz sebe sama, vymezený sice ostrými konturami dřevěných a jiných soch, přesto však rozpačitý. S každým dalším železným hřebem, zaraženým za jástotu nacionalistů a šovinistů do dřevěného těla, se víc a víc otřásala skutečná stavba, jejímž byl nepopíratelným strůjcem — Německo. Stačilo přesně šestnáct let od chvíle, kdy se císař Vilém II. poklonil nad jeho hrobem — a říše se vydala na cestu, z níž nebylo návratu, doprovázena potleskem ideologů a nadšeným voláním mládeže, která se pouštěla radostně do prvního ze dvou nejzvrhilejších dobrodružství evropského lidstva. Zdálo se však, že toto „Götterdämmerung“ odpovídá odkazu velikého kancléře — a kupodivu ti, kdo o pět let později, když bylo ideologií stále ještě dost, ale mládeže podstatně méně, v tomtéž sále ve Versailles, v němž — jak je tomu dávno! — prohlásil týž veliký kancléř svého pruského krále za německého císaře, zlikvidovali právě toto císařství, se dovolávali „železného kancléře“ jakožto prapůvodce zla, jež svými podpisy na versailleské smlouvě, jak se pošetile domnívali, právě vykořenili. Když o šestadvacet let později připomínalo to, co zbylo ze Třetí říše, spáleniště a bouře, nezbylo z Bismarckova odkazu už docela nic. Půl století poté, kdy — ač stařec doslova nad hrobem — dal admirálovi Tirpitzovi radu nepodnikat nic, co by vyvedlo Německo z jeho hranic, pozbyla země, z níž kdysi ukoval císařství, i tuto známku státní suverenity. Vítězové se domnívali, tak jako o čtvrt století dříve, že postihli vlastně také Bismarckův odkaz. A poražení? Jejich vůdce a jeho propagandisté se jistě Bismarcka dovolávali: největší nacistická bitevní loď nesla jeho jméno. Už tento drobný detail (drobný proto, že ve srovnání s miliónovými ztrátami a obětmi druhé světové války stál „jenom“ několik set mrtvých na britské a německé straně, než hořící loď pohltil Atlantik) ukazuje, jak vzdálená byla Třetí říše Bismarckovu politickému realismu. Bismarck německé námořní politice nedůvěřoval a nepřál si ji. Vítězové první a druhé poloponěské války, jež zničily Evropu a málem celý svět, se ovšem v přímočarém ztotožnění Bismarcka a kořene německého zla rovněž mýlili. Vždyť přece stálou starostí Bismarckovy politiky bylo vyhnout se nebezpečí obklíčení a rozdrčení Německa jemu nepřátelskými státy. A tato politika spočívala v obrátném politickém manévrování, nikoli ve vyvolání války za každou cenu. A mýlili se rovněž, jestliže se domnívali, že fyzická likvidace jeho pozůstatosti se také rovná likvidaci jeho obrazu a jeho díla v dějinách. Neboť to, co se jednou v dějinném čase stalo, nelze již žádným způsobem odčinit, vymazat či vrátit zpět, způsobit, že to nebylo. Proto zde „železný kancléř“ zůstává jako součást evropských a ve svých důsledcích světových dějin, bez ohledu na skutečnost, že z jeho faktického odkazu nezbylo — jak jsme již řekli — do slova nic. Nejen to, ovšem. Kdybychom dokázali — vojenskou porážkou či politickými

prostředky — „vymazávat“ z dějin to, co se stalo, mohli bychom zlikvidovat dějiny (tedy ono rankovské „to, co se stalo“) i dějiny jakožto vědní disciplínu, historiografii. A neměli bychom důvodu, proč bychom se měli zabývat dějinami té či oné země, té či oné osobnosti, Napoleona nebo třeba právě Bismarcka. Bytí a dění by pozbylo své historicko-časové dimenze a autoři biografií by se stali zbytečnými, stejně jako autoři jiných historických prací. Pochybuji však, že by lidé kdy na toto stanovisko přistoupili. A tak tedy Bismarck jako člověk, jako historická osobnost zde zůstává, navzdory zkáze svého díla. Stejně tak zde zůstává i toto dílo, byť ztroskotané, neboť jediné jím se Bismarck vepsal — pro nás nesmazatelně — do běhu historického času a stal se jeho součástí. Nemůže tedy být sporu o tom, že nakladatelství Svoboda učinilo dobře, když věnovalo loňského roku (1968) do své řady Portrétů rovněž portrét kancléře Otty von Bismarcka z pera Bedřicha Loewensteina. Nepřilíší rozsáhlá knížka (celkem 248 stran) dobře ukazuje rozpornost Bismarckovy osobnosti, rozpornost, jež jediné činí Bismarcka zajímavým a jež usvědčuje z omylu ty, kdo v Bismarckově politice násilím vydupaného německého sjednocení dodatečně spatřovali důkaz zla, inherentně obsaženého v němectví. Proti představě Bismarcka — monolit — kreslí Loewenstein obraz osobnosti, v níž vedle chladného kalkulu hraje velkou roli cit, impuls a náladovost a v níž snad trochu i proti vůli autora, právě tato poslední stránka převažuje zhusta rozhodujícím způsobem nad stránkou prvou. Nikoli tak, že by převládla v doslovném a prvotním slova smyslu, nýbrž tak, že se jí zmocňuje a využívá jí — zejména v pozdějším věku, po krizi jeho třicátých let, kdy, jak zaznamenává Loewenstein, Bismarckova ctižádostivost ještě nedokázala najít vhodný cíl. Než k tomuto došlo, jsme v Bismarckově mládí svědky mnoha prudkých výbuchů a nečekaných kousků. Vypráví se, že jako student v Bonnu, kde současně zastával málo významné místo na magistrátě, potkal náhodou na procházce krásnou ženu, která ho uchvátila natolik, že se jal ji sledovat. Došel v jejích patách až na nádraží, nastoupil spolu s ní do vlaku a stále ji sleduje dojel do Kolína. Tam mladá žena — byla to Angličanka — vystoupila, Bismarck za ní. Telegrafoval přátelům o prádlo a peníze a bez ohledu na studium a povinnosti referenta sledoval v následujících dnech mladou ženu až do Lisabonu. Zdálo se, že byl u cíle svých tužeb. Jenže v Lisabonu kotvila právě anglická eskadra, mladá Angličanka byla pozvána svými krajany na palubu, admirál — starý, ošklivý a bohatý — ji požádal o ruku a ona přijala. Zhrzený Bismarck se vrátil do Bonnu a nikdy prý neměl Anglii tuto porážku odpustit... Tolik alespoň Henry Bordeaux (Ce que j'ai vu en Allemagne, Revue des Deux Mondes, 109e Année, 15 juillet 1939, s. 323). Historka, byť nepotvrzená (nevím, zda právě na ni naráží B. Loewenstein na stránkách 16—17 své knihy), dokazuje přinejmenším jedno: že to-

tiž svou povahou Bismarck vůbec nebyl jen chladný počtář. Od přírody chladní lidé nezanechávají po sobě ani podobné příběhy, ani předzvědky důvěrného rázu. Psychologická analýza a psychologický popis nabývají tedy právě v biografii své plné váhy, a to, myslím, i navzdory lehké výhradě, kterou v tomto smyslu autor Bismarckovy studie proti příliš psychologizujícímu přístupu vznáší. Můžeme jistě souhlasit s Loewensteinem, že politik, zejména ctižádostivý a cílevědomý politik, musí mnohem více než myslitel nebo umělec dbát na to, co je mu vnější, co je však současně faktorem, podmínkou a materií jeho úspěchu. Avšak způsob, jakým na tento vnější svět reaguje, jistě není dán pouze a výhradně zase jen „vnějšími“ kritérii — tedy ohledem na sledovaný cíl. Ten si vynucuje nasazení masky a dichotomií osobnosti na oficiální a soukromou. Jaká však bude tato maska a jak důsledná bude tato dichotomie, pro to je determinující psychologie jejího nositele. Vždyť v této skutečnosti spočívá smysl a půvab biografie; kdyby tomu tak nebylo, mohli bychom se spokojit se suchým výčtem faktů. Konečně v celém rozsahu Loewensteinovy knihy se znovu a znovu přesvědčujeme o roli, jakou v nesčetných konfliktních situacích Bismarckovy politické, tedy veřejné kariéry hrála jeho povaha. Nemělo by jistě smyslu opakovat v nedokonalé zkratce všechny její peripetie, jak je před čtenářem rozvíjí a hodnotí Loewensteinova studie. Myslím, že kritických výhrad se v tomto ohledu objeví jen velmi málo a jsou zcela zanedbatelné. Pokud pak jde o celkové hodnocení významu kancléře a jeho místa v dějinách Německa a Evropy, je věcné a kritické. Myslím však, že zde ještě dlouho nedosáhneme jednoty. Neboť proti těm, kdož i nadále budou Bismarckovi klást za vinu, že uvedl Německo na osudové scetstí poznamenané vskutku příkladnou tragédií a vlastně ještě dnes nezakončené, budou stoupenci politického realismu zdůrazňovat objektivní příčiny, jež vedly kancléře ve shodě s jeho povahou a prostředím, z něhož vzešel, cestou, kterou se vskutku dal. Klíčovým problémem zde pro každého historika i nadále zůstane otázka, jak proslulý Bismarckův realismus hodnotit. Jako mistrovskou hru daných možností nebo fatální přizpůsobování se tomu, co se jevílo na první pohled jako nejschůdnější cesta? Pletivo nejružnějších vlivů, postojů a determinant je příliš složité, než aby mohlo být lehce rozetnuto jednoduchým řezem. Nezapomeňme, že rovněž role dědiců „nehodných“ velikosti zděděného odkazu, to znamená jako vždy u politického díla velikosti obtížů málo dorostlých nástupců, je více než významná. Ale právě toto vše opravňuje svébytnost a nezbytnost politické bibliografie jakožto specifického druhu ustáleného kulturního dědictví. Také z tohoto hlediska musíme Loewensteinovu knihu přivítat.

Petr Horák

Peter M. Blau, Otis Dudley Duncan, The American Occupational Structure
Wiley, New York 1967.

Těžko se autor této recenze zmýlí ve svém přesvědčení, že nejméně dalších deset let se autoři sociologických statí, jež se budou dotýkat makrostrukturální analýzy, budou vypořádávat s přínosy a nadhozenými podněty, které přináší Blau-Duncanova publikace. Po metodologické stránce je to kniha vskutku perfektní; o tom svědčí její vysoký kredit v západních metodologických kruzích, v nichž se někdy setkáváme při hodnocení této publikace s přívlastkem „šokující“.

Čemu vděčí tato kniha za úspěch, který se sice neprojeví tím, že ji budou hltat masy čtenářů, ale spíše pomalu trávit a přehodnocovat i nesouhlasit sociologové, a to převážně metodologové?

Kniha je vlastně výzkumnou zprávou ze statisticko-sociologického šetření nazvaného *Occupational Changes in a Generation* (OCG) na 20 700 mužských respondentech, které bylo provedeno v r. 1962.

Kniha je rozvržena do dvanácti kapitol a deseti dodatků. Názvy kapitol zde uvádíme:

1. Zaměstnanecká struktura a mobilitní proces
2. Zaměstnanecká struktura I: typy pohybu
3. Zaměstnanecká struktura II: historické trendy
4. Připsaný a dosažený status: techniky měření a analýzy
5. Proces stratifikace
6. Nerovnost příležitostí
7. Geografická a sociální mobilita
8. Zemědělský původ a zaměstnanecký vze-stup
9. Příbuzenské svazky a kariéra
10. Manželství a zaměstnanecký status
11. Diferenční plodnost a zaměstnanecká mobilita
12. Zaměstnanecká struktura a stratifikační systém.

Jak je vidět, kniha slibuje rozbor řady sociologických „horkých“ témat, a to na bázi rozsáhlého současného průzkumu. A to také splňuje, i když možná někteří čtenáři ji budou vytýkat nepříteli velkou „odvážnost“ a kategoričnost závěrů. To je nesporně způsobeno tím, že se autoři snaží přinášet pouze ty závěry, které lze průkazně odvodit z dat šetření. Potom je pochopitelné — a je to ještě zesilováno pečlivostí a odpovědností autorů — že jejich soudy jsou značně podmíněné a poukazují na značné trhliny ve výstavbě průkazních schémat; zvláště cenné však je, že staví množství nových, neotřelých a inspirujících otázek.

Jak již bylo řečeno, z metodologického hlediska je kniha pravou pochoutkou. Je totiž pravděpodobné, že se tam setkáváme s kvalitativně novým pojetím sociologické práce, neboť autorům se podařilo podstatně pokročit při přemostování propasti mezi empirickými daty a „vysokou teorií“. Metodologické postupy, a to většinou nové, neotřelé a někdy i značně složité, jsou spojeny s daty

v organický celek. Je to zřejmě tím, že v USA již existuje skupina pracovníků, kteří perfektně ovládli metodologické problémy (s celým složitým matematickým aparátem), jsou ale přitom sociologové, nikoli statistici a matematici. Není tomu tedy jako dříve, kdy jsme se setkávali u sociologů s matematickou metodologickou výzbrojí, která na-prosto neobstála pod ostrým pohledem školeného matematika, a naopak s perfektními matematickými metodologickými hříčkami, jimž málokdo rozuměl a jež téměř nikdo ze sociologů neaplikoval.

Z metodologických postupů se v knize setkáváme s tzv. „path analýzou“ (kapitola 5), tj. s variantou regresní analýzy, jež se snad právě díky autorům v současnosti stala metodologickým slágrem č. 1. Při její aplikaci jsou teoreticky velmi cenná zde uváděná schémata pro analýzu věkových kohort, hledání determinant zaměstnanecké mobility i schémata v kapitole 9. Velmi zajímavá je diskuse o použitelnosti různých mobilních indexů a mobilních poměrů (mobility rates), aplikace indexu nepodobnosti (dissimilarity) a z něho odvozená analýza „dimenzí mobility“.

Pro šetření byl vytvořen nový index hierarchizace zaměstnání, jenž je považován za index „statusu zaměstnání“ (a často za index univerzálního sociálního statusu) a je empiricky odvozen z následující regresní formule (s. 125):

$$X_1 = 0.59 X_2 + 0.55 X_3 - 6.0,$$

kde X_1 je procento „výborných“ a „dobrých“ hodnocení při běžném vytváření prestižního indexu, X_2 je proporce osob v daném zaměstnání, které měly v r. 1949 příjem větší než 3 500 dolarů, a X_3 je proporce osob v da-

ném zaměstnání se čtyřmi lety střední školy (high school) nebo vyšším vzděláním. Vedle regresní analýzy bylo při vytváření vhodného statusového indexu použito vícenásobné korelační analýzy, analýzy variace a kovariance, a to zvláště při zkoumání vlivu dalších proměnných na index statusu zaměstnání.

Je pochopitelné, že všude, kde to problematika dovolí, je používáno i běžnější metodologické výzbroje: prostých procent, korelací, průměrů i absolutních čísel.

Veškerý výklad knihy je velmi srozumitelný a precizní. Čtenáři se nestane, aby mu chyběly údaje, které jsou nutné k rekonstrukci podstaty hutně předkládaných úvah i matematických operací. Proto může kniha sloužit i jako zasvěcený úvod k poznání uvedených metodických postupů a k pokusům o analogickou vlastní práci, třeba s možností pozdější komparace výsledků.

Závěrem si nelze odpustit ještě jednu úvahu. Je pravda, že posuzujeme-li společenskou angažovanost závěrů, které autoři v publikaci předkládají, ve smyslu možnosti měnit americkou skutečnost, jsou autoři krotcí jako beránci. Společenskou realitu pouze vysvětlují, málokdy dokonce komentují a prakticky nikdy nekritizují. V tom bychom mohli vidět slabinu publikace — a jistě se najde nějaký millsovský kritik, který ji napadne jako moderního „Amerického vojáka“ — neboť tím v metodologické části bezesporu je (a dokumentuje cestu, kterou sociologická metodologie urazila od padesátých let) — tj. jako samoučelné metodologické hraní. Ale tím se v tomto případě bude nevědomky snažit zbořit to nejlepší, co bylo zatím vykonáno při překlenutí propasti mezi empirickými daty a sociologickou teorií.

Zdeněk Šafář

Český sociologický výzkum 1968–1969 v archivu Sociologického ústavu ČSAV

Otázky metodické úrovně našich sociologických výzkumů se staly už standardním tématem na různých shromážděních sociologů. Jejich diskuse však byla dosud založena spíše na osobních dojmech a zkušenostech než na nějakém zobecnujícím materiálu. Takový materiál totiž zatím nebyl k dispozici.¹

Změnu situace, jak doufáme, přivodí činnost archivu sociologických výzkumů, který byl v roce 1968 zřízen při Sociologickém ústavu ČSAV a který se v současné fázi snaží získat přehled o sociologických výzkumech probíhajících v českých zemích.

Archív rozesílá pracovištím, o nichž je známo, že se zabývají výzkumem, dotazníky o osmnácti otázkách (dotazník zachycuje celkem 37 znaků) informujících se o obsahových, metodických a organizačních charakteristikách každého probíhajícího výzkumného projektu. Získané údaje se přenášejí do kartotéky a stanou se pak podkladem periodicky vydávaných přehledů. Archív se buduje na základě čistě dobrovolné spolupráce.

Rozebrali jsme informace, které jsou v archivu k dispozici o 107 výzkumných projektech registrovaných ke konci května 1969,² abychom se pokusili odpovědět na tyto otázky:

- I. kdo tyto výzkumy provádí,
- II. čím se tyto výzkumy zabývají,
- III. jak se provádějí a
- IV. jaká je publicita jejich výsledků.

I. Které instituce provádějí výzkumy zachycené v archivu SÚ ČSAV?

Úvodem dlužno poznamenat, že výzkumné projekty, o nichž je řeč, nejsou ani náhodným, ani vyčerpávajícím výběrem z celku výzkumných projektů probíhajících v českých zemích v loňském a letošním roce. Archív rozesílal svůj dotazník záměrně především pracovištím ČSAV, vysokým školám a výzkumným ústavům a do jeho evidence se pak spontánně přihlásila i některá pracoviště další. Zachycené výzkumné projekty tedy nemají žádný kontrolovatelný vztah k celku probíhajících výzkumů a nelze tedy pochopitelně mluvit o žádné statistické reprezentativnosti. „Cepek probíhajících výzkumů“ je mimoto veličina prakticky nezjistitelná. Předkládané údaje tedy vypovídají pouze o výzkumných projektech registrovaných a

nelze je generalizovat. Z toho důvodu je také třeba považovat informaci o provádějících institucích za nezávisle proměnnou, vůči níž lze hodnotit ostatní údaje.

Tabulka 1: Výzkumné projekty podle provádějících institucí

Instituce	%	(N = 107)
Vysoké školy	35	
ČSAV	27	
Výzkumné ústavy	21	
Společenské organizace	8	
Státní orgány	7	
Podniky	2	

Z tabulky plyne, že 83% analyzovaných výzkumů provádějí instituce, které pravděpodobně mají pro realizaci výzkumů relativně dobré odborné předpoklady — jde o pracoviště vysokoškolská, akademická a výzkumná. Můžeme se tedy domnívat, že v českých podmínkách náš materiál zachycuje výzkumy spíše elitní povahy.

II. Jaká je tematika sledovaných výzkumů?

Informace, které může náš materiál poskytnout o tematické sledovaných výzkumů, jsou omezeny způsobem kategorizace v dotazníku zvoleným (bylo použito uzavřené otázky) a faktem, že autoři výzkumů zařazovali svůj výzkum do těchto kategorií sami. Použitá kategorizace nebyla přitom nejšťastnější.

Tabulka 2: Výzkumné projekty podle tematiky

Tematika	%	(N = 107)
Společnost a její struktura	48	
Ekonomické otázky	44	
Otázky kultury a civilizace	40	
Demografické a ekologické otázky	33	
Politické a právní otázky	31	
Sociální a zdravotní otázky	27	
Metodologické otázky	23	
Ostatní	20	

(Některé projekty se dotýkaly i více tematických oblastí.)

¹ Výjimku tvoří úsilí J. Pašlaka, který se snažil v minulých letech o pořízení a rozbor podobného materiálu na Slovensku.

² Do předání rukopisu této informace redakci Sociologického časopisu v září 1969 se počet registrovaných výzkumů zvýšil na 142.

Rozložení tematiky výzkumů zhruba odráží vývojový trend naší empirické sociologie v posledních letech: vlna výzkumného zájmu o různé sociologické aspekty ekonomického systému se postupně stabilizuje a je doplňována zájmem o typičtější sociologická témata, jako je společenská struktura, stratifikace apod., a pozorností věnovanou problematice politického systému společnosti. Většina projektů přitom zasahuje několik tematických okruhů, v průměru dva až tři.

U celé poloviny projektů jejich autoři uvádějí, že mají teoretické ambice a že svým výzkumem hodlají rozvíjet nové teoretické myšlenky (tabulka 3).

Tabulka 3: Výzkumné projekty podle teoretických ambicí autorů

	%	(N=107)
Autoři hodlají na základě výzkumu rozvíjet nové teoretické myšlenky	50	
Nehodlají	45	
Neudáno	5	

Tento — podle našeho názoru vysoký — podíl teoreticky ambiciózních projektů lze zřejmě vysvětlit hlavně strukturou provádějících institucí. Budiž nám však dovolena i pesimistická domněnka, že jakkoliv to vyhlíží paradoxně, druhým možným činitelem je malá teoretická výpěstlost a informovanost některých pracovníků; pro začátečníka je skoro každá teoretická myšlenka novinkou.

Zásadní obecnou otázkou, s níž si archiv musel poradit, bylo vymezení okruhu výzkumů, o něž se bude zajímat. Mají to být výzkumy sociologické — jenže tím se dostáváme k problému operativního vymezení pojmu „sociologický výzkum“. Abychom předešli sporům, pro jejichž rozhodnutí neexistují jednoznačná kritéria, přenechali jsme jeho interpretaci autorům výzkumů samotným s tím, že k registraci zřejmě dojde mnoho výzkumů, které nebudou „striktně“ sociologické. Data, která máme k dispozici, tento předpoklad potvrzují. Podle názoru jeho autorů se každý registrovaný sociologický výzkum dotýká v průměru ještě jednoho až dvou dalších vědních oborů. Přehled o tom poskytuje tabulka 4.

Výzkumy, které by byly „čistě sociologické“, nejsou tedy typickým jevem. Tato skutečnost by nás neměla příliš překvapit: i za předpokladu, že jsme s to vymežit předmět sociologie jako samostatné vědy, bude striktně sociologický přístup vlastní jen nečetným projektům základního výzkumu. Motivovány úsilím o řešení teoretických sociologických otázek, tyto projekty mohou být formulovány pouze v sociologických kategoriích. Většina výzkumných projektů je však motivována praktickými společenskými problémy, k je-

Tabulka 4: Sociologické výzkumné projekty podle vědních oborů, kterých se dále dotýkají

Vědní obor	%	(N=107)
Psychologie a sociální psychologie	43	
Ekonomie	28	
Pedagogika	19	
Politická věda	15	
Demografie	14	
Zdravotnictví a lékařské obory	11	
Právo	8	
Uměnověda, estetika	6	
Urbanismus a tvorba životního prostředí	4	
Teorie organizace a řízení	3	
Geografie	3	
Historie	2	
Jiné (sociální antropologie, penologie, publicistika, teorie ideologie)	5	

jichž osvětlení je třeba pohledu více vědních oborů. Konkrétní výzkumný projekt je pak spíše mezioborový, i když sociologie může hrát hlavní roli.³ Tato situace je zřejmě typická i pro výzkumy, o nichž zde pojednáváme. K tabulce 4 můžeme ještě poznamenat, že velmi zarážející je výskyt pouze jediné zmínky o vazbě výzkumu na sociální antropologii. Tato skutečnost odráží malou znalost tohoto oboru mezi sociology.

III. Jakých metod sledované výzkumy používají?

Zajímá nás především, z jakých informačních zdrojů výzkumy čerpají. O tom tabulka 5.

Tabulka 5: Výzkumné projekty podle jejich informačních zdrojů

Informační zdroje	%	(N=107)
A. Přímé zdroje		
Terénní průzkum	94	
Experiment	4	
B. Nepřímé zdroje		
Hotový statistický materiál	45	
Dokumenty	40	
Periodický tisk	19	
Mapy a kartogramy	4	
Data z hotových výzkumů	2	

(Některé projekty používají většího počtu různých informačních zdrojů)

³ V dosud nepublikované práci tuto myšlenku rozvíjí V. Lamser.

Jeden výzkumný projekt v průměru používá 1—2 zdrojů informací podle výše uvedené kategorizace.

Tabulka 5 bohužel na sledovaných výzkumech velmi jasně potvrzuje chronicky známou skutečnost, že v našich výzkumech mnohdy bezdůvodně trváme na primárním sběru informací a že jen v nepatrné míře využíváme dat shromážděných již dříve jinými výzkumy. Téměř všechny výzkumy ve sledovaném souboru se uchýlily k přímým informačním zdrojům a jen 2% použily sekundární analýzy. Stále ještě zřejmě přžívá populární předsudek ztotožňující sociologický výzkum s dotazníkovým šetřením nebo rozhovory.

Čísla ukazující na poměrně častou kombinaci informačních zdrojů a na celkem hojně využívání statistického materiálu a dokumentů jsou na druhé straně potěšující.

Přehled o používaných pozorovacích technikách dává tabulka 6.

Tabulka 6: Výzkumné projekty podle použitých pozorovacích technik

Pozorovací technika	%	(N = 107)
Rozhovor, beseda	83	
Dotazník, anketa	68	
Obsahová analýza	28	
Přímé pozorování	27	
Test	13	
Sociometrie	12	
Jiné (časový snímek, film, atd.)	8	

(Některé projekty používají většího počtu různých pozorovacích technik)

V jednom výzkumném projektu se v průměru používá 2—3 různých pozorovacích technik.

V tabulce 6 překvapuje primát rozhovoru, který autoři výzkumů udávají jako zdaleka nejčastěji používanou pozorovací techniku. Lze to snad opět vysvětlit strukturou provádějících institucí, které si většinou mohou dovolit této celkem obtížné techniky využít.

Autorům byla dále položena otázka, zda ve svém výzkumu použili nových nebo málo používaných metodických postupů, případně zda některý existující postup pro své účely modifikovali, a o jaké postupy jde. Získané informace mají význam jednak jako objektivní údaj o metodické vynalézavosti sledovaných projektů, jednak jako údaj o tom, co autoři výzkumů za metodické inovace vůbec považují.

O prvním poskytuje obraz tabulka 7.

V každé z uvedených skupin A, B má tedy podle mínění jejich autorů metodologické ambice něco více než čtvrtina sledovaných projektů. Nesmíme však pustit se zřetele, že toto sebehodnocení autorů výzkumů by se nemuselo shodovat s posudkem nestranného

Tabulka 7: Výzkumné projekty podle metodologických ambicí autorů

	%	(N = 107)
A. Podle toho, zda aplikují některý existující, ale dosud málo používaný metodický postup aplikují neaplikují neudáno	28 67 5	
B. Podle toho, zda nový nebo modifikovaný metodický postup zavádějí nezavádějí neuveďeno	26 68 6	

experta. Že se s ním také v mnoha případech shodovat nebude, to ukazují následující příklady, které jsou u některých projektů označovány jejich autory za metodické inovace.

A. Pokud jde o aplikaci málo používaných metod:

- opakovaná dotazníková šetření týchž subjektů
- použití vyčerpávajícího výběru
- konfrontace objektivních a subjektivních údajů
- týmová práce.

B. Pokud jde o zavedení nových nebo modifikovaných metodických postupů:

- mezioborový přístup
- výzkum problému z více zorných hledisek
- kombinace více metod a technik
- strojní zpracování dat.

Tyto postupy bychom sami asi těžko považovali za metodické novinky. A tak zřejmě podíl výzkumů, které si mohou činit oprávněné metodické ambice, bude podstatně menší, než je uvedeno v tabulce 7. Skutečnost, že strojní zpracování dat nebo mezioborový přístup mohou figurovat jako metodické novinky, současně svědčí o velmi nedostatečné metodologické úrovni a informovanosti některých autorů.

Inovace, které si pozornost zaslouží, spadají hlavně do oblasti kvantifikace a zpracování dat. Nenajdeme zde mnoho zásadních nebo obecně významných novinek, spíše případy aplikace postupů vymykajících se dosavadnímu metodickému stereotypu našich výzkumů nebo nové dílčí postupy úzce vázané na konkrétní meritorní problematiku. I tak jsou ovšem potěšitelné. Jde například o konstrukci různých indexů, budování a využití typologií, nebezpečné aplikace obsahové analýzy, použití faktorové analýzy a jí příbuzných postupů, použití nestandardních programů pro zpracování dat na počítačích, kombinace

analýzy statistických a interakčních struktur a podobně.

Zvláštní pozornost jsme věnovali výzkumům používajícím statistické procedury. Je to 93% sledovaných projektů. (Toto číslo dává mimochodem také důvod k zamyšlení: statistická procedura je jen jedním z mnoha možných přístupů k výzkumu, vhodným především pro studium málo strukturovaných hromadných jevů a při méně náročných poznávacích cílech. V ostatních případech vede její použití obvykle ke ztrátě informací a k povrchnosti. Číslo, které máme k dispozici, naznačuje existenci nežádoucího „statistického stereotypu“ v našich výzkumech.)

Představu o rozsahu výběrových souborů, jichž tyto výzkumy používají, dává tabulka 8.

Tabulka 8: Výzkumné projekty podle velikosti výběrových souborů

Velikost souboru	%	(N = 99)
Do 400 jednotek	26	
401–1000 jednotek	23	
1001–2000 jednotek	35	
2001–4000 jednotek	12	
4001–10 000 jednotek	4	
10 001–50 000 jednotek	2	
50 000 a více jednotek	1	
Neudáno	1	

(Některé projekty pracovaly s více soubory)

Nejčastější jsou tedy soubory o rozsahu jednoho až dvou tisíc jednotek. O způsobu výběru informuje tabulka 9.

Tabulka 9: Výzkumné projekty podle způsobu výběru

Způsob výběru	%	(N = 99)
Náhodný jednostupňový	27	
Kvótní	21	
Stratifikovaný	14	
Náhodný víceetapový	11	
Vyčerpávající	8	
Skupinový	7	
Smíšený	4	
Neudáno	2	

Samočinného počítače používá pro zpracování výsledků 61% těchto výzkumů.

IV. Jaká je publicita sledovaných výzkumů?

Tato informace má značný praktický význam. Má-li se naše empirická sociologie alespoň v mezích možností daných předmětem jejího zájmu vyvíjet kumulativním způsobem a tedy stavět na poznatcích již

jednou získaných, musí mít tyto poznatky rozumnou míru publicity. Jak naznačuje tabulka 10, u výzkumů, které máme k dispozici, tento předpoklad splněn je.

Tabulka 10: Výzkumné projekty podle jejich publicity

	%	(N = 107)
Výsledky jsou přístupné zájemcům	82	
Výsledky jsou přístupné zájemcům podmíněně	6	
Výsledky nejsou zájemcům přístupné	6	
Neudáno	6	

U většiny výzkumů tedy není formálních zábran při jejich využití a sekundární analýze dalšími zájemci. V tom se situace u nás příznivě liší od některých západních zemí, kde podnikatelské závazky a zájmy výzkumných institucí publicitě brání. Jiná je ovšem otázka zábran neformální povahy.

Pokud jde o způsob publikace výzkumů (v našem případě jde o formy zamýšlené, viz tabulku 11.

Tabulka 11: Výzkumné projekty podle zamýšlených forem publikace výsledků

Forma publikace	%	(N = 107)
Závěrečná zpráva	79	
Stať v časopise	56	
Interní publikace	32	
Kniha	16	
Disertační práce	16	
Jiné (interní materiál, sdělení zainteresovaným místům aj.)	5	
Nerozhodnuto	8	

(Některé projekty počítají s více formami publikace výsledků.)

Autoři výzkumů očekávají, že výsledky jednoho projektu budou v průměru publikovány dvěma až třemi formami. Máme-li dát jejich plánům víru, můžeme se v příštích letech těšit, že z registrovaných výzkumů vzejde celkem šestnáct knižních publikací.

Závěrem

Doufáme, že tuto předběžnou nereprezentativní charakteristiku současného českého sociologického výzkumu bude brzy možno opravit obrazem podstatně přesnějším, založeným na mnohem rozsáhlejšímu materiálu. Činnost archivu pro to vytváří dobré předpoklady. Současně doufáme, že to bude obraz, v němž do pozadí budou ustupovat některé

negativní rysy, jak je dávají tušit naše současné údaje: totiž neúměrná preference primárních dat, stereotypní používání statistické procedury a v mnoha případech nízká metodická úroveň našich výzkumů.

Michal Illner, Helena Steinová

II. ročník metodologického semináře — Mikulov 1969

Od 9. do 12. června se konal v Mikulově II. ročník metodologického semináře (pořadatelem byl opět Ústav sociálně politických věd UK v Praze) za účasti dvaceti dvou pracovníků, převážně těch, kteří přicházejí do styku s metodologickými problémy sociologie. Pořadatelé navázali na tradici předchozího ročníku a podmínili účast na semináři přihlášením diskusního příspěvku. To bezesporu přispělo k tomu, že se sešla skupina vědeckých pracovníků, kteří mají v dané tematice vlastní zkušenosti; umožnilo to také jednání na poměrně vysoké úrovni (vyžadující dobré znalosti v oblasti matematiky, statistiky a speciální sociologické metodologie) a zachování tradice diskusního semináře s praktickou výměnou osobních zkušeností o metodologických novinkách.

První den byl věnován problematice u nás existujících programů pro zpracování sociologických dat na samočinných počítačích. V krátkých referátech seznámili přítomní programátoři (nebo manažeři vznikajících programovacích linek) J. Lauber, V. Matoušek, J. Pokorný, M. Fendrych, P. Jiříček, M. Flek, P. Pergler účastníky semináře s principem programu, jeho flexibilitou, výstupem a vstupem, různými limity i ekonomickými parametry. Ve vystoupení M. Fleka (Zbožíznalecký ústav) byl načrtnut plán vytvoření komplexní programové linky, která by sdružovala principy zpracování dat nazývané GUHA, PROSA, LOGIMP s některými dílčími zlepšeními vycházejícími z jiných existujících programů a s možností navázání na faktorovou analýzu, popřípadě i na další operace.

V diskusi si přítomní vyměnili názory na možnost (nutnost) unifikace programů pro zpracování sociologických dat v ČSSR, jež by pochopitelně zamezila tříštění ekonomických i lidských prostředků a umožnila další práci na celostátní archivaci sociologických dat. Na druhé straně však bylo poukazováno na výhody „konkurence“ mezi různými typy programů a nevýhody „monopolizace“ i v této oblasti. Je nepochybné, že existující prostředky pro zpracování sociologických dat vtiskují naší celkové sociologické práci určitý ráz — což je nejlépe vidět na převažujícím typu extenzivních průzkumů v praktické práci u nás — a zužují tak pestrost sociologické práce.

Jasně názorové shody bylo dosaženo v tom, že jednotlivé programové novinky by se měly okamžitě publikovat (zde je nepochybný dluh autorů programů) tak, aby sociologická veřejnost byla informována o různých možnostech práce, a že by nesporně byly vítány

snahy o vhodnou unifikaci vstupů i komplexnější řešení pomocí programové linky.

Následujícím bodem v programu semináře byla problematika faktorové analýzy. Po krátkém úvodu vysvětlujícím matematickou podstatu techniky (D. Holda) zrekapituloval zkušenosti s tímto matematickým postupem J. Linhart, a to na datech ze šetření *Sociální diferenciacce a mobilita obyvatelstva ČSSR*. V diskusi byl potom vyjadřován značný skepticismus k možností použití této techniky, neboť interpretace výsledků (zvláště po použití rotace) se zdá být značně nahodilá, až libovolná.

Rozsáhlý referát J. Laubera o problematice taxonomie, „cluster analysis“, nebo obecněji o problémech úloh typu „pattern recognition“ vzbudil pozornost přehledem pro sociology úplně nových metodických postupů, z nichž některé jsou nepochybně perspektivní. S podstatou informací Lauberova referátu se bude moci čtenář seznámit, jak se domníváme, v některém dalším čísle tohoto časopisu.

O praktické aplikaci taxonomie při klasifikaci statusových vzorců referoval Z. Šafář. V diskusi byly potom hledány další možnosti pro zlepšení naznačeného postupu analýzy.

Předposledním bodem jednání pořadu byl referát P. Štěpánka o problematice tzv. „path analýzy“. S tímto metodickým postupem, podobným regresní analýze, se v poslední době velmi často setkáváme v sociologické literatuře a P. Štěpánek jako matematik byl požádán, aby podal srozumitelný výklad postupu, jeho slabin a předností. Referát byl doplněn praktickou ukázkou interpretačních možností na základě této techniky (opět z dat již zmíněného výzkumu) a v diskusi byla vyjasňována sporná místa metodického postupu i možnosti zpřístupnit techniku širší veřejnosti programováním jednodušších výpočtových schémat. (Referát je otištěn v Metodologické rubrice tohoto čísla Sociologického časopisu.)

Ke konci tří denní intenzivní práce byla přednesena krátká diskusní sdělení jednotlivých účastníků — P. Perglera, J. Běrové, F. Zicha, K. Pinkase, M. Illnera, Z. Šafáře — k některým praktickým problémům, na něž se narazilo při výzkumné práci. Slabinou poslední části jednání pořadu byl nedostatek času na diskusi i obsírnější výklad.

Celkově byl seminář všemi účastníky hodnocen velmi kladně, neboť každý z přítomných si odnášel značný počet úplně nových informací, které by jinak velmi těžko v přehledné podobě čerpal z literatury, a navíc si mohl v diskusi s odborníky ujasnit sporné body těchto speciálních metodických postupů. Ukazuje se, že informační přínos takovýchto tematických seminářů s omezeným okruhem účastníků je vyšší a poskytuje se daleko větší možnost pro tolik potřebnou výměnu názorů a zkušeností, než je tomu v případě reprezentativních akcí s mezinárodní účastí.

Závěrem je nutné ještě jednou poděkovat Ústavu sociálně politických věd UK za finanční i organizační zajištění akce.

Zdeněk Šafář

VI. zasedání již tradiční mezinárodní filosofické letní školy na Korčule, které probíhalo ve dnech 20.—30. srpna 1969, mělo na programu závažnou a aktuální problematiku vztahů moci a humanity v soudobé společnosti. Na řadě přednášek a diskusí se zde podíleli nejen přední jugoslávští marxističtí filosofové a sociologové, jako V. Korać, V. Milić, V. Sutlić, G. Petrović, D. Pirjevec, R. Supek, L. Tadić, A. Krešić, I. Kuvačić, B. Bošnjak, M. Djurić, S. Stojanović, V. Rus, D. Grlić, D. Šušnjić a další, ale i někteří marxističtí a nemarxističtí pokrokoví myslitelé, vědci a publicisté ze zahraničí, jako L. Goldmann (Francie), E. Paci (Itálie), J. Lewis (Velká Británie), F. Marek, G. Henning (oba Rakousko), K. H. Volkmann-Schluck (NSR), A. Künzli (Švýcarsko), H. Fleischer (záp. Berlín) a další. Kromě hlasů, které kviitovaly s povděkem řadu zajímavých a cenných přednášek a myšlenek, bylo mezi posluchači-studenty i od některých autorit slyšet také kritické připomínky, které se týkaly zejména abstraktního, spekulativně akademického přístupu některých mluvčích k této životně aktuální problematice a podcenění organizačních podmínek hodnotné diskuse.

My si zde stručně povšimneme pouze některých nejhodnotnějších a nejzajímavějších příspěvků ke zmíněné ústřední problematice bez nároků na úplnost a dodržování časového pořadí.

Různá pojetí moci, jejích zdrojů a působení

A. Krešić hovořil na téma *Nenásilí jako forma lidské existence*. Silu považoval především za fyzickou kategorii a přírodní vlastnost a násilí definoval jako nezákonné použití síly. Poukazoval také na to, že člověk vedle hmotné síly akumuluje v různých formách i sílu duchovní. E. Paci ve své přednášce o intersubjektivnosti moci charakterizoval moc fenomenologicky jako intersubjektivní vztah, který vyplývá z organizace a dělby práce. V. Sutlić v přednášce nazvané *Moc a lidskost* vycházel ve svých úvahách o moci z metafyziky práce a praxe. Moc definoval jako možnost práce a činnosti a jejích řízení. Marxovu pracovní praxi a vůli k organizaci považoval za analogii Nietzscheovy vůle k moci. I. Kuvačić ve svém rozboru *Současných forem duchovního násilí* odlišoval používání fyzického násilí od manipulace s technicko-organizačními prostředky ovlivňování. K hlavním formám duchovního násilí počítal 1. fašistickou manipulaci, která je založena na kombinaci policejního teroru a iracionální propagandy, 2. peněžně tržní manipulaci, založenou na komerčním emocionální reklamě a represivních tendencích a 3. stalinskou manipulaci, založenou na byrokratickém využívání revolučních tradic a eschatologie proti všem reálným i potencionálním úchylkám. Současně varoval před nadcházejícím nebezpečím kosmického násilí a manipulace. Prof. Vrcan v polemice proti jednostranným, převážně negativním koncepcím moci hovořil o mož-

nosti koncepcí moci s dvoji tváří, která může sloužit i pozitivním hodnotám. R. Bojanović navrhol klasifikovat manipulaci podle psychologických motivů a odlišit manipulaci vázanou na motivy přizpůsobení a podřízenosti od manipulace vázané na indoktrinaci hodnot a psychologický útlak. D. Šušnjić přednesl v diskusi několik pozoruhodných tezí o zdrojích a povaze manipulace. Manipulace je podle něho: a) Založena na změnách percepce struktury potřeb. b) Její podmínkou je vytvoření situace nejistoty. c) Jejím prvním krokem je nabídnutí forem pro zvládnutí situace. K jejím základním rysům dále patří d) hodnocení obsahu informací podle zdroje autority, e) nadvláda institucionálního myšlení nad kreativním, f) monopol informací, g) ostrá antinomičnost informací, h) snaha změnit základní hodnoty systému v elementární potřeby člověka. D. Pirjevec uvedl ve své přednášce nazvané *Národ a moc*, že zdrojem moci jsou technologické aplikace kreativního lidského ducha a že národy se konstituují subjektivními akty technologické revoluce, založenými na vůli k moci. L. Tadić, který hovořil na téma *Moc elit a demokracie*, odvozoval moderní pojetí moci od Hobbesova rozlišení mezi prostou silou (potentia) a legální vládou (potestas), řídící se státním zájmem. Moc definoval jako násilné vnucování vůle a převahu fyzického donucování nad mocí právní. Moc jako právo silnějšího a vláda bez dialogu a diskusí slaví své orgie ve fašismu. Také poukázal na rozdíl mezi racionální autoritou a útlakem, a s odvoláním na M. Webera hovořil o převaze mocných v mezinárodních vztazích a o moci jako dominující kategorii sociálního života. Dále kritizoval elitistické teorie Moscy, Pareta a Michelse, které dosáhly svého praktického vrcholu rovněž ve fašismu. Elita je podle nich jako privilegovaná skupina schopných a mocných stavěna nad neschopné a bezmocné masy a konzervativní tradice proti plebejským tendencím revoluce. Na místo jednoty ve jménu pravdy nastupuje jednotu ve jménu moci, zastupitelská demokracie se přeměňuje v plebiscitární a politický život vyúsťuje v politickou patologii.

Mocenské krize humanity a hledání východisek

A. Krešić a M. Bošnjak spatřovali určitou analogii mezi vývojem křesťanství a marxismem. Podle Krešiće bylo původní křesťanství protestem proti převládání síly v lidských vztazích a jeho idea lásky k bližnímu byla formou totožnosti jednotlivce s rodem. Biblické křesťanství však bylo potlačeno silou státní církve a zanechalo po sobě určitou ideu humanity. Podobně i pro marxismus je východiskem člověk zbavený útlaku a hlavním cílem komunismu není ani kolektivismus, ani egoismus, ale altruistní, svobodná kreace humanity. Jejím hlavním předpokladem je svobodná mezilidská komunikace bez použití argumentů síly. Podle Bošnjaka politizace a ideologizace původních idejí probíhá nejen v křesťanství, ale

ve marxismu. Parciálně atributivní pojetí člověka je v nich jen předformou pojetí podstatného antropologického univerzalizmu. M. Djurić v přednášce *Krise sebezpočtení člověka* hovořil o úpadku substancionálního myšlení a růstu nedůvěry k humanismu a jeho pevným měřítkům, jakož i o snahách odstranit všechno zprostředkování. Určité vyvrcholení tohoto vývojového trendu představuje podle něho M. Heidegger svým zjištěním, že v lidském světě je vše možné a nic závažné. Přitom však nelze podceňovat hodnoty antiky v pojmání člověka, neboť jinak by se mohl stát jediným důstojným dílem svobody člověka planetární imperialismus. E. Paci poukazyval na to, že socialismus stojí před problémem rozdělení práce a technostuktury přeměňující člověka v pouhý objekt. Intersubjektivnost, jež musí být stále znovu konstituována v konkrétních životních operacích lidí, by zde měla nastoupit na místo zvěčněné planifikace. K. H. Volkman-Schluck hovořil o politickém étosu demokracie na podkladě Periklova pojetí (jak je zachyceno u Thukidydy) a spatřoval v něm jedinou možnost omezování hranic moci. Rozpad tohoto étosu se prý stává základem příčinou svěového rozpoutávání moci. V. Korač ve své přednášce o pokroku a humanitě spatřoval hlavní otázku pokroku v přeměně poznání v praktickou moc. Humanismus je ohrožen především růstem racionalizovaných technokratických struktur, nelidskosti velkých kvantifikovaných systémů a polarizací světa na mocné elity a bezmocné masy. Pozitivní perspektivy nabízí překonání odcizené práce, přeměna dělníka v člověka a osvobození času pro úkoly lidské sebe-realizace. D. Pirjavec poukazyval na to, že iracionalizace a eschatologizace pojetí národa může mít za této situace katastrofální následky a že proto je dnes národnostní otázkou v Jugoslávii otázkou racionalizace a humanizace moci jednotlivých národů a jejího oprostění od všeho rodového a etnického. Jeden z diskutujících vyslovil také názor, že každý systém reprodukuje moc a otázku humanity je proto třeba postavit mimo oficiální instituce a systémy na půdu spontánních sociálních hnutí. J. Ch.

Acta Universitatis Carolinae Philosophica et Historica 1968/4 obsahují tyto statě a studie: E. Urbánek, O znovuzahájení výuky sociologie na filosofické fakultě UK, J. Šiklová, Dějiny pražské sociologické školy v období mezi dvěma světovými válkami, J. Kapr, Poznámky k teoretické a empirické problematice funkce sociální prestiže ve stratifikaci, M. Marušiak, Vývoj pojetí sociální vazby, E. Urbánek, O pojmu sociální role, B. Baumann, K problematice tzv. dramatu identity, J. Sedláček, Ke klasifikaci definic pojmu inteligence v sociologické literatuře. I když se jednotlivé texty různí podílem kritické informace a samostatného zvládnutí problematiky, jde vcelku o zásluhný a podnětný soubor, svědčící o jednotě teoretického úsilí pracovníků katedry sociologie na filosofické fakultě Karlovy university. Zvláště pozoruhod-

ná — vzhledem k současnému profilu naší sociologické práce — je tendence k hluboké integraci marxistické filosofie, sociologie, sociální psychologie a antropologie, již se vyznačují zejména studie Urbánkova a Baumannova; Její další rozvoj by znamenal průlom sui generis do našich sociologických tradic. Poslední čtvrtina sborníku je věnována zasvěceným recenzím nových zahraničních sociologických monografií. I. D.

Sociologie a historie zemědělství č. 1/1969

První číslo letošního ročníku „Sociologie a historie zemědělství“ je výjimečné tím, že je číslem monometrickým. Zabývá se velmi důležitým aktuálním problémem, a to *Sociologií zemědělského podniku*.

Práce je zajímavá z několika hledisek. Především tím, že je československým průřezem vědecké činnosti v této oblasti. Autoři jsou pracovníky českých a slovenských institucí. Myslím, že je to pro vědu a vědecký rozvoj velmi šťastným a v dnešní době i velmi důležitým řešením. Československá věda a sociologie potřebuje jak komparativní, tak syntetické studie československé problematiky. Sborník je sice syntetický jen souhrnem v něm uveřejněných prací, ale to je typické pro většinu sborníků.

Další zajímavá stránka sborníku je, že ukazuje na posun nebo zaměření sociologie venkova k zemědělství a zvláště k otázkám práce v zemědělství. Neznám sice dostatečně zaměření sociologie venkova a zemědělství, ale na základě sborníku si myslím, že lze takto charakterizovat zaměření v této vědní disciplíně. A myslím si, že toto zaměření je správné a adekvátní potřebám vědy i společnosti.

Dále sub specie svého odborného zájmu bych chtěl konstatovat, že uvedená práce je zajímavá i pro sociology průmyslu (a nejen pro ně). Přináší mnoho zajímavých poznatků, které jsou aplikovatelné i v průmyslu a ukazuje na mnoho totožných problémů. Snad by se mohla někdy (v rámci Sociologické společnosti?) uskutečnit zajímavá a potřebná výměna názorů mezi sociology průmyslu a zemědělství.

Do sborníku přispěli:

H. Schimmerling dvěma statěmi: *Sociologie zemědělského podniku a Sociologické aspekty obsahu činnosti vedoucích pracovníků JZD*.

E. Němcová: *Podmíněnost způsobu jednání vedoucích pracovníků se zřetelem k některým specifickým aspektům jejich činnosti v zemědělských podnicích*.

E. Horáková: *Dráha (kariéra) vedoucích pracovníků v zemědělském družstvu*.

P. Sagora: *Vplyv niektorých štruktúro- tvorných prvkov na akceptáciu role vedúceho pracovnej skupiny*.

F. Křenek: *Výkon práce a uspokojení z práce v zemědělských podnicích*.

B. Foltán: *Sústava inštitucionalizovaných noriem, komunikácií a intergracných postojov pracovných skupín JRD*.

A. Burian: *K otázce kvalifikace žen pracujících v našem zemědělství.*

J. Vavřík, I. Matúška, V. Taubero-
vá: *K některým výsledkům výzkumu sociálních důsledků mechanizace zemědělství.*

Zaměření sborníku, které je pravděpodobně jen zrcadlením stavu vědeckého výzkumu, naznačuje, že převaha prací se zabývá vedoucími pracovníky, kvalifikací, postavením, vztahy nadřízený — podřízený, sociálním vzestupem apod. Další část je věnována vztahům k normám, práci, atd. Speciální jsou otázky kvalifikace žen a stát z mezinárodního výzkumu.

Sborník by mohl být soustavnější a komplexnější, také práce by mohly být více skloubeny. Myslím si však, že na první souhrn prací v této oblasti je sborník důkazem dobré úrovně a nadějně situace pro další výzkum. Je dobrou informací a čtenář, ať již posoudí sborník jako celek nebo i jen jednotlivé stati, bude mít dobrou orientaci v této odvětvové sociologii.

Bedřich Weiner

Seminář k problematice mládeže

Ve dnech 24.—28. září 1969 se uskutečnil seminář, pořádaný Střediskem pro mimoškolní výchovu v Záhřebu ve spolupráci s Evropským střediskem pro volný čas a výchovu UNESCO se sídlem v Praze. Seminář se konal v Baško Polje—Baška Voda v Jugoslávii.

Semináře se zúčastnilo asi šedesát vědeckých i praktických pracovníků, kteří se problematikou mládeže a jejího volného času zabývají z nejrůznějších hledisek. Dvanáct účastníků setkání bylo ze zahraničí. Československo bylo zastoupeno osmičlennou delegací ve složení prof. F. Kahuda, prof. J. Kohout, prof. B. Weiner a dále dr. J. Haškovec, dr. L. Hrdý, dr. L. Silhánová, dr. M. Todlová a dr. Zuzánek. Ústředním tématem byly *Teoretické základy a vědecké poznatky týkající se volného času mládeže.*

Pisemně bylo předloženo celkem třicet referátů, v nichž se autoři zaměřili na osvětlení pedagogických a sociologických aspektů volného času školní mládeže ve věku od 11—19 let a na otázky plánovitého řízení mimoškolní výchovy a efektivního využití volného času z hlediska pedagogického, kulturního a zdravotního.

Celá první část semináře měla obecnější a teoretičtější charakter. Zabývala se základními otázkami volného času mladých lidí, jejich hodnotových orientací, motivačních struktur, vzájemného vztahu mezi formálními organizacemi a neformálními strukturami volného času jako klíče k pochopení problémů společenské participace, a to z hlediska jak obsahového a metodického, tak i možností empirického výzkumu této tematiky.

Byly řešeny problémy vztahu práce a volna, socializace mladého člověka a sociálního zrání, kultury mladých lidí, funkcí a vlastností aktivit volného času aj.

Emil Paravina ve svém příspěvku *Problémy volného času mládeže z hlediska pedagogického a sociálně politického a jejich způsob řešení* se snažil o objasnění specifických problémů mladých lidí a jejich řešení v Jugoslávii. Situoval začátek řízeného rozvoje oblasti volného času dětí a mládeže v Jugoslávii do doby národně osvoboditelského boje, kdy v r. 1942 byla založena pionýrská organizace. Zabýval se uplynulým čtvrtstoletím z hlediska mimoškolní výchovy, péče o děti a tzv. volnou aktivitu, v níž dnešní reformovaná škola formou širších výchovných úkolů vede děti ke konstruktivnějšímu trávení volného času.

Pavel Novosel rozebíral vztah volného času a kultury mladých lidí. Charakterizoval některé momenty chování mladých lidí spíše jako „anti-kulturní“ ve smyslu vztahu vážné a masové kultury. Uvedl některé faktory, které k tomuto jevu vedou. První důvod vidí v samotném rozdílu pracovního a volného času. Ve volném čase kompenzuje člověk práci a proto se vyhýbá vynucené namáhavé činnosti. Vážná kulturní činnost vyžaduje v každém případě více kázně a námahy než tzv. „kultura masová“. Stejně významnou roli hrají i společenské normy, případně společenský původ skupiny, který vytváří hrady proti změnám v kulturním zaměření. I střední školy zde hrají určitou roli, neboť svou formou výuky vnucují kulturní činnosti rysy práce. Škola navíc svým analytickým přístupem potlačuje pravý citový prožitek mladých lidí.

Blaž Mesec se zabýval specifikou volného času mládeže. Upozornil na dvě hodnotové orientace obsažené většinou ve studiích a výzkumech týkajících se volného času: orientaci funkcionální a personální. Sociologická šetření slouží přímo či nepřímo kontrole volna. Dále se zabýval mládeží jako sociologickou kategorií a některými důsledky společenského postavení mladých, jež ovlivňují jejich volný čas. Jako důležité uvedl podstatu institucionálně vzdělávacího procesu, relativně okrajové postavení mladých lidí ve společnosti, nevlastnění materiálních zdrojů a závislost jejich postavení. Zdůraznil nutnost zkoumání a poznávání normativních systémů, které ovlivňují trávení volného času mládeže.

František Kahuda v tématu *Integrované aspekty zkoumání sociálního zrání mladého člověka* poukázal na to, že i při zjišťování či měření kulturních zájmů a aktivit volného času je nezbytné se zabývat dynamikou procesu volby a utváření těchto aktivit, otázkou, která organicky souvisí s problematikou sociálního zrání člověka. Mladý člověk volí různé druhy aktivit podle stupně své sociální zralosti. Proto je nutné při interpretaci otázek spojených s volným časem člověka se zajímat také o integrované aspekty zkoumání jeho sociálního zrání. Pomocí tzv. životních křivek sociálního zrání člověka a užitím regresní analýzy lze exaktně odvodit x - n -dimenzionální model sociálního kvocientu, který je relačním dynamickým modelem sociálních

vztahů mezi testovaným jedincem a jeho věkovou sociální strukturou.

Velibor Jerbić informoval účastníky semináře o výsledcích faktorové analýzy uskutečněné ve výzkumu volného času dětí a mládeže, prováděném Střediskem pro mimoškolní výchovu. Cílem této faktorové analýzy bylo odpovědět na otázku, zda existují relativně nezávislé funkcionální struktury spojené s činností v době volna. I když byla zjištěna spíše převaha negativních vztahů, přesto z pozitivních vztahů bylo možno získat některé relevantní údaje. Faktory, které vyplynuly z analýzy, nazval autor komunálními a privatizačními. Mezi těmito dvěma faktory byla zjištěna pouze nepatrná pozitivní korelace. Částečným přihlédnutím ke korelaci prvního, druhého a vyšších řádů bylo například zjištěno, že v nižší věkové skupině je hraní spojeno spíše s „komunálním“ faktorem, zatímco ve vyšší věkové skupině se pojí spíše s faktorem „privatizačním“.

Ladislav Hrdý v příspěvku *Analýza funkcí a vlastností aktivit volného času* informoval o monografickém výzkumném úkolu řešeném v Sociologickém ústavu ČSAV. Hlavním cílem je přispět k objasnění některých hodnotových kritérií v rámci jedné i více aktivit volného času. Výzkum je zaměřen na vypracování technik, které přinesou informace o funkcích aktivit volného času, které jedinci, skupiny a společnost aktivitám přisuzují. Pro možnost srovnání je souběžně prováděn strukturální rozbor vlastností a teoretická analýza funkcí aktivit. Autor poukázal na různé možnosti, které tento přístup ke zkoumání aktivit volného času přináší nejen pro teorii volného času, ale i pro přímou řídící a organizační praxi při výchově lidí, zvláště mládeže ve volném čase.

Druhá část semináře pak řešila problémy, které by bylo možno spíše označit jako aplikované. Hlavní okruhy probíraných otázek byly pedagogické, psychologické, zdravotní, tělovýchovné a institucionální aspekty volného času mladých lidí. Autoři příspěvků se zde zabývali organizací mladých lidí, školou a volným časem, některými aktivitami volného času jako čtení, sledování RTV, filmu, amatérského filmu, působením hmotného životního prostředí při procesu socializace mladých, státní péči o mladé lidi, významem tělesné výchovy a fyzického zdraví mladých lidí a v neposlední řadě problematikou volného času zemědělské mládeže aj.

Muhamed Muratbegović a Ismet Dizdarević informovali o výzkumu, který sledoval preference v oblasti aktivit volného času. Z výsledků je zřejmé, že jak děti, tak rodiče dávají výrazně přednost sportovní a kulturní činnosti před činností vědeckou a technickou. V tomto smyslu nebylo zjištěno statisticky významného rozdílu mezi dětmi z různých příjmových skupin. Autoři vyslovili požadavek, aby škola rozvíjela takové nové druhy činností, které by mimo uspokojení obohatily i duševní život dětí.

Riva Aalto z Finska informovala seminář o výzkumu, který v současné době probíhá

v Helsinkách. Jeho cílem je analýza vzájemných vztahů mezi oficiálními programy organizací pro mládež (zejména ve volném čase) a aspiracemi a představami mladých členů těchto organizací. Formální programy organizací byly zkoumány metodou obsahové analýzy. Při úvaze o rozsahu této srovnávací studie bylo jako referenčního rámce použito Parsonsovy typologie funkcí, které musí plnit každá společnost, chce-li zůstat životaschopná: přizpůsobování, struktura udržování a skrytosti, integrace a dosahování cílů.

Výzkum mezi funkcionáři mládežnických organizací a jejich členy byl prováděn formou interview. Ukázalo se, že programy organizací jsou zastaralé, příliš tradiční a že nespĺňují to, co si přejí mladí lidé. Výzkum ukázal, že přání mladých lidí je zaměřeno na ekonomickou pomoc (případně na hledání práce, přípravu na povolání), informace a zvyšování integrace mezi mladými a dospělými.

Jiří Haškovec poukázal na význam sdružování dětí jako důležitý a specifický prostředek jejich socializace. Orientaci v sociálních a mezilidských vztazích může významně pomoci velmi konkrétní a jeho věku odpovídající, blízké a pochopitelné prostředí. Z tohoto důvodu jsou formy seskupování dětí velmi důležité. Za prvořadé kritérium při klasifikaci těchto dětských a mládežnických organizací je nutné považovat, nakolik děti a mládež mohou být tvůrci těchto seskupení (problém participace). Vedle konkrétního zaměření na věcný výkon v určité oblasti činnosti jsou i možnosti utváření sociálně emotivních vztahů dalším významným hlediskem pro klasifikaci.

Libuše Šilhanová pohovořila o problémech společenské péče o mladou generaci. Zejména se zabývala problematikou péče o volný čas, výstavbou nejrůznějších zařízení, poskytováním hmotných i duchovních příležitostí pro společenské i účelné trávení volného času, pěstování zálib, zájmů a koníčků.

Milan Župančič se zabýval otázkami venkovské mládeže z hlediska volného času. Nejprve uvedl některé rysy, které jsou typické pro tradiční společenství. Zdůraznil v odvolání na provedený výzkum, že mládí venkované stále více přejímají městský obsah volna, i když určitá míra tradičnosti zůstává zachována. Ve srovnání náplně volna mladých mužů a dívek na venkově jsou stále značné rozdíly vyplývající z tradic a společenské kontroly.

Edhem Dilić pak informoval o výzkumu činnosti venkovské mládeže v mimopracovním čase. Uvedl, že forma a obsah činnosti venkovské mládeže v mimopracovní době má jen velmi nízký rozsah. Spokojenost, kterou tázaní projeví, lze chápat spíše jako rezignaci. Situaci vysvětluje nejen nedostatkem zařízení pro mladé lidi na venkově, ale i postavením venkovského mladého člověka v rodině a vyhraněnou charakteristikou života zemědělců.

Na závěr jednání bylo dohodnuto, že má být vyvinuto úsilí, aby spolupráce a výměna názorů a zkušeností pokračovala. Zároveň byl

vysloven požadavek, aby podobná setkání měla ještě monotematictější charakter.

Markéta Todlová

Z činnosti Čs. sociologické společnosti Nová sekce sociální patologie

Dne 20. 2. 1969 vznikla další sekce Čs. sociologické společnosti, sekce sociální patologie. Vznik této sekce svědčí jak o růstu jevů, které patří do oblasti sociální patologie, tak i o stále větší pozornosti, která je těmto jevům věnována.

Sociálně patologické jevy, jako na př. prostituce a homosexualita, kriminalita, alkoholismus, narkomanie a toxikomanie, velká rozvodovost a její negativní důsledky zejména při výchově dětí, problematika výchovy v dětských domovech, dětských gangů apod. se v současné době stávají závažnými společensko-politickými problémy. Řešením těchto problémů se u nás zabývají některá vědecká pracoviště, jako např. Výzkumný ústav kriminologický, Penologický ústav Správy Sboru nápravné výchovy, Kriminologický ústav Federální kriminální ústředny, kriminologický kabinet na Právnické fakultě UK, různá pedagogická, psychologická a psychiatrická pracoviště apod. Je třeba jen uvítat, že vytvořením sekce sociální patologie se rozšíří prostor laické i odborné veřejnosti pro hlubší poznávání a řešení těchto závažných problémů.

Na ustavující schůzi sekce sociální patologie bylo zvoleno její předsednictvo. Za předsedu sekce byl zvolen JUDr. et PhDr. Ota Osmančík, CSc., vědecký pracovník Výzkumného ústavu kriminologického. Předsednictvo dostalo za úkol vytvořit koncepci práce sekce, zajistit konání jednoho semináře v prázdninovém období a vypracovat plán na další období.

První seminář sekce se konal 5. 6. 1969 na téma *Současný stav kriminologického a penologického bádání v oblasti sociální patologie*. Jako referenti vystoupili na tomto semináři přední českoslovenští odborníci v této oblasti, a to doc. dr. O. Novotný CSc., ředitel Výzkumného ústavu kriminologického, PhDr. J. Čepelák CSc., ředitel Penologického ústavu a plk. JUDr. M. Proti-vinský CSc., náčelník Kriminologického ústavu. Referenti seznámili přítomné s nejnovějšími výsledky a perspektivami výzkumné práce na svých ústavech i se zajímavými daty z oblasti kriminality. Živá diskuse, která následovala, svědčila o aktuálnosti diskutovaných problémů a o náležitosti jejich řešení.

Na semináři byly rozdány dotazníky, ve kterých přítomní členové sekce vyjadřovali své názory na budoucí činnost sekce. Na svém nejbližším zasedání provedlo předsednictvo vyhodnocení dotazníkového šetření a na základě přání a připomínek členů sekce rozhodlo, že schůzky se budou konat pravidelně ve dvouměsíčních intervalech od října t.r. (s výjimkou července a září) vždy poslední čtvrtek v měsíci a budou začínat ve

14,00 hod. Podle přání dotazovaných bude dána přednost přednáškám s diskusí. Předsednictvo přihlédlo k výsledkům dotazníkové akce i při vypracování plánu sekce. Do konce r. 1969 byla schválena tato témata seminářů:

1. *Některé sociologicko-psychiatrické aspekty toxikomanie* (říjen).
2. *Kriminalita mládeže a současná rodina z hlediska sociální patologie* (prosinec).

V první polovině r. 1970:

1. *Kriminologické a penologické přístupy k problematické recidivě* (únor).
2. *Problém alkoholiků v sociální interakci* (duben).
3. *Ekologie některých sociálně patologických jevů na území hlavního města Prahy* (červen).

Po zkonsolidování činnosti sekce předsednictvo uvažuje o svolání vědeckých sympozií k vybraným tématům, s případnou mezinárodní účastí.

Oblast výzkumu sociálně patologických jevů předpokládá spolupráci pracovníků různých oborů: kriminologů, sociologů, psychologů a psychiatrů, pedagogů, právníků, lékařů, genetiků, antropologů i vědců dalších oblastí. Předpokládáme, že činnost sekce sociální patologie nebude jen úzce specializovanou záležitostí sociologů, ale že budou otevřeny dveře i odborníkům z dalších oblastí, které mají vztah k sociálně patologické problematice. Je třeba mít na zřeteli fakt, že ve světovém měřítku dosahují v současné době největších úspěchů právě tzv. hraniční vědní oblasti, které předpokládají spolupráci pracovníků různých oborů.

V současné době má sekce Sociální patologie kolem sedmdesáti členů. Přihlášky dalších členů budou vítány. Nelze než závěrem popřát nejmladší sekci Čs. sociologické společnosti hodně úspěchů v její budoucí činnosti.

Mikuláš Tomin

Z činnosti Slovenskej sociologickej spoločnosti

Dňa 13. 5. 1969 zasadala metodologická sekcia. Účastníkom zasadnutia predniesol doc. dr. Martin Katriak CSc. prednášku *Výskum pracovného prostredia, podmienok a medziľudských vzťahov vo vybraných priemyslových podnikoch*.

V dňoch 27.–30. 5. 1969 Slovenská sociologická spoločnosť, sekcia sociológie politiky, spoločne s Ústavom pre politické vedy pri ÚV KSČ v Prahe usporiadali v Moravanech n/Váhom vedeckú konferenciu „O vývoji a postavení národnostných menšín v sociálnej a politickej štruktúre ČSSR“.

Na konferencii sa zúčastnil početný kolektív pracovníkov Slezského ústavu ČSAV z Opavy; z okolitých socialistických štátov, ktoré majú národnostné menšiny, se ako hostia zúčastnili: z Maďarska prof. Ednre Arató a Dr. László Kövágó, z Juhoslávie prof. Ladislav Rehák a Dr. Janko Pleterki, z NDR Dr. Martin Kasper

a Herbert Funke (tento za predsedníctvo lužicko-srbskej organizácie Domovina) a z Poľska Dr. Andrzej Kwilecki. Časťi jednaní sa zúčastnil aj minister L. Dobos.

Program konferencie:

27. 5. 1969 — národnostná štruktúra ČSSR; história vývoja československého modelu postavenia národnostných menšín a všeobecná charakteristika menšín; otázky politicko-právneho postavenia národnostných menšín v ČSSR.

28. 5. 1969 — špecifické problémy jednotlivých národnostných menšín i jednotlivých národnostne zmiešaných oblastí ČSSR. Otázky Slovákov v českých krajinách. Teoretické a sociologické aspekty menšinovej problematiky i vývoja v jednotlivých národnostne zmiešaných (menšinových) oblastiach.

29. 5. 1969 — Kultúrna, školská, jazyková problematika národnostných menšín i jednotlivých menšinových oblastí, politicko-pedagogická problematika a otázky riadenia spoločenských procesov v národnostne zmiešaných oblastiach. Procesy integrácie a dezintegrácie. Postavenie a problematika kultúr-

ných spolkoch národnostných menšín a celková problematika spoločenskej a kultúrnej reprezentácie národnostných menšín. Spolupráca štátnych orgánov, osvetových inštitúcií, kultúrnych a záujmových organizácií väčšiny (Matica Slovenská) a menšiny v menšinových oblastiach.

30. 5. 1969 — Porovnanie československého „modelu“ postavenia národnostných menšín s „modelmi“ okolitých socialistických štátov. Typológia menšín. Možnosti komparatívnych výskumov a spolupráce pri skúmaní otázok v medzinárodnom meradle. Slovenské a české menšiny v zahraničí.

Usporiadatelia pripravujú vydanie zborníka.

19. 5. 1969 zasadala sekcia sociológie mládeže. Prejedнала plán práce sekcie a organizačné otázky. Potvrdila vo vedení sekcie s. Petra Ondrejko v i č a.

12. 9. 1969 sa uskutočnila prednáška doc. dr. Erhardta Wiehna, (Univerzita Konstanz), na tému *O stave súčasnej sociológie*. Predsedníctvo Spoločnosti zasadalo v dňoch 23. apríla, 11. júna a 24. júla 1969.

Libuša Friedová

Pozostalost dr. Antona Štefánka

Najrozsiahljšou spracovanou pozostalostou, uloženou v Literarnom archíve Matice slovenskej, je pozostalost dr. Antona Štefánka. Pozostáva zo 150 krabíc pod signatúrou 42.

Veľkú časť pozostalosti tvorí korešpondencia (7557 j.d.), jednak prijatá (6419 j.d.) alebo písaná (124 j.d.) Antonom Štefánkom, a jednak korešpondencia adresovaná rodinným príslušníkom (manželke, Vladimírovi Štefánkovi a Zelke Štefánkovej (914 j.d.).

Korešpondencia Antona Štefánka je rozdelená na korešpondenciu od jednotlivcov (3264 j.d.), z ktorých treba spomenúť prof. Milana Pišúta (16 j.d. 1932–1963), Emanuela Chalupného (33 j.d. 1922–1946), I. Arnošta Bláhu (58 j.d. 1922–1946) a ďalej od inštitúcií (1188 j.d.) — z významných je to Matica slovenská (11 j.d. 1922–1961) a Poverenie školstva a osvety (10 j.d. 1946–1949). K tejto časti pozostalosti patrí aj korešpondencia písaná Antonom Štefánkom (124 j.d.).

Sociologické práce Antona Štefánka (460 j.d.) zasahujú všetky oblasti — politiku, školstvo, zaoberajú sa problémom gramotnosti, alkoholizmu, cigánskou otázkou atď. Mnohé práce dokladá Anton Štefánek rozsiahlym sociologickým výskumom. Vefa miesta venuje problému budovania nových škôl v prvej republike. O situácii v školstve hovorí ako o „dedičstve, ktoré sme na školskom poli dostali zo starej vlasti uhorskej, a bolo príliš rozhranené, nepriehľadné i rozkradené, vojnu poškodené, a čo je bohužiaľ pravda, slovenským národom nie príliš hodnotené“ (*Školstvo I*).

Z politických problémov Štefánka zaujímal predovšetkým československá otázka. Znovu ju aplikuje na školstvo. Vzťah Čechov a Slovákov nútil Štefánka hľadať syntézu dvoch nacionalizmov, čo znamená spojiť český a slovenský nacionalizmus v jeden národný ideál, v jeden rozum, v jeden cit a v jeden cieľ. Podľa Štefánka len tak je možná československá národná škola, ak je možná syntéza slovenčiny a češtiny. Bola to pravda, že idea úplne nereálna. O nacionalizme tvrdí, že ho Slováci majú skôr v srdci ako v mozgu. Štefánek uznával predovšetkým Slovanstvo a ďalej národ československý, ale súčasne užíva vo svojich prácach často aj výrazu národ slovenský, takže Štefánkovi sa zrejme reálna existencia slovenského národa javí ako súčasná s reálnou existenciou československého národa. V tom je teda Štefánkovo stanovisko v tejto otázke nejasné a problematické, a Štefánek tiež túto otázku ako problematickú chápe a pokladá ju za vedeckými

prostriedkami dosiaľ nedoriešenú a snáď i nerešiteľnú.

V prácach je mnoho úvah o základoch sociológie. V nich Štefánek, okrem iného, naráža aj na problém uhorského zemanstva. Nemohol obísť ani kultúrne pomery na Slovensku.

V sociologických výskumoch sa Štefánek zaoberá vývojom osídľovania a veľkosti slovenských miest a obcí. Možno tu nájsť aj výskum gramotnosti na Slovensku od r. 1921 do r. 1930.

Rozsiahle sú aj Štefánkove úvahy o slovenskej inteligencii. Rozoberá hlavné príčiny krízy slovenskej inteligencie. Konštatuje, že inteligencia prestala byť iba súčtom školských vzdelancov, ale stala sa kolektívom skutočnej inteligencie, ktorá svoj názor na svet a ľudský život upravuje svojím vzdelaním, racionálnym myslením, reálnym chápaním politických, národných, hospodárskych a sociálnych daností. Slovenská predprevratová inteligencia bola „nepraktická, politicky asociálna, ba utopistická, tým, že zamieňala učenosť so živým vzdelaním a myslením, bola v značnej miere extenzívna a veľa individualistická“. (*Kríza slovenskej inteligencie*.) Inteligencia bola vodcom národa a do značnej miery i politickým činiteľom, dnes sa rozširuje v celý národ.

Seminárnych prác poslucháčov sociológie je 338 j.d. Okrem toho je v pozostalosti 376 j.d. výpiskov zo *Slovenského denníka*.

Zvláštnu časť pozostalosti tvoria prejavy (59 j.d.) a prednášky (28 j.d.). Jednu z najzaujímavejších je prednáška *Problém vcítania*. V nej Štefánek rieši problém vcítania sa do duše iného človeka a zvlášť do psychológie iného národa, iného stavu, triedy, cirkvi atď. Autor sa odvoláva na Herdera, ktorý slovo „vcítanie“ uviedol do vedeckej literatúry. Na mnohých miestach cituje Mühlmana. Hovorí, že práve podľa Mühlmana sociológovia analyzujú „dušu“ národa. Zaujímať je tiež prednáška o xenofóbii. Štefánek vysvetľuje pojem lenofobie. Na našom území sa prejavovala najviac proti židom. Predtým bola protimaďarská. „Protizidovská xenofobia sa teraz po prevrate menej ostro uplatňuje, pretože ľud si dlhoročným spoložitím navykol na židov a preto, že politická agitácia menovite kňazov prešla zo Židov na Čechov.“

Anton Štefánek tvrdí, že xenofobia môže byť živá i subjektívnymi skúsenosťami, ktoré nemajú nijakej objektívnej hodnoty a predsa intímne pôsobia na spoločenský vývoj.

Ako v sociologických prácach, prejavoch a výpiskoch sleduje v prvom rade vzťahy k ná-

rodu a nacionalizmus vôbec, tak týmto problémom se zaoberá aj v mnohých prednáškach. Svoje poznatky dokladá nielen slovenskými, respektíve slovanskými dejinami, ale hovorí tiež napríklad o nemeckom národe, ktorý má úplne inú ideológiu národnostnú a civilizačnú. Nie duch, humanita, kresťanstvo tvoria podstatu nemeckého nacionalizmu, „ale i hmotná sila, vojenská výbojnosť, rasizmus, vyvýšenosť, novopohanstvo“ (nacionalizmus). Slovania a zvlášť menšie národy slovanské stoja na rázcestí. „Máme nasledovať svojich starých učiteľov a aplikovať hitletrizmus na veľké Slovanstvo? Alebo zotrvať pri starých ideáloch herderovsko-kollárovských? Slovania sa opravdovej humanite neodcudzili, preto je ľudskosťou a čistým kresťanstvom posvätené vlastenectvo a národovedectvo jedine normálnemu človeku priateľné“ (Slovenský nacionalizmus).

Pod titulom *Úvahy o osobnostiach* (26 jđ.) uvádza Štefánek svoje spomienky na významných činiteľov slovenského národa a spisovateľov svetového formátu. Mal úzky kontakt so spisovateľmi, básnikmi a národnými dejateľmi. Pozoruhodná je napríklad rozsiahla štúdia o L. N. Tolstom. Tolstého študoval do úplných detailov. V práci hovorí o svojich dojmach po prečítaní veľkých románov tohto spisovateľa. Veľa miesta venuje jeho životu, hlavne obdobiu štúdií na jasnopolianskej škole. Štefánek predstavuje Tolstého ako človeka, ktorý sa nevzdal vychovávateľských, reformačných myšlienok a zásad mravného prerodu ľudstva v zmysle kresťanských ideálov lásky a dobročinnosti. Jeho sláva sa nezakladá len na jeho umelckej tvorivosti, ale aj v mnohom na činorodej láske k ľudu a pojme pravdy, ktorá mu diktovala do pera myšlienky často nejasné a neurčité, nezodpovedajúce logike a dôslednosti. Štefánek pritom upozorňuje, že pri dôslednom štúdiu prác Tolstého treba byť veľmi opatrný už aj preto, že mnohé veľmi „zaobahuje raz do formy poetickej, niekedy do tak tvrdej prozaiky, že ho je ťažko rozumieť“. Tolstoj zaiste vedel, alebo aspoň cítil, že doslovné neprotivenie sa zlu znamená v prírode smrť. Podobným spôsobom hodnotí Štefánek napríklad Dostojevského.

Ďalšou zaujímavou prácou je *Odkaz M. R. Štefánika*. Štefánek vychádza z trojuholníka Beneš, Masaryk, Štefánik. Štefánika vydeľuje ako muža, ktorý vynikal neobyčajnými schopnosťami diplomatickými a pracovnými. „Bol to muž mimoriadnych síl, intelektuálnych, mravných, národovec priamo šialenej odvahy, sebedovomia a nadšenej viery vo svoj nacionálny a všefudský ideál.“

Dvacat tri jednotiek o Masarykovi tvoria spomienky, základné myšlienky Masaryka a Masarykovo vlastenectvo. Z týchto prác si možno vytvoriť dokonalý obraz o Masarykovi. Anton Štefánek v ňom nachádza učena univerzálneho vzdelania, teoretika, filozofa,

ktorý však nemal príliš rád školskú filozofiu. Bol to citovo založený muž, súčasne bojovník za pravdu a nemilosrdný odporca lži, sebeckta, nečistoty, duchovnej i telesnej nečinnosti. Veľká časť týchto prác poukazuje na Masarykov postoj k Slovensku a Slovákom. „Českí vlastníci predmasarykovej doby dávali Slovákom dobré rady. Masaryk priamo organizoval a dlhoročnou prácou pripravil odboj protimaďarský.“

Zvláštnu časť Štefánkovej pozostalosti tvorí trinásť jednotiek monografií. Sú to monografie predprevrátových slovenských národovcov.

Je tu mnoho článkov a dokladov o školstve, tiež politické poznámky. Zbytok fondu obsahuje agrária, defektá, poznámky tlače, memoranda a osobné doklady.

Eva Kostolná

Za české názvosloví v sociologii

I když jsme dnes velmi vzdáleni přehnaným snahám o čistotu jazyka, purismu let dvacátých i pozdějších, přece bychom neměli s tak lehkým srdcem házet přes palubu věc českého názvosloví v sociologii. Pro řadu pojmů máme docela vhodná česká slova. Nemusíme například vždy říkat a psát struktura, systém, faktory, dominantní, individuální, difúze, extrém, bariéra, respondent apod., jestliže máme přiměřená a odpovídající slova skladba, soustava, činitelé, převládající, jedinec, rozptýl, krajnost, přehrada, zpravidaj atd. I za slovo ekonomický, jehož se tak zneužívá, máme daleko přesnější české výrazy hospodářský, národohospodářský, hospodárny. Při ústních projevech pak působí trapně, jestliže pracovník s universitním diplomem používá cizích slov diskuse, demise nebo zainteresovanost, aniž je umí správně vyslovit. Rád bych se jednoznačně vyjádřil: nejde mi o čistotu vědeckého jazyka za každou cenu. Pravidla českého jazyka, jichž užívalo naše pokolení, hýřila překlady cizích slov: chirurg byl „lékařem řezných nemocí“ a penzista „výslužníkem“ — na této hře se slovy nestavěl ostatně nikdo menší než Vladislav Vančura. Dnes je chirurg chirurgem a penzista penzistou, anebo ještě častěji důchodem.

Plýtvání cizími slovy v naší vědě vede často ke zbytečné nesrozumitelnosti, ne-li nepřístupnosti pro neodborníka, ztěžuje však četbu i odborníkovi. Někdy se zdá, že jde o pohodlnost, která zabředá ve vědeckou hantýrku. Je sice nejednou těžké — jako recenzent cizích knih to vím nejlépe — nalézt odpovídající český název, ale není to nemožné — tyto nesnáze u kulturního národa nejsou nepřekonatelné. Máme zájem na co možná největším rozšíření poznatků naší vědy. Udělejme něco pro ně i větší péčí o správný jazykový výraz.

František Potužil

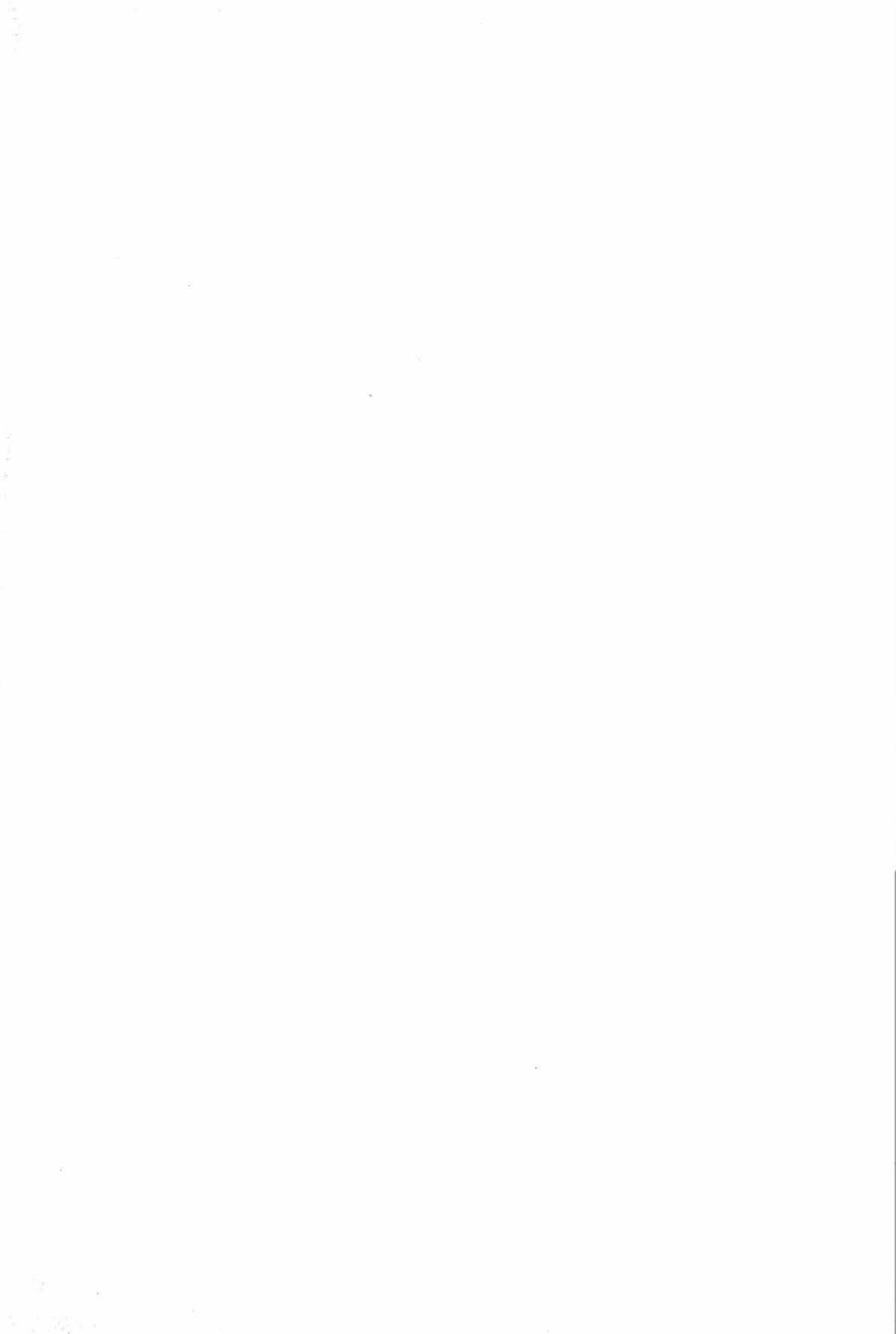
Dnešním číslem vstupuje Sociologický časopis do druhého pětiletí své existence. K tomuto výročí se zároveň uskutečnila změna, o níž jsme delší dobu usilovali: vydavatelem Sociologického časopisu přestalo být Vědecké kolegium pro filosofii a sociologii ČSAV, a novým vydavatelem se stalo — stejně jako je tomu u všech ostatních akademických časopisů — příslušné vědecké pracoviště ČSAV. Očekáváme, že Sociologický ústav ČSAV bude s to účinněji a pohotověji zabezpečovat denní chod časopisu, neboť Vědecké kolegium pro filosofii a sociologii ČSAV není k takové péči ani vybaveno materiálními a technickými prostředky. Charakter a profil časopisu se tímto opatřením ovšem nemá měnit: Sociologický časopis nadále má být a chce být teoretickým orgánem všech našich sociologů, časopisem pro základní teoretické a metodické otázky celého oboru.

V souvislosti s přechodem Sociologického časopisu do přímé, právně zakotvené odpovědnosti Sociologického ústavu ČSAV jsme

provedli odpovídající personální změny ve vedení časopisu tak, aby součinnost s novým vydavatelem byla co nejtěsnější a nejpružnější. Zároveň jsme v souladu s rozvojem sociologické práce u nás doplnili také redakční kruh a redakční radu. V tomto kroku jsme se řídili hledisky co nejkvalitnější a nejefektivnější reprezentace naší současné sociologie a to se zřetelem jak na pracoviště, směry a oblasti výzkumné práce i zastoupení generací, tak na individuální zkušenosti z dosavadní spolupráce se Sociologickým časopisem; snažili jsme se přitom zajistit i kontinuitu dosavadní práce časopisu.

Rádi bychom při této příležitosti vyjádřili upřímné poděkování dosavadnímu vydavateli za setrvalé porozumění, s nímž Vědecké kolegium pro filosofii a sociologii ČSAV vycházelo vstříc našim problémům.

Redakce a Redakční rada
Sociologického časopisu

SOCIOLOGICKÝ ČASOPIS. Vydává Sociologický ústav ČSAV, Jilská 1, Praha 1, dod. PÚ 01, tel. 230-819 — Rozšiřuje Poštovní novinová služba, objednávky a předplatné přijímá PNS, ústřední expedice tisku, administrace odborného tisku, tř. Obránců míru 2, Brno. Lze také objednat u každé pošty nebo doručovatele. Objednávky do zahraničí vyřizuje PNS — ústřední expedice tisku, odd. vývoz tisku, Jindřišská 14, Praha 1. — Tiskne Státní tiskárna, n. p., závod 4, Sámova 12, Praha 10 - Vršovice, dod. PÚ 101. — Časopis vychází šestkrát ročně. — Cena výtisku Kčs 10,—, předplatné na celý rok Kčs 60,—, US \$ 8,50 — £ 3/11/1. — Rukopis tohoto čísla odevzdán do tiskárny v říjnu 1969. Číslo vyšlo v únoru 1970.

© Academia, nakladatelství Československé akademie věd, 1970.

